

Z
I
N
Ā
T
N
E
I

T
Ē
V
Z
E
M
E
I

AKADĒMISKĀ

58 DZĪVE 2022/2023

Akadēmiskā Dzīve ir latviešu valodā vienīgais nopietna rakstura žurnāls akadēmiskajai saimei un visiem zinātkārajiem par Tēvzemi nozīmīgiem zinātnes, kultūras un sabiedriskiem jautājumiem. Žurnāls iznāk kopš 1958. gada, līdz 2005. gadam – ASV, kopš 2006. gada *Akadēmiskās Dzīves* apgāds izdod to kopā ar Latvijas Universitātes Akadēmisko apgādu.

Pilns žurnāla komplekts atrodas ASV Kongresa bibliotēkā, žurnāls pieejams starptautiskajā zinātnisko publikāciju datubāzē EBSCO
<https://doi.org/10.22364/adz.58>

Akadēmiskās Dzīves Tēvzemes apgāds

Reģistrācijas apliecības Nr. 40008053843
Latvijas Republikas biedrību un nodibinājumu reģistrā
Valdes locekļi – Aivars Markots (priekšsēdētājs),
Ainārs Dimants, Ivars Pavasars

Apgāda pārstāvji

Austrālijā – Dace Dārziņš,
27 Aroha Tce, Black Forest, SA 5035,
e-pasts: dace.darzins@internode.on.net

ASV – Jānis J. Dimants, Jr.,
2330 Innsbruck Parkway, Minneapolis,
MN 55421-2068

Kanādā – Elmārs Bērziņš,
239 Mill Road, Toronto, Canada, M9C 1Y3

Žurnāla redakcijas kolēģija (Editorial Board)

Galvenais redaktors (*Editor in Chief*) Ainārs Dimants,
Dr. phil. – Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
(*Riga Stradins University, Latvia*)
Galvenā redaktora vietniece Inese Grumolte-Lerhe, *Dr. sc. pol.* – Saeimas
Analītiskais dienests, Latvija (*Saeima Analytical Service, Latvia*)
Andris Anspoks, *Dr. phys.* – Latvijas Universitāte, Latvija
(*University of Latvia, Latvia*)
Dzintra Bungs, *Ph.D.* – Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, Latvija
(*Occupation Museum Association of Latvia, Latvia*)
Jānis Grabis, *Dr. sc. ing.* – Rīgas Tehniskā universitāte, Latvija
(*Riga Technical University, Latvia*)
Vitauts Kalniņš, *Ph.D.* – Toronto Universitāte, Kanāda
(*University of Toronto, Canada*)
Viesturs Pauls Karnups, *Dr. oec.* – Latvijas Universitāte, Latvija
(*University of Latvia, Latvia*)
Ģirts Kaugars, *Ph.D., Dr. h. c. chem.* – ASV (USA)
Jānis Kušķis† – Latvija (*Latvia*)
Jānis Lejnīks, *Dr. arch.* – Rīgas Starptautiskā ekonomikas un biznesa
administrācijas augstskola (RISEBA), Latvija (*Riga International
School of Economics and Business Administration (RISEBA), Latvia*)
Aija Priedīte, *fil. dr.* – Latvijas Universitāte, Latvija
(*University of Latvia, Latvia*)
Juris Pučēnoks, *Ph.D.* – Marista Koledža, ASV (*Marist College, USA*)
Inese Runce, *Dr. hist.* – Latvijas Universitāte, Latvija
(*University of Latvia, Latvia*)
Jānis Silis, *Dr. philol.* – Ventspils Augstskola, Latvija
(*Ventspils University College, Latvia*)
Gints Šimanis – Latvija (*Latvia*)
Juris Upatnieks – ASV (USA)
Marta Urbāne, *Dr. iur.* – Rīgas Stradiņa universitāte, Latvija
(*Riga Stradins University, Latvia*)
Vitālijs Zelčs, *Dr. geol.* – Latvijas Universitāte, Latvija
(*University of Latvia, Latvia*)

Izdevējs

LU Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāri 5, Rīgā, LV-1050
www.apgads.lu.lv

Latviešu valodas tekstu redaktore

Agita Kazakeviča

Angļu valodas tekstu redaktors

Vitauts Kalniņš

Maketu veidojusi Andra Liepiņa

Vāku zīmējis Alfrēds Krūklīņš

Abonēšanas maksa

ASV – 20 USD, Kanādā – pret ziedojumiem,
Austrālijā – 25 AUD, Austrija, Vācijā – 12 EUR,
Zviedrijā – 100 SEK

Rakstus 59. laidienam lūdzam sūtīt

Akadēmiskās Dzīves redakcijai
Ģertrūdes ielā 123, LV-1009, Rīgā, Latvijā.

E-pasts: akademiskadzive@austrums.lv
www.lu.lv/adz; www.austrums.lv

Rakstu pārpublicēšanai citos izdevumos nepieciešama
redakcijas, izdevēja un autora rakstveida atļauja

US ISSN 0516-3145
ISSN 2592-9429 (online)

Iespiests
SIA Latgales drukā

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**

AKADĒMISKĀ DZĪVE

ACADEMIC LIFE

58. RAKSTU KRĀJUMS

2022/2023

SATURS

Ieva Kalniņa

Ēdiena reprezentācijas literatūrā

Projekta dalībnieki pēta ēdiena pieminējumus literāros tekstos kā simbolu un skata tekstus par ēdienu, pavāgrāmatas, to korelāciju ar literatūras tekstiem un laikmeta kultūrkontekstu 3

Astra Spalvēna, Sigita Kušnere

Padomju viesību tradīcijas un svētku mielasts

Padomju okupācijas laikā ieviestās tradīcijas nav pilnīgi jaunas, lielā mērā tās saistītas ar iepriekš svinēto svētku struktūru, visbiežāk mainīta forma, bet saturs tikai daļēji 7

Māra Grudule

Ieskats Baltijas vācu pavāgrāmatu vēsturē

Baltijai raksturīgos ēdienus visbiežāk marķē nosaukums – norāde uz novadu, salīdzinoši retāk uz konkrētu pilsētu. Receptes var būt plaši pazīstamu receptu lokāls variants 16

Svetlana Pogodina

Padomju gastroprakses Latvijā: krievu svētku galdi 20. gadsimta 60.–80. gados

Stagnācijas laikmeta svētku galds apēlēja pie vizuālās un gastronomiskās pārpilnības, kuras paraugi tika izplatīti ar oficiālo avotu palīdzību – pavāgrāmatām, periodiku 25

Iveta Leitāne

Kulinārie motīvi ebreju mākslā Baltijā un tuvējos reģionos

Saikni ar ebreju tradīciju mākslas parādībās var novērot, interpretējot arī kulināros motīvus. Reģionālo ierobežojumu (un izvērsumu) labi atveidotu Baltijas jūras reģiona jēdziens 31

Ieva E. Kalniņa

Erika Ādamsona dzejas gastronomiskā paleta: gastropoētiskais aspekts

Gastronomisko tēmu izvērsums dzejoļa apmērā raksturo dzejnieka radošo prieku un spēju vienotā ainā apvienot ēdiena daudzveidību, lai paustu savu dzīvi apliecinājošo filozofiju 46

Ieva Kalniņa, Elīna Kursīte

Ēdiens kā sociālo pārmaiņu liecinieks dzīvesstāstos un jaunākajā latviešu prozā (20. gadsimta 80./90. gadu mija)

Ēdiens ir sociālo pārmaiņu marķieris. Proza par jauno gastronomisko pieredzi ironizē un sakāpina to līdz hiperbolai, bet ēdienu izvēles lietišķais apraksts tuvojas dzīvesstāstam 56

Madara Stāde

Blata, vides un varas mijiedarbības romānu sērijā Mēs. Latvija, XX gadsimts

Ievērojama ir blata ietekme uz romāna telpiskajiem aspektiem. Plašākā kontekstā tas norāda uz šī fenomena universālo, neizbēgamo klātūtni padomju pilsoņu ikdienas gaitās 65

Elvis Friks, Ojārs Lāms

Atgriešanās garša: latviešu pēctrimdas teksti gastropoētiskā skatījumā

Ēdiens ir ilgošanās, atmiņas un identitātes svarīgs elements trimdniekam, ēdiens atspoguļo saikni ar dzimteni, un pēctrimdniekam tas kļūst arī par cerību un ilgu spoguļi 73

Rita Riekstiņa-Dolģe, Jeļena Zagorska

Siera tirdzniecības nosaukums un tā interpretācija: Tīlziņas pret Krievijas

Tīlziņas un Krievijas siers ir dažādu tehnoloģiju siers, un to nosaukumu aizstāšana var ietekmēt siera tirgu Latvijā. Tīlziņas siers ir nepārprotama atgriešanās pie pirmskara tradīcijas 83

Ieva Strode

“Labs pilsonis” Latvijas iedzīvotāju uztverē

Šī pētījuma datos vērojams apolitiskums parādījās arī diskusijās ar jauniešiem, kuri intereses par politiku un politisko aktivitāšu trūkumu neuzskatīja par šķērslī, lai būtu labs pilsonis 89

Raivis Bičevskis

Kultūras pārneses ambivalences

Herdera institūts Rīgā un LU starp zinātnes diskursiem un kultūrpolitiku, personībām un laikmeta dinamiku. Jaunas izpētes iespējas ved pie Eiropas zinātņu tiklojuma vēstures 99

Aija Melluma

Pārdomas par sargāšanu:

Āraišu konteksts

Mantojuma jēdziens dažādiem tiesiski normētiem aizsardzības nosacījumiem piešķir cilvēcisكو dimensiju, jo mantojums nozīmē paaudžu saikni, arī pašreizējo paaudžu atbildību 107

Roberts Ķipurs

Timeklvietne Latvijaspieminekli.lv un pieminekļi kā sabiedrības vēsturiskās atmiņas sastāvdaļa

Veidojot timeklvietni saviem audzēkņiem un sākot apsekot pieminekļus, kuri vēsta par valsts veidošanās notikumiem, radās iespēja ieraudzīt plašāku pieminekļu vērtības nozīmi 121

APSKATI

Ieva Zariņa

Ovišu Bākas lasījumi – uguns redzamība ne mazāka kā 15 jūras jūdzes 135

Mārtiņš Kaprāns

Žurnālisti atmiņu frontē 138

Ainārs Dimants

Patiesības filozofija

iepreti žurnālistikas īstenībai 140

Mikus Žagata

Plašākā publikācija par Kurzemes operāciju un Mūrmuižas kauju 143

Inese Runce

Pārdomas par grāmatu

Latgale. Atspulgi vēstures spoguļi 146

Brigita Šiliņa

Trīs vīru dzīvesstāsti 148

Alnis Stakle

Gada žurnāls

Latvijas Fotogrāfija 2021 151

HRONIKA

Akadēmiskā vienība Austrums 153

Akadēmiskā vienība Latvietē 157

ĒDIENA REPREZENTĀCIJAS LITERATŪRĀ

Ieva Kalniņa, *Dr. philol.*, ir LU HZF Latvistikas un baltistikas nodaļas vadītāja, profesore, vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses ietver gastropoētiku, īpaši ēdiena diskursu, latviešu bērnības stāstus, vēsturiskā romāna žanra poētiku, latviešu vēsturiskā romāna vēsturi, latviešu literatūras vēsturi (1920–1940), latviešu literatūru totalitārisma laikā, jaunāko prozu, atsevišķu latviešu literatūras klasiķu – Annas Brigaderes, Raiņa, Rūdolfa Blaumaņa – daiļradi. Publicēti ap 100 rakstiem (Latvijā, kā arī Lietuvā, Igaunijā, Polijā, Čehijā, Vācijā, Kanādā). Sastāda Harija Gulbja Rakstus. Docē studiju kursus latviešu literatūras vēsturē. Pētniecības projektu vadītāja Latvijas Zinātnes padomes projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* un piedalās LNB un LU projektā *Latvijas atmiņu institūciju dati digitālajā telpā: vienojot kultūras mantojumu*.

Raksturvārdi: gastropoētika, latviešu literatūra, pavārgrāmatas, vācbaltiešu, krievu, ebreju kultūras tradīcijas.

Kas ir gastropoētika?

Gastropoētika pēta, kādas nozīmes un funkcijas pilda ēdiena un dzēriena, ēšanas un dzeršanas, to gatavošanas, ēdienreižu, garšas, baudas un viesmīlības (tālākajā tekstā – ēdiens) tēlojums, kā ēdiena mainīgās reprezentācijas literatūrā un kultūrā atklāj transformācijas sabiedrībā. Literatūrā un pavārgrāmatās ēdiens tiek raksturots ne tikai kā cilvēka elementāro vajadzību apmierinātājs, tas ir arī daudzveidīgas komunikācijas un informācijas nesējs. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātē tiek realizēts projekts *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*, tajā tiek pētīta Latvijas literatūra un pavārgrāmatas. Rakstu kopā apvienoti pētījuma dalībnieku deviņi raksti par ēdiena reprezentācijām Latvijas literatūrā, pavārgrāmatās, dzīvesstāstos.

Ēdiena pētniecība ir svarīga dažādu nozaru pētniekiem – pārtikas tehnologiem, ekonomiskās ģeogrāfijas, socioloģijas, folkloristikas,

valodniecības, sociālās un kultūras antropoloģijas pētniekiem. Ēdiena reprezentācijas interesē arī literatūras zinātniekus. Pētot ikdienas prakses un sastatot tās ar daiļliteratūras tekstos fiksētiem ēdiena un galda kultūras pieminējumiem, izmantojot gastropoētikas, imologģiju¹, diskursa analīzi, kultūrantropoloģijas teorētiskās pieejas sniegtās iespējas, var padziļināt izpratni par sabiedrības struktūru, dažādiem socialitātes aspektiem, kā arī politiskās un ekonomiskās varas ietekmi uz sabiedrību.

Vācu literatūrzinātnē viens no pirmajiem nozīmīgajiem darbiem par ēdiena pētniecību literatūrā ir Gerharda Neimana apcerējums *Ēdiens un literatūra* (1982)². Aloīzs Vīrlahers Heidelbergas Universitātē 1987. gadā aizstāvēja pirmo habilitācijas darbu par ēdienu literatūrā *Ēdiens vācu literatūrā (Vom Essen in der*

¹ Imologģija – literatūrzinātnes studijas par etniskajiem vai nacionālajiem stereotīpiem.

² Neumann 1982.

deutschen Literatur), kas vēlāk pārtapa apjomīgā monogrāfijā. 1989. gadā A. Virlahers noorganizēja pirmo zinātnisko kolokviju, kura centrā bija “kultūrtēma ēdiens”, kam sekoja nākamie kolokviji. Šo kolokviju raksturīgās iezīmes bija, pirmkārt, saistība ar pārtikas industriju un tās finansējumu (Latvijas gadījumā zinātne un industrija ir attālinātās pozīcijās), otrkārt, dažādu nozaru zinātnieku apvienojums.

A. Virlahers krājumā *Kultūrtēma ēdiens – skatījumi un problēmu lauks*³ pieteica “ēdienu” kā jaunu interdisciplināru kultūrzinātnes tēmu. Krājumā apskatīti arī vairāki literārie teksti, piemēram, ka vācu jaunākajā stāstā redzams karš un miers pie galda, atklājot, ka literatūra parāda, kā mainās priekšstati par etnocentriskas kulturālas maltītes kārtību. Pamazām ēdiens kā literatūrzinātnes objekts parādās vairākos dažādu valstu pētniecības darbos.

Baltijas kultūras telpā arī pamazām attīstās ēdiena kultūrkontekstu un nozīmju pētniecība. Lietuvišu pētnieki pievēršas emigrācijas (Otrā pasaules kara beigu politiskās emigrācijas uz Rietumiem un mūsdienu ekonomiskās emigrācijas) literatūras izpētei (te jāmin Lauras Laurušaites darbi). Ēšanas tēma literatūrā ir galvenokārt pētīta no imogoloģijas un semiotikas skata punkta. Igaunijā publicēti tikai atsevišķi raksti. Latvijā ir tapuši divi rakstu krājumi *Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas. Gastronomiskais teksts literatūrā un kultūrā*⁴ un *Francijas garša. Gastronomija un kultūra*⁵.

Projektā izmantots termins “gastropoētika”, jo pētījuma kontekstā tas ir atbilstošākais. Šo jēdzienu pirmo reizi lieto Parama Roja pētījumā *Lasītkopienas un kulinārijas kopienas: Dienvidāzijas diasporas gastropoētika*⁶. Paralēli pastāv arī jēdziens “kulināristika” (vācu val. *Kulinaristik*), ko aizstāv A. Virlahers, akcentējot kulināristiku kā interdisciplināritātes jomu, savukārt semiotikas analizē parasti tiek runāts par “uzturu”⁷, bet anglofilajā vidē izmanto vārdu savienojumu “literatūra un ēdiens” (*Food*

and Literature)⁸. Gastropoētika akcentē literāru tekstu pētīšanu, nezaudējot to estētiskās kvalitātes.

Rakstu kopa

Projekta dalībnieki pēta ēdiena pieminējumus literāros tekstos kā simbolu un paralēli skata tekstus par ēdienu, pavārgrāmatas, to korelāciju ar literatūras tekstiem un laikmeta kultūrkontekstu – tie ir galvenie literatūras gastropoētiskie izpētes principi. Projekta dalībnieku rakstu kopā Astra Spalvēna un Sigita Kušnere apcerējumā *Padomju viesību tradīcijas un svētku mielasts* analizē pavārgrāmatu un prozas tekstus reizē.

Tā kā 20. gadsimtā blakus latviešu literatūrai pastāvēja vācbaltiešu, ebreju un krievu literatūra un kultūra, kuru attīstību noteica okupācijas režīmi, projekta dalībnieki skata arī šīs literatūras, to savstarpējās ietekmes un kultūrietekmes. Tam veltīti Māras Grudules raksts *Ieskats Baltijas vācu pavārgrāmatu vēsturē*, Svetlanas Pogodinas pētījums *Padomju gastroprakses Latvijā: krievu svētku galdi 20. gadsimta 60.–80. gados*, kā arī Ivetas Leitānes apcerējums *Kulinārie motīvi ebreju mākslā Baltijā un tuvējos reģionos*.

Ēdiens ir cieši saistīts ar nacionālo identitāti – piederība etniskai grupai nereti tiek definēta caur tradicionālo virtuvi. Nacionālā identitāte ir sociāls konstrukts – identitātes veidošanā un uzturēšanā īpaša nozīme ir individu un grupu komunikācijai, kur ēdiens ir cieši saistīts ar komunikāciju, ne velti tik nozīmīgs jēdziens A. Virlahera pētījumos ir viesmīlība (vācu val. *Gastlichkeit*). Bet identitāte ir arī sociāli determinēta, jo tās konstruēšanā liela nozīme ir tradicionālām sabiedrības institūcijām, te nozīmīga loma ir ģimenei, izglītības sistēmai, plašsaziņas medijiem u. c., noteikta ēdiena lietošana un gatavošana veido indivīda pašidentitāti un saglabā nācijas identitāti. 20. gadsimta 20.–30. gados ne tikai prozā, bet arī dzejā plaši ienāk gastropoētiskie motīvi, to redzam Ievas E. Kalniņas rakstā *Erika Ādamsona dzejas gastronomiskā paletē: gastropoētiskais aspekts*.

³ Wierlacher et al. 1993.

⁴ Literatūra un kultūra 2014.

⁵ Valke et al. 2019.

⁶ Roy 2002.

⁷ Piem., Roy 2010; Dingeldein, Gredel 2017.

⁸ Boyce, Fitzpatrick 2017; Shahani 2018.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas atkal mainās ēdiena tradīcijas, tiks skatīts, kā latviešu literatūra fiksē jauno atvērto pasaulei situāciju. Te varam minēt Elīnas Kursītes un Ievas Kalniņas pētījumu *Ēdiens kā sociālo pārmaiņu liecinieks dzīvesstāstos un jaunākajā latviešu prozā (20. gadsimta 80./90. gadu mija)*. Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas svarīgi ir apzināt Latvijas vēsturi, populārs žanrs ir vēsturiskais romāns, tam veltīts Madaras Stādes raksts *Blata, vides un varas mijiedarbības romānu sērijā Mēs. Latvija, XX gadsimts*.

Latvijas jaunā ekonomiskā emigrācija un pēctrimdas literatūras situācija gastropoētiskā skatījumā pētīta Ojāra Lāma un Elvja Frika rakstā *Atgriešanās garša: latviešu pēctrimdas teksti gastropoētiskā skatījumā*.

Tas, ka ēdienam ir svarīga ne tikai gastronomiskā nozīme, bet daudz svarīgākas ir semiotiskās nozīmes, labi redzams Ukrainas kara laikā – ukraiņu borščs tika iejaukts Ukrainas un Krievijas starpvalstu attiecībās, Ukrainas

labības lauki, bads Mariupolē, draudošā krīze Āfrikā parāda ēdiena milzīgo politisko, sociālo un kultūras nozīmi. Latvijā, Rīgā parādījās ne tikai jauna ukraiņu boršča virtuve, bet arī tika atjaunots Tīlziņas siera nosaukums. Projekta dalībnieki sadarbojas ar Latvijas Biozinātņu un tehnoloģiju universitāti, un rakstu kopā ir iespējams iepazīt Ritas Riekstiņas-Dolģes un Jeļenas Zagorskas pētījumu *Siera tirdzniecības nosaukums un tā interpretācija: Tīlziņas pret Krievijas*.

Rakstu kopa *Ēdiena reprezentācijas literatūrā* atklāj, ka ēdiens literatūrā raksturo vēsturi, sociālo dzīvi un cilvēku psiholoģiju, tas veido nacionālo identitāti, tam ir noteiktas semiotiskās nozīmes. Gastropoētiskais diskurss paplašina literatūras pētniecības iespējas, ļauj saskatīt jaunas sakarības un teksta nianses.

Raksts izstrādāts projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* (Nr. lzp-2019/1-0294).

VĒRES

- Boyce, C.; Fitzpatrick, J. (eds.) (2017) *History of Food in Literature: From the 14th-Century to the Present*. New York: Routledge.
- Dingeldein, H.; Gredel, E. (Hrsg.) (2017) *Diskurse des Alimentären: Essen und Trinken aus kultur-, literatur- und sprachwissenschaftlicher Perspektive*. Berlin: Lit.
- Literatūra un kultūra: process, mijiedarbība, problēmas. Gastronomiskais teksts literatūrā un kultūrā* (2014) Zinātnisko rakstu krājums, XV. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saulē".
- Neumann, G. (1982) Das Essen und die Literatur. Kunisch, H.; Berchem, T.; Link, F. (Hrsg.) *Literaturwissenschaftliches Jahrbuch*. Görres-Gesellschaft, NF, 23, 173–190.
- Roy, P. (2002) *Reading Communities and Culinary Communities: The Gastro-poetics of the South Asian Diaspora*. Durham: Duke University Press.
- Roy, P. (2010) *Alimentary Tracts: Appetites, Aversions, and the Postcolonial*. Durham: Duke University Press.
- Shahani, Gitanjali G. (2018) *Food and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Valke, S. S.; Langbour, N.; Zawada, K. A. (sast.) (2019) *Francijas garša: Gastronomija un kultūra = Goût de France. Gastronomie et culture*. Rīga: Zinātne.
- Wierlacher, A.; Neumann, G.; Teuteberg, H. J. (1993) *Kulturthema Essen: Ansichten und Problemfelder*. Berlin: Akademie-Verlag.

Summary

The Representation of Food in Literature

Gastro-poetics investigates the meanings and functions of the representation of food and drink, eating and drinking, cooking, meals, taste, pleasure and hospitality and how the changing representation of food in literature and culture reveal transformations in society. In literature and cookbooks, food is described not only as satisfying basic human needs, it is also a medium of diverse communication and

information. The Faculty of Humanities at the University of Latvia project *National identity: gastropoetic aspect. Historical, international and interdisciplinary context* (No. lzp-2019/1-0294) focused on the study of Latvian literature and cookbooks. The collection combines nine articles by research participants about the representation of food in Latvian literature, cookbooks, and life stories.

Key words: gastropoetics, Latvian literature, cookbooks, Baltic German, Russian, Jewish cultural traditions.

Redakcijā saņemts 28.07.2022.

PADOMJU VIESĪBU TRADĪCIJAS UN SVĒTKU MIELASTS

Astra Spalvēna, *Dr. art.*, ir Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes vadošā pētniece. Pētījumi skar ēdiena kultūras vēsturi un ēdiena antropoloģiju. Pētnieciskās intereses: padomju virtuve, Latvijas kulinārais mantojums, pavārgrāmatu vēsture, ēdiena vizuālā semiotika.

Sigita Kušnere, *Mg. philol.*, ir Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes lektore un pētniece. Zinātniskās intereses lauks – latviešu literatūras vēsture, politiskās ideoloģijas atainojums literatūrā, gastropoētika un semiotika, dzimtes studijas.

Raksturvārdi: svētku ēdieni, pavārgrāmatu vēsture, latviešu literatūra, padomju virtuve, propaganda.

Ievads

Aktuālā ģeopolitiskā situācija demonstrē, ka totalitārās varas propaganda ir nozīmīgs spēks, kas ietekmē ne tikai uzskatus, bet arī dzīvības. Vēsturiski propaganda caurauž ne tikai deklaratīvi politiskus, bet arī šķietami sadzīviskus vēstījumus un tādā veidā var tikt normalizēta. Propagandas lomas periodiska aktualizēšana mudina izvērtēt pagātnes norises, tādēļ šis raksts veltīts tam, kā padomju ideoloģija izpaužas jaunu tradīciju veidošanā Latvijā laika posmā no 20. gs. 50. gadu vidus līdz 80. gadu sākumam. Veicot pētījumu, apvienota literatūrzinātnes un kultūras studiju perspektīva, lai pietuvotos Latvijā līdz šim maz apskatītam pētījuma objektam – ēdienam.

Ēdiena daudznozīmība, simbolu radišanas un rituālu veidošanas kapacitāte ļauj ar to saistītās prakses izmantot kā domāšanas un rīcības ietekmēšanas instrumentus.

Rakstā meklēta atbilde uz pētniecisko jautājumu: kā padomju okupācijas varas ideoloģija tiek ieviesta sadzīves praksēs, veidojot jaunas svētku tradīcijas, kurās tiek nīcināti agrākie kultūras kodi, aizstājot vai modificējot tos, un kā šie jaunie svētku koncepti tiek komunicēti sabiedrībā ar dailliteratūras, publicistikas un pavārgrāmatu starpniecību.

Pievēršoties padomju okupācijas laika viesību un svētku mielasta tradīciju aplūkojumam, pētnieciskā skatījuma fokusējums balstīts jaunā vēsturiskuma pieejā, proti, pētnieciskā lauka

avotu kopa tiek veidota no nozaru literatūras – pavārgrāmatas – un daiļliteratūras dažādu žanru tekstiem. Uzmanība koncentrēta uz laikmeta tendenču atspoguļojumu, nepievēršoties mākslinieciskām kvalitātēm. Pētījumā aplūkoti laikmetu raksturojoši prozas teksti – gan populārāko rakstnieku, gan mazāk zināmu un marginālu autoru darbi, lai apgūtu iespējami plašu un dažādu avottekstu klāstu.

Pavārgrāmatas ir nozīmīga avotu grupa gastronomisko prakšu pētīšanā. Tās ietver ne tikai ēdienu pagatavošanas receptes, bet bieži arī plašus aprakstus par dažādiem ar ēdiena pagatavošanu, pasniegšanu un ēšanu saistītiem aspektiem, piemēram, virtuves iekārtošanu, galda klāšanu, uzvedības kultūru. Šie apraksti, papildināti ar vizuālu informāciju, rada priekšstatu par konkrētā laikā pieņemamo un rekomendēto gastronomisko diskursu. Interpretējot pavārgrāmatās sniegto informāciju, jāņem vērā arī to specifiskais raksturojums – pavārgrāmatas attēlo vēlamo, nevis esošo situāciju. Turklāt šo attēlojuma veidu ietekmē kultūrvēsturiskie un sociālpolitiskie apstākļi.

Latviešu valodā rakstītas pavārgrāmatas tiek izdotas, sākot ar 1957. gadu, bet līdz pat 60. gadu beigām tās lielākoties veltītas racionāla un zinātniska uztura modeļa popularizēšanai. Šajā laika posmā pavārgrāmatās maz uzmanības veltīts ēdiena estētiskajām kvalitātēm – garšai un izskatam, kā arī svētku mielastam. Tikai sākot no 70. gadiem, tiek veidotas pavārgrāmatas, kas tieši veltītas svētku mielastam, uzvedības kultūrai un viesu uzņemšanai. Šī pētījuma vajadzībām atlasītas vispārīga satura pavārgrāmatas, atsakoties no tām, kas veltītas specifiskiem tematiem, izņemot pēdējo posmu, kur atlasei pievienotas svētku galdam veltītas pavārgrāmatas.

Padomju okupācijas periodā Latvijā izdotās pavārgrāmatas pārstāv vienotu, ar valsts ideoloģiskajām nostādnēm saskaņotu vēstījumu, totalitārisma ietvarā netiek pieļauta alternatīvu vēstījumu izplatīšana. Šādu modeli ietekmē tas, ka visu veidu izdevējdarbību kontrolē valsts, bet izdevumu saturu pārbauda un korigē cenzūras institūts. Pavārgrāmatās saturu ideoloģiski atbilstošs vēstījums nozīmē popularizēt produktu pārpilnību, kulināro mijiedarbību starp padomju republikām un norobežošanas

no buržuāziskās vai kapitālistiskās gastronomijas, kā arī attēlot ceļu uz nākotni komunismā, aprakstot plānus un sasniegumus.¹ Nepieciešamība strikti ievērot šos principus, padara pavārgrāmatas par propagandas līdzekli, nevis laikmeta dokumentu. Jāatzīmē, ka pavārgrāmatas satura neatbilstība reālajai dzīvei nav tikai padomju pavārgrāmatu iezīme. Pēc būtības pavārgrāmatas ir pārmaiņu vēstneši, tās parāda jaunas iespējas un modes tendences, bet nefiksē, vai šīs tendences nostiprinājušās praksē.² Tomēr pavārgrāmatas var sniegt plašu informāciju par to, kā konkrētā laikā sabiedrībā pieņemts attēlot un apzīmēt gastronomiskos procesus un kādas vērtības ēdienam tiek piešķirtas.

Līdzīgi pavārgrāmatās fiksētajām pārmaiņām, arī daiļliteratūras un publicistikas teksti atklāj laikmeta vēsturisko kontekstu, kā arī daiļliteratūra un publicistika tiešā veidā tiek padarīta par propagandas līdzekli, kam lemts nevis tikai atainot padomju realitāti, bet gan to idealizēt. Literatūra pētījumā aplūkotajā periodā ietver arī didaktiski audzinošo faktoru, sabiedrībā cenšoties ieviest vēlamos ideoloģiskos uzstādījumus un uzvedības modeļus, tostarp arī tos, kas saistīti ar svētku svinēšanas tradīciju paradigmas maiņu.

Pavārgrāmatu vēstījumi arī ideoloģijas ietvarā bija mainīgi – pielāgoti apstākļiem. Tā kā padomju valsts prioritāte bija smagā un militārā rūpniecība, par vieglo rūpniecību un pārtikas ražošanu nedomāja stratēģiski. Sociālo apstākļu ignorēšana izraisīja iedzīvotāju neapmierinātību, un Leonīda Brežņeva valdīšanas laikā (1964–1982) tas ietekmēja arī partijas retoriku. Dzīves standarta uzlabošana kļuva par politisku jautājumu. Partija saprata, ka vairs neiztikt tikai ar tukšiem solījumiem par laimīgo dzīvi komunismā, kur sagaida pārpilnība un bezmaksas pakalpojumi, bet pienācis laiks meklēt īstenojamus risinājumus sociālajām problēmām.³ Neraugoties uz neveiksmīgām ekonomikas reformām, dzīves apstākļi pakāpeniski uzlabojās, un partijas propagandas

¹ Par padomju ideoloģijas atspoguļojumu pavārgrāmatās sk. Geist 2012; Shkodrova 2018.

² Sk., piem., Gold 2007; Notaker 2017.

³ Chernyshova 2013, 18–22.

uzdevums bija to nemitīgi uzsvērt. Tāpēc pavārgrāmatu uzdevums, sākot no 70. gadiem, bija nevis mācīt sievietes gatavot pareizi saskaņā ar uzturzinātnes nosacījumiem, bet gan parādīt, ka padomju cilvēki dzīvo arvien labāk.

Vēlīnā sociālisma periodā (1964–1985) varas kontroli mazākā mērā uzturēja represijas, vairāk – kukuļošana. Cilvēkus, kas definēja un akceptēja spēles noteikumus, sagaidīja īpašs statuss un privilēģijas, tostarp preču apgādē. Ēdiens sāk pildīt sociālā marķiera funkciju. Pretrunā ar sociālisma pamatvērtību – vienlīdzību – dažādām sabiedrības grupām bija atšķirīga pieeja precēm, arī pārtikai, un šī pieeja noteica sociālo hierarhiju un atspoguļoja sociālo statusu⁴. Ēdiens, īpaši tā pasniegšana svētkos un viesībās, ļāva šo statusu demonstrēt.

Lai arī vēlīnā sociālisma periodā var runāt par patērniecību līdzīgā izpratnē, kā šo jēdzienu saprot Rietumos – preču pirkšana, vadoties pēc vēlmēm, nevis vajadzībām –, tomēr sociālo zinātņu pētnieki uzsver atšķirību starp Rietumu un padomju patērniecības filozofiju. Partijas propagandēto dzīves standarta uzlabošanas retoriku līdzvaro materiālās labklājības vēlmju kritizēšana publiskajā telpā. No vienas puses, tiek apgalvots, ka padomju valsts ražo vairāk preču un izpilda pasūtītāju vēlmes daudz labāk nekā Rietumos, no otras puses, tiek nosodīti tie, kas vēlas nopelnīt un iegūt līdzīgu dzīves kvalitāti kā Rietumos. Padomju ideoloģija neakceptē Rietumu dzīvesveida pārņemšanu, bet, lai atšķirtos no kapitālistu mietpilsoņiem, stiprina apgaismības iedvesmoto konceptu par racionālu patēriņu, kas balstīts vajadzībās, nevis vēlmēs.⁵ Tātad padomju cilvēka ideāls ir tāds, kuram materiālā pasaule maz interesē un dzīves centrā ir kalpošana sabiedrībai un augstākām idejām.

Jaunu svētku tradīciju veidošana

Sadzīves pārveidošana atbilstoši padomju ideoloģijas uzstādījumiem skar arī tradīciju pārskatīšanu. Svētku svinēšana atspoguļo

pastāvošās ekonomiskās attiecības un to mijiedarbību ar valdošo ideoloģiju. Izmaiņas svētku norisē demonstrē šo attiecību transformāciju. “Rodoties jaunām sociālekonomiskām formācijām vai dramatiski mainoties vecajām, dabiski rodas vajadzība pēc artikulācijas, kas apliecinātu vai izteiktu pārmaiņas sabiedrībā, strukturētu tās ikdienas dzīvei un ikdienas valodai atbilstošās formās.”⁶ Ar preses, radio un televīzijas, arī daiļliteratūras starpniecību sabiedrībā tiek izplatīta informācija par atbalstāmām jauno svētku svinēšanas tradīcijām.

Jauno svētku tradīciju iedzīvināšana sadzīves praksē tiek īstenota, sākot ar 20. gadsimta 50. gadu beigām. Par nozīmīgu ideoloģisku uzdevumu komunistiskajā sistēmā tika uzskatīta “darbaļaužu sadzīves atbrīvošana no savu laiku pārdzīvojušām parādībām, it īpaši no reliģiskās ideoloģijas paliekām”⁷, tādēļ ar reliģiju saistītas tradīcijas tika aizstātas ar jaunām – sociālistiskām. Padomju ideoloģijai noniecinot reliģijas nozīmi cilvēka dzīvē, ar jauniem svētkiem aizstāti agrāk būtiski ģimenes vai valsts svētki, piemēram, Ziemassvētkus aizstāj Jaungada svinēšana, kristības – Bērības svētki, iesvētības – Pilngadības svētki.

Svētku tradīciju nomainīta tiek veikta atklāti, norādot, ka tiek saglabāti varai nekaitīgie svētku struktūras elementi, nīcinot to, kas ideoloģiski neiederas, – reliģija, dažādi nacionālās pašapziņas un kultūrtradīcijas aspekti. Svinēšanas scenārijā tiek saglabāta iepriekšējā struktūra: svētku uzrunas, gājiens vai parāde, kam seko svētku vakariņas, dejas un saviesīgas sarunas, ko piepilda jauns saturs.⁸

Tika uzsvērts, ka jāveido masu kultūras pasākumi, kas “demonstrē sociālistiskās ražošanas un dzīvesveida panākumus, atspoguļo Padomju valsts rūpes par cilvēku”⁹.

Būtiskas izmaiņas pieredz ģimenes svētku tradīcijas. Jo īpaši tas skar kāzu rituālu. “Bet noteiktajā laikā līgava un līgavainis reģistrēties neieradās. Tikai vēlāk uzzināja, ka Nikolajs un Regīna to izdarījuši citā dienā pavisam klusu bez draugiem un viesībām. [...] Un tad [...]”

⁶ Kencis 2008, 128–129.

⁷ Cimermanis 1987.

⁸ Medusone 1964.

⁹ Cimermanis 1987.

⁴ Bleiere 2015, 132–133.

⁵ Chernyshova 2013.

pārsteidza ziņa – Orehovi laulājušies Ilūkstes baznīcā. Baznīcā! Regīna ir komjauniete, jaunā speciāliste ar vidējo izglītību! Nikolajs arī nav mucā audzis, nesen atgriezies no armijas, pasauli redzējis. [...] Kā gan tas varēja notikt? Sevišķi uztraucās komjaunieši.”¹⁰ Klaji propagandiskos tekstos tiek runāts par nepieciešamību kāzām atņemt reliģisko komponenti, tās vietā piedāvājot kolektīvo jaunās ģimenes izveidošanas fakta svinēšanu. Laulību reģistrācija notika Dzimtsarakstu birojos, līdz 60. gadiem tā bija īsa administratīva norise – sarakstīšanās. Taču, tā kā Baznīcā reģistrētai laulībai nebija juridiska spēka, lai konkurētu ar Baznīcas laulību ceremoniju, aizvien vairāk tika pilnveidota laulību svinīgā reģistrācija, 60. gados Dzimtsarakstu birojiem tika atvēlētas īpašas, svinīgi iekārtotas telpas.¹¹

Jaunieši tiek mudināti atteikties no lepnām vairākas dienas svinamām kāzām, ievērot pieticību un ideoloģisko skaidrību svētku norisē. “– Nekādu kāzu nebūs, – sacīja Robis, un Ija atkārtoja to pašu. – Mēs tikai nokārtosim lietas oficiālo pusi – un viss. Pašiem tuvākajiem cilvēkiem mazas vakariņas kopmītnē tomēr tika rīkotas.”¹² Sabiedrības izglītošana jaunajā svētku svinēšanas tradīcijā tiek veikta arī ar preses starpniecību, aprakstot gan gatavošanos kāzām un ceremonijas norisi, gan pievēršot uzmanību svētku galdam – ēdienkartei, galda klājumam u. tml.: “No seniem laikiem saglabājies teiciens: “Tur nu gan ēda kā kāzās!” Vai Tu saproti, kāpēc es atgādinu šo veco parunu? Lai Tu neizdari kļūdu un nepārvērt svinības par Slātavas un Čangalienas goda mielastu. [...] Pilnīgi pietiek ar aukstiem uzkožamiem un vēlāk ar kafiju. Man ļoti patiktu galds bufetes veidā [...]”¹³ Iezīmīgi, ka jauno svētku svinēšanas tradīciju ieviešanas pamācībās nereti izmantotas tiešas – alūzijas vai parafrāzes tipa – atsauces uz literāriem tekstiem. Arī šajā gadījumā: uz brāļu Kaudzišu romānā “Mērnieku laiki” aprakstīto svētku mielastu.

No vienas puses, var šķist, ka ar mediju starpniecību popularizētais svinību modelis

pilnībā atbilst gados jauniem cilvēkiem un nekādā mērā nebūtu saistāms ar padomju ideoloģiju un laikmeta sociāli ekonomisko realitāti, bet, no otras, jāpatur prātā padomju okupācijas laika pārtikas un dažādu citu preču deficīta situācija, proti, bagātīga svētku galda klāšanai nepieciešamos produktus iegūt nebūt nav vienkārši, arī galda klājumam atbilstošu trauku, galda piederumu, dizaina priekšmetu sarūpēšana nav vienkāršs uzdevums – gan deficīta, gan izmaksu dēļ. Ikdienā padomju cilvēki nedzīvo bada situācijā, tomēr lielākoties brīvi pieejami produkti, kas neatbilst svinību mielastam. “Pārtikas patēriņš sociālisma apstākļos pieejamības un piekļūšanas ziņā bija neprognozējams un nenoteikts. Izdzīvošana deficīta ekonomikas apstākļos prasīja elastību un radošumu. Lai iegūtu dažādas preces un pakalpojumus, ko valsts nespēja nodrošināt, cilvēki izstrādāja plašu individuālo stratēģiju klāstu.”¹⁴

Lai iespējami drīz un organiski iedzīvinātu padomju valsts svētku svinēšanas tradīciju, tiek izmantota visnotaļ novatoriska pieeja, proti, tieši pirms valsts svētkiem veikalu plauktos parādās deficītas pārtikas preces it kā ar mērķi iepriecināt pircējus, bet patiesībā svētku laikā cenšoties mazināt sabiedrībā pieaugošo neapmierinātību ar vispārēju deficīta situāciju. Nereti arī pārtikas rūpniecības uzņēmumi savus jaunus produktus tirgū piedāvā tieši valsts svētku laikā. Pārtikas produktu, jo īpaši svētku galdam paredzēto, nosaukumi iedzīvina jauno svētku tradīciju, veidojot jaunas asociāciju ķēdes: “Pirmssvētku dienās fabrika izlaidīs vairākus jauna veida izstrādājumus. Nav šaubu, ka pircēji plaši pieprasīs biskvītus “Pirmā Maija sveiciens” [...]. Aprīļa pēdējās dienās uzņēmums trīskārt palielinās dažādu biskvītu un krēma izstrādājumu ražošanu.”¹⁵ Nav iespējams iegūt precīzus datus par ražošanas apjoma reālo palielinājumu padomju valsts svētku laikā, tomēr šāds propagandas nolūkos veidots ziņas formulējums sabiedrībai liek domāt, ka Starptautiskā darbaļaužu solidaritātes diena 1. maijā tiek ļoti plaši svinēta. Arī pavārgrāmatu saturā sniegti ieteikumi, kā svinēt jaunos valsts svētkus, kā

¹⁰ Bušmane 1965.

¹¹ Ogres dzimtsarakstu nodaļa laika griežos b. d.

¹² Skujiņš 1966, 129.

¹³ Jūsu vedējmāte 1964.

¹⁴ Bardone, Kannike 2020, 142.

¹⁵ LTA 1964.

veidot atšķirīgu gastronomisko un estētisko veidolu. Piemēram, Maija svētku galda rotājumam ieteikts izmantot “sarkanas, izgludinātas un taisni nostieptas lentes, mazus sarkanus karodziņus, vimpelus, emblēmas, sarkanas puķes”¹⁶.

Gatavošanās viesībām

Mielasts ir jebkuru svētku neatņemama sastāvdaļa. Transformējot tradīcijas, zināmā mērā mainās mielasta struktūra un ēdienu izvēle. Svētku mielasti pavārgrāmatās atsevišķi aprakstīti, tikai sākot ar 70. gadu otro pusi, tas liecina, ka šīs jaunās tradīcijas vēl nebija nostabilizējušās.

60. gados laikrakstos lasāma informācija par padomju varas vēlmi atslogot sievietes, piedāvājot uz sabiedriskās ēdināšanas iestādēm pārcelt ne tikai darba nedēļas pusdienas, bet arī brīvdienu vai svētku maltītes. “Sabiedriskās ēdināšanas uzņēmuma kolektīvam pirmssvētku dienas ir darba rosmes pilnas – jādoma par to, lai cēsnieku svētku galds būtu bagātāks. 6. un 7. novembrī kulinārijas veikals atvērs izstādi pārdošanu. [...] darbinieki pieņem pasūtījumus no iedzīvotājiem, uzņēmumiem, saimniecībām par svētku galda sagatavošanu.”¹⁷

Pavārgrāmatās uz mielasta struktūru attiecināti ne tikai ieteikumi ēdienu izvēlei un pagatavošanai, manāmi arī centieni ietekmēt iespējami visas ar svētku galdū saistītās prakses: viesu ielūgšanu, telpu iekārtošanu, trauku izvēli un galda servēšanu. Aprakstīti un ilustrēti dažādi galda klājumu veidi, par ieteicamāko uzskatīts aukstais galds, klāts bufetes galda veidā. Aukstā galda izvēle no saimnieces prasa mazāku laika patēriņu un rada iespēju pašai pilnvērtīgāk piedalīties viesībās. Bufetes veidā klāts galds respektē telpu šaurību, viesi var stāvēt kājās, un nav nepieciešams paredzēt katram vietu pie galda.

Arī daiļliteratūras un periodikas teksti uzrāda līdzīgu ainu – pakāpeniska atteikšanās no klātiem galdiem ar katram viesim ierādītu sēdvietu. “Ja jūsu rīcībā ir tikai viena istaba, tā sevišķi rūpīgi jāsgatavo viesu uzņemšanai.

Lielākās mēbeles, sevišķi tās, kas viesību vakarā nav vajadzīgas, labāk iznesiet ārā. [...] Galdu (parasti “auksto”) pilnīgi uzklājiet jau pirms viesu ierašanās. [...] Ja jums ir divas vai vairākas istabas, vakaru var sākt ar dejām un rotaļām un tikai pēc tam aicināt viesus otrā istabā, kur klāts galds. Pēc vakariņām viesi atkal pāriet pirmajā istabā, pa to laiku novāc traukus un klāj tējas, kafijas vai deserta galdu. Tomēr atcerēsimies, ka mūsu dienās ēšana un dzeršana viesībās kļūst arvien maznozīmīgāks faktors, sevišķi jauniešu sanāksmēs. [...] Ļoti jauki ir arī tā saucamie “groziņu vakari”, kad katrs viesis paņem līdzi kaut ko no ēdamā, visi kopā to ātri sakārto traukos, klāj galdu un beidzot arī novāc un nomazgā traukus. Šī kopīgā rosīšanās lieliski saliedē viesu “kolektīvu” [...] “groziņu vakar[i]” [...] ieteicami, piemēram, Oktobra vai 1. Maija svētkos, kā arī sagaidot Jauno gadu.”¹⁸

Īpaši izceļams jautājums par galda klājumu un rotāšanu – gan ikdienā, gan svētkos. Šādu ainu apraksts rodams plašā daiļliteratūras un publicistikas darbu klāstā. Tiek ieteikts uz galda novietot ziedus vai augļu kompozīcijas, izvēlēties atbilstošus traukus, celt galdā ēdienus, kas atbilst konkrētajām svinībām, šajā ziņā īpaši tiek akcentēts alkoholisko dzērienu izvēles jautājums. Sabiedrībai tiek ieteikts veidot galda klājumu atbilstoši padomju laika jauno tradīciju un estētisko priekšstatu principiem, izmantojot jau brīvvalsts laikā plašu popularitāti tradicionāli baudījušos māla traukus, kas vēsturiski bijuši raksturīgi nabadzīgo kalpu un strādnieku mājām, tātad šajā ziņā ideoloģiski iekļaujas padomju estētika: “Ziedu vāzes un puķu podus, greznus, daudzarotus svečturus un sienas šķīvjus, krāšņas krūzes un servīzes meistars darina darbaļaužu dzīvokļiem, viņu svētku galda rotai, cenšoties uzminēt gan kolhoznieka, gan pilsētas strādnieka īpatnības vajadzības. Tautas keramiķa jaunradi caurstrāvo vēlēšanās dot mākslinieciski pilnvērtīgu atbildi laikabiedru izvirzītajām estētiskajām prasībām.”¹⁹

Daiļliteratūrā retāk tiek runāts par galda klājumu vai svētku ēdiena īpašu pagatavošanas

¹⁶ Kļaviņa 1971, 101.

¹⁷ Veldre 1964.

¹⁸ Viesi nāk 1964.

¹⁹ Pujats 1964.

veidu. "Maize bija riecienos, desa ripuļos, siers šķēlītēs."²⁰ Toties periodiskajos izdevumos lasāmi arī visnotaļ neparasti ieteikumi: "Ar izdomu apveltīts makšķernieks prātis izmantot arī butes izcilās pielāgošanās spējas. Piemēram, lai dekorētu svētku galdu, buti pirms cepšanas var paturēt uz šaha galdiņa vai cita vēlamas krāsas un raksta priekšmeta."²¹

Mielasta ēdienkarte

Padomju viesībās rotāti tiek ne tikai galdi, bet arī ēdieni. Ēdienu noformējums kļūst par patstāvīgu tematu pavārgrāmatās. Attēlos bieži redzami bagātīgi dekorēti ēdieni, ir produktu kategorija, kas lietoti ēdienu noformēšanai, piemēram, citroni, redīsi, gurķi, puravi, zaļumi u. c. Bagātīgs dekorējums arī ikdienišķam ēdienam piešķir svētku ēdiena statusu un neredi maskē to, ka svētku mielasti daudz neatšķiras no ikdienas ēdienkartes.

Plašāk svinētiem svētkiem pavārgrāmatās sniegti detalizēti ieteikumi par to, ko likt galdā. Visbiežāk atrodamī Jaungada galda klāšanas apraksti, iespējams, arī tāpēc, ka Ziemassvētku aizstāšana ar Jaungada svinībām ir viens no spilgtākajiem piemēriem: "Jaungada galdam gatavo gan cūkas, gan putnu cepešus, cūkas galertu, pildītu zivi vai zivi galertā, dažādus jauktus salātus, pildītus gurķus, olas, aukstas mērces un dažādus zivju, kā arī gaļas piedevas, augļu un dārzeņu salātus."²² Literārie teksti uzrāda līdzīgu ēdienkarti, piemēram: "Ierodas Roberts, tiek aizdedzinātas eglītes sveces, no cepeškrāsns uz galdu atceļo karstas, brūnganas desas, sautētu kāpostu bļoda. [...] Sākas Jaunā gada gaidīšanas dzīres. Tēvs ieļej glāzēs mums, sievietēm, vīnu – kam skābo, kam saldo –, bet sev un Robertam šņabi kopā ar melno balzamu."²³

Savukārt Ligo svētku mielastā lielākoties saglabātas tradīcijas, galdu iesaka klāt ar māla vai keramikas traukiem un galdā likt: "Ķimeņu sieru, speķa pīrāgus, biezpiena maizītes māla šķīvjos, lēzenās bļodās vai sietiņos.

Mazās bļodiņās saliek sagraustas kaņepes, medu, sviestu, biezpienu, ceptas cūkas ribiņas u. c."²⁴ Līdzīgi tradicionāla viesību, šajā gadījumā – bērnu, ēdienkarte tiek aprakstīta arī daiļliteratūras tekstos: "[...] nupat pirms mana zvana viņa aizrunājusi cūkas galvu receklim. [...]. Bet pieliekamajā stāvēt žāvēts spēķis vēl no pērnā gada. Ja Solvitai laimēšoties ar raugu, varēšot samīcīt miklu pīrāgiem. Tie derētu tiklab uzkodām, kā pie kafijas. Aukstajam galdam sataisīšot rasolu, sacepšot kotletes, sarīvēšot mārūtiskus, ar marinādi pārliešot zivis, ar sirupu sakristīšot limonādi. Ko vēl vairāk? Un, ja vēl izvārīšot vistas buljonu ar klimpām, ko sastrēbties karstu, tad būšot, kā viņa teica, "bēres kā prieks."²⁵

Pavārgrāmatās visu svētku mielasta struktūra ir līdzīga un tiek būvēts padomju viesību standarts. Svētku galdam vēltītājās nodaļās vai grāmatās visvairāk aprakstīta gaļas ēdienu un uzskodu pagatavošana, vismazāk – saldie ēdieni. Uzskodu receptu augstā proporcija apliecina, ka aukstais galds bufetes veidā ieteikts kā vēlamākais. Vienlaikus uzkodas var kalpot kā piedevas alkoholiskiem dzērieniem, jo tie ir neiztrūkstoša svētku galda sastāvdaļa.

Jaunas svētku tradīcijas paredz arī jaunus viesību veidus, pavārgrāmatās sniegti ieteikumi ēdienu izvēlei bērnu svētkos, ekskursijās un piknikos un, protams, valsts svētkos, kuru mielasts gan aprakstīts vispārīgi un īpaši neatšķiras no citiem svētkiem: "[...] valsts svētku galdam piemērotas aukstas vakariņas. Galdā liek to, kas atbilst gadalaikam un ko atļauj līdzekļi. Galdā jābūt gan zivīm un gaļai, gan saknēm, dārzājiem, dažāda veida salātiem un kādiem saldumiem. No zivīm ieteicami konservi, marinētas, ceptas vai žāvētas zivis. No gaļas ēdieniem – cepeši, veltnī, mēle, putni u. tml. Galvenais, jābūt ēdienu dažādībai. Galdā jāpasniedz limonāde (pašu gatavota vai pirkta), viegli vīni, bet mazāk stipro alkoholisko dzērienu."²⁶

²⁰ Ezera 2001, 431.

²¹ Majors 1965.

²² Zālīte 1973, 162.

²³ Brodele 1969.

²⁴ Zālīte 1973, 116.

²⁵ Ezera 2001, 379–380.

²⁶ Zālīte 1973, 42.

Alkohols kā mielasta sastāvdaļa

Padomju viesību struktūrā neiztrūkstoša vieta ir alkohola lietošanai. Taču attieksme pret alkoholu ir divējāda: no vienas puses, visos viesību aprakstos alkoholiski dzērieni ir klātesoši, no otras, sludināta mērenība, saistībā ar periodiskajām pretalkohola kampaņām. Pirmā pēckara pretalkohola kampaņa tiek īstenota jau 1958. gadā, tomēr dzeršanas apjomus tai samazināt praktiski neizdodas. 1972. gadā tiek īstenots nākamais mēģinājums samazināt alkohola patēriņu, taču arī tas ir maz efektīvs. Cīņa pret alkoholu maksimāli saasinās 80. gadu vidū – Mihaila Gorbačova īstenotās perestroikas laikā.

Pavārgrāmatās visbiežāk minēti vieglie alkoholiskie dzērieni – vīns un šampanietis. Dažādu svētku mielastu apraksti uzrāda tendenci: Līgo svētkos ieteikts miežu alus, raudzētas bērzu sulas un liepziedu kvass; bērnu mielastā pie aukstajiem ēdieniem paredzēti stiprāki vīni, pie siltajiem – gaišie vai sarkanie sausie vīni, Jaungada galdā “dzērieni pie siltām vakariņām ir sarkanvīni un karstvīni pie cepešiem, bet gaišie skābie vīni – pie zivīm. Gadu mijā mēdz pacelt šampanieša glāzi, bet to labi aizstāj arī bole, “Veldze”, kokteilis vai punšs.”²⁷

Arī alkoholisko dzērienu pasniegšanā ienāk jaunas tendences, viena no tām – kokteiļi: “Ļoti labs viesu pieņemšanas veids ir kokteiļu vakars, kurš mūsu sadzīvē ieviešas pēdējos gados.”²⁸ Tāpat kā jaunais viesību veids, arī pats vārds “kokteilis” ir jaunums, pavārgrāmatās piedāvāts tā skaidrojums, izcelsmes leģendas un vienkāršas definīcijas: “Kokteiļus – vairāku alkoholisko dzērienu, ledus un augļu maisījumus – var pasniegt pirms sēšanās pie galda, piedāvājot uz paplātes²⁹.” Kokteiļu pagatavošana paredz dzērienu dažādību, kokteiļu receptēs bieži minēti importēti dzērieni, kas nav viegli pieejami. Nepieciešams arī īpašs inventārs: šeikers, mērglāze, knaibles ledum u. tml. un arī īpašas glāzes un salmiņi. Kokteiļu parādīšanās pavārgrāmatās ir jauna pakāpe aizvien izsmalcinātāka un elitārāka viesību standarta veidošanā.

Dzērienu nodaļas pavārgrāmatās kļūst izvērstākas, uzskaitīti dažādi mājās pagatavojami dzērieni ar ārzemnieciskiem nosaukumiem – šerbets, flips, džuleps, koblers, fizs, morss, bole un punšs.³⁰ Arī pasniegšanai pievērsta uzmanību, aprakstīta gan katram dzērienam atbilstoša glāze, gan piemērota pasniegšanas temperatūra.

Pavārgrāmatās pārsvarā ieteikti vieglie dzērieni, pieminēta izvairīšanās no pārmērībām, dotas receptes modes dzērieniem, kokteiļiem, aprakstīta mājās bāra iekārtošana.³¹ Turpretim pētījumā aplūkotojos daiļliteratūras tekstos viesību aprakstos alkoholisko dzērienu pieminējums ir neiztrūkstoši klātesošs un ļoti plašs: sākot no alus un dažādiem vīniem, noslēdzot ar degvīnu (gan rūpnieciski ražotu, gan pašu gatavotu) un kontrabandas ceļā no ārzemēm ievestu viskiju vai rumu. Iezīmīgi biežs ir vīna pieminējums. Lielākoties dominē saldo vīnu karte (“ķērās pie vīna pudeles, tā paša “Muskata”³²), lai arī Dagnijas Zigmontes romānā “Raganas māju remontēs” var lasīt: “Astrīds pērk veikalā vīna pudeli. (“Tikai skābo,” Agrita piekodināja, “Saldo tagad neviens pieklājīgs cilvēks nedzer!”).³³ Vīns tiek dzerts ļoti bieži un lielā daudzumā. Vīns tiek dāvināts, ierodoties viesos: “Vienu reizi tikai man vajadzēja piecelties – uz istabu pēc glāzēm –, jo viņš no mugursomas bija izvilcis vīna pudeli. [...] Vīns arī salds un mīlīgs – ķiršu, nevis kā tie šķērmuļi, ko mani smalkie kundes dzer. No tādiem mute kā no vasarā aizkosta ziemas ābola, taisni jāpabrīnās, ko visu cilvēki ar lielu vaļu nedara!”³⁴ Vīnam seko vai līdzās uz galda ierasti atrodas arī degvīns: “[...] dzēra kā ūdeni un, kad vīna pudele bija cauri, piegāja pie savas somas un izcēla “Kristālu”³⁵ Alkoholiskie dzērieni literāros tekstos savā ziņā tiek pozicionēti kā svētku rituāla daļa.

²⁷ Zālite 1973.

²⁸ Liba 1978, 55.

²⁹ Masiļūne 1982, 349.

³⁰ Masiļūne 1982, 350.

³¹ Liba 1978, 20.

³² Ezera 2000, 438.

³³ Zigmonte 1969, 239.

³⁴ Belševica 2001, 116–117.

³⁵ Turpat, 117.

Secinājumi

Ideoloģijai atbilstošu tradīciju veidošana ir metodiski organizēts process, tiek reglamentēta ne tikai ēdiena pagatavošana, bet arī telpas iekārtojums, galda klājums, viesību norise un uzvedības kultūra. Gan literāri teksti, gan pavārgrāmatas tiecas ietekmēt ne tikai padomju cilvēka rīcību un uzvedību, bet arī uzskatu un vērtību sistēmu un radīt uzvedības modeli, kas sakņojas padomju ideoloģijā.

Padomju okupācijas laikā ieviestās tradīcijas nav pilnīgi jaunas, lielā mērā tās saistītas ar iepriekš svinēto svētku struktūru, visbiežāk mainīta forma, bet saturs – tikai daļēji. No svētku norises tiek izslēgti ar reliģiju saistītie elementi, to vietā iekļauti jauni – padomiski. Pieļāvīga attieksme vērojama pret latviešu tradīcijām. Svētku mielastu aprakstos sabalsojas padomju modernā un latviešu tradicionālā pieeja.

Var secināt, ka galvenās atšķirības starp dažādu svētku svinēšanu veido tieši gadskārtu tradīcijas, piemēram, Līgo svētku ēdienkarte ir tradicionāli latviska, savukārt daudzas

Jaungada svinēšanas tradīcijas pārņemtas no latviešu Ziemassvētku tradīcijām. No jauna ieviestajiem valsts svētkiem nav īpašas ēdienkartes, to savdabību veido galda dekorējums ar valsts simboliku.

Literāros darbos mielastu ēdienkartes ir konservatīvākas un ierobežotākas, salīdzinot ar pavārgrāmatās vērojamo produktu pārpilnību, ēdienu sarežģītību un izvirzītajām estētiskajām prasībām. Šis aspekts var kalpot par ierosinājumu turpmākai literāru darbu un pavārgrāmatu vēstījumu salīdzināšanai, apskatot ne tikai svētku, bet arī ikdienas prakses. Izmantojot šobrīd apstrādāto informāciju, var hipotētiski pieņemt, ka pavārgrāmatās propagandas funkcija izpaužas tiešāk, savukārt literatūrā ēdiena apraksti propagandas funkcijā iesaistīti pastarpināti un tādēļ vairāk saistīti ar pastāvošo, nevis vēlamo realitāti.

Pētījums izstrādāts projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* Nr. lzp-2019/1-0294.

VĒRES

- Bardone, E.; Kannike, A. (2020) Remembering Soviet Food Culture. *Food & History*, 18 (1–2), 137–164.
- Beļševica, V. (2001) Nelaime mājās. Beļševica, V. (2001) *Raksti*. 3. sēj. Rīga: Jumava, 108–143.
- [b. a.] (1964) Svētku galdam. *Padomju Jaunatne* (24.10.1964.).
- Birze, M. (1961) Bēres. Birze, M. (1961) *Kā radās stāsts*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 149–196.
- Bleiere, D. (2015) *Eiropa ārpus Eiropas... Dzīve Latvijas PSR*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Brodele, A. (1969) Tas ir mans laiks. *Zvaigzne*, 4, 25.
- Bušmane, V. (1965) Pelēkā laimīte. *Liesma*, 8, 15.
- Chernyshova, N. (2013) *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London and New York: Routledge.
- Cimermanis, S. (atb. red.) (1987) *Sociālistiskie svētki un ieražas*. Rīga: Zinātne.
- Ezera, R. (2000) Mīna ar laika degli. Ezera, R. (2000) *Raksti*. 1. sēj. Rīga: Nordik, 459–519.
- Ezera, R. (2001) Dzīvotgriba jeb Otrās sievietes stāsts. Ezera, R. (2001) *Raksti*, 3. sēj. Rīga: Nordik, 16–21.
- Ezera, R. (2001) Nodevība. Ezera, R. (2001) *Raksti*. 2. sēj. Rīga: Nordik, 391–564.
- Geist, E. (2012) Cooking Bolshevik: Anastas Mikojan and the Making of the Book about Delicious and Healthy Food. *Russian Review*, 71, 295–313.
- Gold, C. (2007) *Danish Cookbooks*. Seattle: University of Washington Press.
- Jansons, A. (1959) Uz jauno tradīciju krastu. *Liesma*, 8, 1.
- [Jūsu vedējmāte] (1964) Tātad – kāzas! *Liesma*, 12, 23.
- Kļaviņa, A. (1971) *Viesību galds*. Rīga: Liesma.
- Ķencis, T. (2008) Svētku simulācija. *Letonica*, 18, 128–134.
- Liba, S. (1978) *Viesu uzņemšana*. Rīga: Zvaigzne.
- LTA (1964) Svētku galdam. *Cīņa* (19.04.1964.).

- Majors, O. (1965) Jauna makšķernieka gads. Februāris. *Liesma*, 2, 11.
- Masiļūne, N. (1982) *Ikdienai un svētku galdam*. Rīga: Avots.
- McDowell, J. (1974) Soviet Civil Ceremonies. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 13 (3), 265–279.
- Medusone, S. (1964) Svētku diena atonpadsmitgadīgajiem. *Leņķina Karogs* [Preiļi] (01.08.1964.).
- Notaker, H. (2017) *A History of Cookbooks: From Kitchen to Page over Seven Centuries*. Oakland: University of California Press.
- Ogres dzimtsarakstu nodaļa laika griežos [b. d.] Pieejams: <http://www.ogresmuzejs.lv/gallery/virtualas-izstades/params/group/210022/> (01.05.2022.).
- Pētersone, M.; Pasopa, A. (1966) *Garšīgi un veselīgi ēdieni*. Rīga: Liesma.
- Pujats, J. (1964) Talants no tautas dzīlēm: Polikarps Vilcāns. *Literatūra un Māksla*, 5, 4.
- Rokpelnis, F. (1950) Aicinājums ciemos. *Karogs*, 1, 32.
- Rokpelnis, F. (1965) Ziņojums divīzijas komisāram. *Karogs*, 7, 5.
- Shkodrova, A. (2018) From Duty to Pleasure in the Cookbooks of Communist Bulgaria: Attitudes to food in the culinary literature for domestic cooking released by the state-run publishers between 1949 and 1989. *Food, Culture & Society*, 4, 468–487.
- Skujiņš, Z. (1966) *Kolumba mazdēli*. Rīga: Liesma.
- Veldre, A. (1964) Cēsinieku svētku galdam. *Padomju Druva* [Cēsis] (05.11.1964.).
- Viesi nāk (1964) *Liesma*, 11, 23.
- Zālite, L. (1973) *Galda kultūra*. Rīga: Liesma.
- Zigmonte, D. (1969) *Raganas māju remontēs*. Rīga: Liesma.

Summary

Soviet Celebration Traditions and Festive Meals

The incorporation of Soviet ideology in the occupied countries manifests itself as totalitarian control over all areas of life. This article examines the propaganda function of various media in disseminating information about celebration traditions and festive meals from the late 1950s to the second half of the 1980s.

The object of this paper is to examine how Soviet ideology is implemented in everyday practice, such as in the creation of new holiday traditions and the adaptation of festive meals. New cultural codes undermine, replace, or modify previous traditions, particularly those of religious origin. The customs developed during the Soviet occupation, on the other hand, are not entirely new; they are generally based on the structure of previous festivals, often changing only the form but not the content.

New holiday concepts are communicated to society through a variety of media, especially fiction, periodicals and cookbooks; these constitute the sources used in this study. As publishing is controlled by the state, these media spread only ideologically acceptable messages. Cookbooks, like literary texts, are propaganda tools that frequently represent reality in the desired or planned modality rather than extant reality.

The article concludes that the adaptation of Soviet tradition includes not just culinary recommendations, but also efforts to establish a general holiday celebration matrix that encompasses room decorating, table setting, food serving, rules of etiquette, and even scripts for celebratory activities. Detailed descriptions of celebrations in cookbooks as well as in literary texts serve not only to introduce but also strengthen Soviet traditions. In addition, they also try to create a system of views and beliefs, a model of cultural behavior rooted in Soviet ideology.

Key words: festive meals, history of cookbooks, Latvian literature, Soviet cooking, propaganda.

Redakcijā saņemts 18.05.2022.

IESKATS BALTIJAS VĀCU PAVĀRGRĀMATU VĒSTURĒ

Māra Grudule, *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta vadošā pētniece, LU Humanitāro zinātņu fakultātes profesore. Pētnieciskie virzieni: latviešu literatūras vēsture no 16. līdz 19. gadsimtam, Baltijas vācu kultūra; publicējusi monogrāfiju *Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos* (2017); sastādījusi zinātnisku rakstu krājumus par G. F. Stenderu (2018), E. Veidenbaumu (2020), G. Merķeli (2021); vairāk nekā 70 zinātnisku publikāciju autore; ar pētniecisko stipendiju atbalstu strādājusi Hercoga Augusta bibliotēkā (Volfenbitelē, Vācijā), Bavārijas Valsts bibliotēkā (Mīnhenē, Vācijā), Kopenhāģenas Karaliskajā bibliotēkā (Dānijā), Stokholmas Karaliskajā bibliotēkā (Zviedrijā) u. c., viesojusies ar lekcijām un piedalījusies akadēmiskās apmaiņas braucienos Polijā, Zviedrijā un Vācijā.

Raksturvārdi: pavārgrāmatas, kulinārija, vācbaltiešu kultūra, kultūrpārnese.

Raksts sniedz ieskatu vācbaltiešu pavārgrāmatu vēsturē no 19. gadsimta līdz 20. gadsimta beigām, īpašu uzmanību pievēršot valodu daudzveidībai tekstos, kā arī vietējo kulināro tradīciju atspoguļojumam. Pavārgrāmatu satura izmaiņas ir aplūkotas plašākā Eiropas kulināro tradīciju un Baltijas kultūrvēstures kontekstā, ne bez nozīmes atstājot arī atsevišķu izdevumu recepciju latviešu un igauņu sabiedrībā. Baltijas vācu pavārgrāmatas ir sieviešu dominēts lauks. Krājumu sastādītājas arī rēķinās ar sievietēm kā galveno auditoriju. Tik noturīgas – viena dzimuma robežās – tekstu radītāju un to uztvērēju attiecības, iespējams, ir saistītas ar Baltijas vācu vidē dziļi sakņoto patriarhālisma tradīciju. Baltijas vācu pavārgrāmatu vēsture iepriekš tikpat kā nav pētīta. Tās izziņu ievērojami apgrūtinā arī pašu grāmatu trūkums. Lai tās apzinātu, nācās apvienot informāciju no vairāku bibliotēku katalogiem – galvenokārt no Latvijas Nacionālās bibliotēkas, LU Akadēmiskās bibliotēkas Misiņa bibliotēkas, Tartu Universitātes bibliotēkas un vienotā Vācijas bibliotēku elektroniskā kataloga *Gemeinsamer Verbundkatalog* jeb GBV. Pieļaujot iespēju, ka

ir vēl citas, ārpus redzesloka palikušas pavārgrāmatas, raksts iezīmē galvenās tendences pavārgrāmatu vēsturē, nepretendējot uz vispusīgu šīs tēmas izklāstu.

Baltijas vācu pavārgrāmatu sākotne

Kā liecina 18. gadsimta otrās puses Baltijas vācu presē atrodamās reklāmas, šajā laikā vietējo vāciešu ģimenēs ir lietotas Braunšveigas, Hamburgas, Berlīnes u. c. vācvalodīgajā Eiropā publicētās pavārgrāmatas. Īpaši nozīmīga to vidū ir zviedru mājasmātes Kajsas Varjas (*Warg*, 1703–1769) 1755. gadā publicētā pavārgrāmata zviedru valodā¹. Tā piedzīvo četrpadsmit izdevumus zviedriski, četrus izdevumus vāciski un 1781. gadā arī tulkojumu igauņu valodā. Kā norāda Pauls Daija, tieši igauņu tulkojums veicinājis Vidzemes mācītāju Kristofu Harderu (*Harder*, 1747–1818) no dažādām grāmatām sastādīt un publicēt pirmo pavārgrāmatu arī latviešu valodā, domātu galvenokārt muižās

¹ Warg 1755.

strādājošajiem latviešu tautības kalpotājiem – *Tā pirmā pavāru grāmata* nāk klajā 1795. gadā un satura ziņā nav saistīta ar Varjas receptēm.²

Apkaisības laikmets un Napoleona kari Eiropā stimulē nacionālisma ideju izplatību. 1795. gadā beidz pastāvēt Kurzemes un Zemgales hercogiste, ar šo brīdi visa mūsdienu Latvijas teritorija nonāk Krievijas impērijas sastāvā. Bijušo teritoriālo apzīmējumu vietā (*Kurländer* – Kurzemes un Zemgales hercogistes vācieši; *Livländer* – Vidzemes vācieši; *Estländer* – mūsdienu Igaunijas ziemeļdaļā dzīvojošie vācieši) nostiprinās kopienu vienojošs apzīmējums *baltieši*, to plaši izmanto kultūrā, nāk klajā virkne antoloģiju, piemēram, *Baltiešu albums* (*Baltisches Album*, 1848), *Baltiešu dzeja* (*Das baltische Dichterbuch*, 1894) un preses izdevumi, piemēram *Baltiešu Mēnešraksts* (*Baltische Monatsschrift*, vēlāk – *Baltische Monatshefte*, 1859–1939). Svarīga loma jaunās paudzes apvienošanā ir atkal atvērtajai Tērbatas Universitātei (1802), kopienu saliedē arī biedrības un Baltijas vēstures pētniecība. Tās iekšēju nostiprināšanos veicina Vācijas teritoriālā apvienošanās. Idejiskas vienotības saglabāšana ar Vāciju nozīmē Krievijas Baltijas provinču eiropēiskumu. 19. gadsimtu var dēvēt arī par vācbaltiešu nacionālās atmodas gadsimtu.³ Tas atstāj savu iespaidu arī uz pavārgrāmatām kā izdevumiem, kas varētu apliecināt arī nacionālās virtuves esamību, tomēr – kā redzēsim – vārds “nacionāls” uz lokālo virtuvi attiecināms vien nosacīti. Pirmā vietējās cilmes vācu pavārgrāmata *Livländisches Koch und Wirthschaftsbuch für große und kleine Haushaltungen* [Vidzemes pavār- un saimniekošanas grāmata lielām un mazām māsaimniecībām] nāk klajā Rīgā 1816. gadā. Tās autore **Katarīna Doroteja Fēre** (*Fehre*, 1766–1829) grāmatas ievadā norāda uz nepieciešamību pēc izdevuma, kurā būtu izmantoti “mūsu zemes produkti, lietoti mums zināmi mēri un svara vienības”⁴. K. D. Fēre ir Ērgļu muižas nomnieka meita. Pēc vīra nāves

1803. gadā viņa kļūst par Rīgas Pilsētas meiteņskolas skolotāju. Iespējams, nepieciešamība pēc mācību grāmatas jaunavām ir rosinājusi viņu sastādīt pavārgrāmatu, kas papildināta ar praktiskiem padomiem māsaimniecībā. Līdz 1823. gadam nāk klajā vēl četri papildināti izdevumi, 1824. gadā grāmata ir tulkota arī igauņu valodā.

19. gadsimta vidū un otrajā pusē ir izdotas arī dažas citas Baltijas vācu pavārgrāmatas. Kaut gan šajā laikā visa mūsdienu Latvijas teritorija atrodas Krievijas impērijas sastāvā, gadsimtu gaitā iesakņojušās tradīcijas publicēt Kurzemei un Vidzemei atšķirīgus izdevumus saglabājas arī pavārgrāmatu žanrā. Tā no 1846. gada līdz 1901. gadam vairākos papildinātos izdevumos publicēta *Rīgasches Kochbuch* jeb *Rīgas pavārgrāmata* vidzemniekiem un gandrīz vienlaikus – *Praktisches Mitauer Kochbuch* jeb *Praktiska Jelgavas pavārgrāmata* (1844–1876, seši izdevumi) kurzemniekiem.

19. gadsimtā lokālas pavārgrāmatas nenozīmē pārorientēšanos uz nacionālo virtuvi. Tās, protams, ietver reģionam raksturīgos ēdienus, taču krietna daļa recepšu ir pārņemta no cittautu virtuves. Kā jau to konstatējusi ēdiena kultūras pētniece un gastronomijas vēsturniece Astra Spalvēna, šajā laikā visā Eiropā ir populāra franču virtuve.⁵ Arī Baltijas vācu pavārgrāmatās kuplā skaitā ir iekļautas franču ēdienu receptes un līdzās tām arī ēdienu gatavošanas apraksti no angļu, itāļu, spāņu, turku, krievu u. c. virtuvēm, arī receptes, kas raksturo reģionālo vācu virtuvi, piemēram, Leipcigas, Vīnes un švābu kūkas. Rēķināšanos ar lokālo uztvērēju atspoguļo reģionālās leksikas lietojums. K. D. Fēre grāmatas ievadā piedāvā atsevišķu sarakstu lokāli savdabīgo vārdu skaidrojumu, to vidū, piemēram, *šmant* jeb krējums; *tummig* – tumīgs jeb krēmīgs, *Rudmeeschen* jeb rudmieses; *Süßsauerbrod* jeb saldskābmaize u. tml. Baltijas vācu dialektālā leksika, kurā jaušamas latviešu un igauņu valodas ietekmes, atšķirš vācbaltiešu pavārgrāmatas no vācvalodīgās Eiropas izdevumiem arī 20. gadsimtā. Atsauces uz Baltijas virtuvi, izņemot leksiku, tikpat kā nav atrodamas. Ar retiem

² Daija 2020, 38–41.

³ Ungern-Sternberg 2012, 74–98.

⁴ „Ein längst bei uns gefültes Bedürfnis war ein den Producten unseres Landes angemessenes, nach unsern Maassen und Gewichten eingerichtetes Kochbuch.“ Fehre 1817, III.

⁵ Spalvēna 2019, 97.

izņēmumiem, piemēram, K. D. Fēre piedāvā recepti *Jelgavas konfektes*, kuras galvenā sastāvdaļa ir viela, kuru Baltijā neiegūst – tragants jeb tragakants⁶. Iespējams, atsaucē uz Jelgavu saistīta ar Jelgavas kā bijušās hercogistes galvaspilsētas tirgu, kurā eksotisku preču no tuvākām un tālākām pasaules valstīm netrūka.

Baltijas vācu pavārgrāmatas no 19. gadsimta vidus līdz Pirmajam pasaules karam

19. gadsimta otrajā pusē interesi par kulināriju vairo izmaiņas sabiedrības dzīvē. Arvien pieaug pilsētu iedzīvotāju skaits. Daudzās māsaimniecībās vairs nav kalpotāju, nav arī iespēju izmantot lauku radu piegādātu vai pašaudzētu pārtiku. Namamātes iepērkas veikalā un tirgū. Tam nepieciešamas zināšanas. Iepriekš visai izplūdušie ēdienu pagatavošanas apraksti, kuros tradicionāli tika norādīts daudzums tikai dažām svarīgākajām sastāvdaļām, kļūst precīzāki un koncentrēti. Rietumeiropas kulinārajā kultūrā pirmoreiz precīzs izejvielu sastāvs atsevišķā rindkopā ir norādīts kādā 1845. gadā izdotā pavārgrāmatā; nepilnus divdesmit gadus vēlāk recepšu krājumi pāriet uz izejvielu norādi pirms paša apraksta.⁷ Baltijas vācu pavārgrāmatās recepšu pieraksts, kas sastāv no detalizēta izejvielu uzskaitījuma, ēdiena pagatavošanas apraksta un procesa ilguma norādes nostiprinās 19. un 20. gs. mijā ar Marijas fon Redelīnas (*von Redelien*, 1836–1918) pavārgrāmatām.

Veidojoties modernajai pilsoniskajai sabiedrībai, Baltijas vācieši arvien nopietnāk domā par meiteņu gatavošanu nākotnes ģimenes dzīvei, bērnu audzināšanai un pārdomātai, taupīgai saimniekošanai. Aug jaunavām domātu skolu skaits, māsaimniecību preses izdevumu un kalendāru klāsts. Arī pavārgrāmatas kļūst arvien biežākas, informatīvi ietilpīgākas, apskatot plašu jautājumu loku, kas saistīts ar māsaimniecību kopumā. Tā, piemēram, grāmatas *Haus und Herd. Praktisches, illustriertes Hausbuch* [Mājas un pavards. Praktiska un ilustrēta

māsaimniecības grāmata] (1913) piektajam izdevumam ir nedaudz vairāk kā 800 lappušu, nepilna trešdaļa no tām dod padomus par apkuri un apgaismojumu, par attiecībām ar mājas ļaudīm, par iepirkšanos, par mājas aptieciņu, par garderobi un apģērbu tīrīšanu, par dārza kopšanu un bišu turēšanu, par dzīvojamās telpas iekārtojumu u. tml.⁸ Savukārt kulināro daļu paplašina ziņas par virtuves piederumiem, ēdienu dekorēšanu un uzturvērtību, svāra un mērvienību tabulas, detalizētas ēdienkartes atsevišķiem gadalaikiem, sasirgušo barošanai, bērniem, kā arī ieteikumi viesību ēdieniem. Recepšu izkārtojums orientējas uz dienas galveno un pagatavošanas ziņā sarežģītāko maltīti – pusdienām, tā plašo klāstu noslēdzot ar saldo ēdienu.

Baltijas vācu pavārgrāmatu tirgū ienāk trīs māsaimnieces. **Līdas Pankas** (*Panck*, 1800–18.01.1889.⁹) grāmata pirmizdevumā 1844. gadā ir publicēta Tērbatā (tg. Tartu), vēlākie izdevumi – jau Rīgā. Viņas krājuma astotais izdevums *Praktisches Kochbuch: Handbuch zur sparsamen und verständigen Führung des Haushalts in allen seinen Zweigen: 1300 erprobte Anweisungen und Recepte* [Praktiskā pavārgrāmata: taupīgas un saprātīgas saimniecības visā tās pilnībā vadišanas rokasgrāmata: 1300 pārbaudīti ieteikumi un receptes] iznāk jau pēc sastādītājas nāves 1902. gadā. Saksijas Valsts un universitātes bibliotēkā Drēzdenē ir saglabājusies L. Pankas pavārgrāmata (1862) ar vairākām ar roku ierakstītām receptēm un ielīmi no citas vācbaltietes Maras Kortas (*Korth*¹⁰) pavārgrāmatas (1904). Tātad L. Pankas ēdienu recepšu krājums kādā Baltijas vācu ģimenē ir lietots vismaz 40 gadu garumā.¹¹

Kā liecina Kurzemes vācu prese, L. Pankas receptūru un kulināro tradīciju pēc viņas nāves pārņem mantiniece **Marija fon Redelīna**¹².

⁸ Redelien 1913.

⁹ Diemžēl mirušo sarakstā nav norādīta saikne ar kulināriju, pieņēmums, ka L. Panka, sk. Anon. 1889.

¹⁰ Biogrāfiskas ziņas par Kortu (dzim. Gecu (*Goetz*)) trūkst; Baltijas vācu presē viņa minēta arī 1915. gadā, piem., Anon 1915.

¹¹ Panck 1862.

¹² Sal. Anon. 1889a.

⁶ 95. Mitauschisches Confect (Fehre 1817, 326).

⁷ Humble 2020, 195.

M. fon Redelīna izdod vairākas pavārgrāmatas *Haus und Herd. Praktisches, illustriertes Hausbuch* [Māja un pavadrs. Praktiska ilustrēta saimniekošanas grāmata, 1889–1913; 6 izdevumi]; *Das Buch der Konserven: praktische und theoretische Anleitung zur Herstellung von Obst und Gemüse in Büchsen und Flacons* [Konservēšanas grāmata: teorētisks un praktisks ievads augļu un dārzeņu sagatavošanai burkā un pudelēs] (1897, grāmata tulkota arī igauņiski, 1905) un *Praktische Küche. Illustriertes Kochbuch zur sparsamen Führung der Wirtschaft* [Praktiska virtuve. Ilustrēta pavārgrāmata taupīgai saimniecības vadīšanai] (1896). Pēdējo izdevumu ar nosaukumu *Praktisks ķēķis* (1903) skolotājs Jūlijs Vīstucis (1839–1909) tulkojis latviski. M. fon Redelīna Baltijas presē ir minēta kā neapšaubāma saimniekošanas autoritāte ar lielu pieredzi mājsaimniecības jautājumos un savu mājturības skolu meitenēm.¹³ Viņa pārrauga arī mājsaimniecēm domātu avīzi un kalendāru.¹⁴ Abi izdevumi ietver arī ēdienu receptes, izdevēja orientējas uz mājsaimniecēm, kas pārstāv izglīto to vidusšķiru.

Ar 1903. gadu Baltijas grāmatu tirgū parādās arī **Maras Kortas**, pavārgrāmatas *Praktisches Kochbuch* [Praktiska pavārgrāmata] (1903–1911, četri izdevumi) un *Sparkochbuch* [Taupīga pavārgrāmata] (1917), pēdējā – ar Pirmā pasaules kara laikam atbilstošu virsrakstu. M. Kortai ir arī sava plaši pazīstama mājsaimniecību skola, kas, kā norāda vietējā presē, desmit gadu laikā (1894–1904) ir sagatavojusi pat 1000 mājsaimniecību. M. Korta ir arī aktīva kulinārijas izstāžu dalībniece, un viņas augļu konservi un sulas ir apbalvoti ar divām sudraba medaļām.¹⁵ Līdzīgi M. fon Redelīnai, arī M. Korta izdod savu mājsaimniecību kalendāru.¹⁶ Abas M. Kortas pavārgrāmatas ir tulkotas latviski – *Praktiskā pavārgrāmata* (1905–1928, trīs izdevumi) un *Taupīgs ķēķis* (1918). Pēdējais izdevums latviešu presē ir nokritizēts: “Karš

mums atnesis savu specifisku literatūru. Un Mara Kort laiduse klajā “Taupīgs ķēķis”, māksla izgatavot lētus, gardus un barojošus ēdienus bez vai ar ļoti mazām gaļas, sviesta, tauku, olu un cukura piedevām. Tas jau viss skan ļoti jauki un, droši vien ne viena vien mājas māte pirks grāmatiņu, cerībās ietaupīt kaut ko no minētiem tik dārgajiem produktiem. Tikai lieta tā, ka arī bez šīs grāmatiņas varēja gluži labi iztikt. [...] receptes iznāk tik dārgas, ka pat mūsu vidus šķirām būs par smagu. Tur vajaga cukura, Maskavas miltu, olu, sviesta. [...] Tādā kārtā, no “taupīga ķēķa” iznāk izšķērdīgs ķēķis, par kura pamācību vēl jāpiemaksa.”¹⁷

M. Kortas *Taupīgam ķēķim* līdz Otrajam pasaules karam atkārtotu izdevumu nav, toties latviešu sabiedrībā interese par viņas grāmatām atkal atdzīvojas 1990. gadā, kad toreiz vēl kompartijas oficiālais laikraksts *Cīņa* pārpublicē virkni mājturībai veltītu rakstiņu no neatkarīgās Latvijas avotiem¹⁸, bet gadu vēlāk nāk klajā arī M. Kortas *Taupīgs ķēķis* atkārtotā izdevumā.¹⁹ Lieki piebilst – virsraksts ir arī šai – atjaunotās neatkarības trauslajai un materiālajā ziņā trūcīgajai situācijai atbilstoša vizītkarte. Starpkaru perioda grāmatas un arī valoda, kas nevirās no ģermānismiem, atkal ir modē – “ķēķu” un “beķereju” netrūkst M. Kortas latviešu izdevuma pārpublicējumā un arī dažādu SIA un firmu nosaukumos, arī ikdienas sarunvalodā. 1991. gadā M. Kortas grāmata ir publicēta arī krieviski. Viņas *Praktisko pavārgrāmatu* pilnā apjomā vēlreiz izdod arī apgāds *Zvaigzne ABC* (2010).

L. Pankas, M. fon Redelīnas un M. Kortas pavārgrāmatu saturu joprojām raksturo raiba aina – vācu, angļu, franču, spāņu, itāļu, somu un vācu virtuves tradīcijas tagad būtiski papildina dažādi krievu, ukraiņu un ungāru ēdieni. Līdz ar tirdzniecības tempu pieaugumu un ceļošanas palētināšanos kulinārijā par pašsaprotamu sastāvdaļu kļūst eksotiskas ārzemju garšvielas, augu un dzīvnieku valsts produkti, piemēram, spargēļi, bruņurupuču un fazānu gaļa, austeres u. c. Var teikt, ka eksotika uz

¹³ Anon. 1918.

¹⁴ *Rigasche Hausfrauen-Zeitung* (1884–1906); *Rigascher Hausfrauen-Kalender* (1885–1912).

¹⁵ Anon. 1904.

¹⁶ *Livländischer Hausfrauen-Kalender* (1893–1915), pēc 1913. gada tā izdošanu pārņem M. fon Redelīna.

¹⁷ L. N. 1918.

¹⁸ [Korth] 1990.

¹⁹ Korth 1991.

šķīvja ir gastronomijas ikdiena. Tā, piemēram, M. Kortas pavārgrāmatas 1904. gada izdevumā ir atrodamas 28 angļu, 19 franču, 16 krievu, 13 itāļu, piecas austriešu, četras spāņu, trīs poļu, trīs holandiešu, četras šveiciešu, trīs zviedru, trīs ungāru, divas turku, divas čigānu un divas amerikāņu ēdienu receptes; divu ēdienu aprakstu nosaukumos minēts Bismarka vārds, piedāvājumā ir arī švābu, Hamburgas, Kēnigsbergas, Bavārijas, Berlīnes, Lībekas, Nirnbergas un Reinas ēdienu receptes. No otras puses – augot ne tikai latviešu un igauņu, bet arī vācu nacionālajai pašapziņai un lielāku interesi pievēršot lokālajām tradīcijām, recepšu klāstu papildina ēdieni, kuros ir uzsvērts Baltijas konteksts – konkrēta novada vai pilsētas cilme, tā, piemēram, tikko minētajā Kortas pavārgrāmatā (1904) ir iekļauti 13 ēdieni, kuru nosaukumā ir Kurzemes, Vidzemes, Rīgas vai Rēveles (tg. Tallina) vārds. M. fon Redelīna publicē Kurzemes sivēna zupas, Kuršu speķa pīrāgu, Kuršu aknu pastētes, Kuldīgas kliņģerīšu un Kuršu piparkūku receptes.²⁰ Vācu, franču, angļu un krievu ēdienu nosaukumus papildina latviešu un igauņu vārdi. Tie pārsvarā ir saistīti ar nodarbēm, kas ir kalpotāju rokās, piemēram, sēņošana. Līdas Pankas pavārgrāmatas satura rādītājā minēti sēņu nosaukumi paralēli trīs – vācu, latviešu un igauņu – valodās: *Birkenschwämme* (lettisch: *Berselappe*, estnisch: *Kassesened*); *Gelber Schwamm* (lettisch: *Rudmeese*, estnisch: *Lambatattid*); *Hahenschwämme* (lettisch: *Gailing*, estnisch: *Kukkearjad*)²¹. Internacionāla leksika dara pavārgrāmatas arī vizuāli interesantas.

Baltijas vācu pavārgrāmatas Latvijā Pirmā pasaules kara laikā un starpkaru periodā

20. gadsimta sākuma Rietumeiropas kulinārijas izdevumus raksturo uzmanība veselīgam ēdienam. Gastronomijas vēstures pētniece

Nikola Hambla norāda, ka šādā ziņā pavārmāksla ietekmē arī modernisma glezniecību, kas jūsmo par augļiem, to formas un krāsu dažādību un vedina uz formas eksperimentiem.²² Mājsaimnieču acīm virtuve paveras kā radoša telpa. Biezās un pamatīgās mājsaimniecības rokasgrāmatas aizstāj izdevumi par kulinārijas jautājumiem, kuri tomēr ir kas vairāk par recepšu krājumiem un pārstāv t. s. hibrīdžanru – tajos ēdienu aprakstus papildina esejas, memuāri, joki, plāpas, kā arī – nereti pavāra zīmētas ilustrācijas. Grāmatas pielāgojas ikdienas gaitām un nodarbēm, noteiktām sabiedrības grupām, kā arī sociālās mobilitātes pieaugumam – nāk klajā izdevumi, kas domāti veģetāriešiem un vecpuišiem, īpaši ēdienu aprakstu krājumi ceļojumiem, izklaidei un bērniem. Dienas režīmā samazinās pusdienu nozīme, toties lielāka uzmanība ir pievērsta vēlajām brokastīm, kuras to baudītāji mēdz apvienot ar lietišķām darba sarunām.²³ Baltijas vācu grāmattirgū šādus vietējas cilmes izdevumus nav izdevies konstatēt, izņemot izdevumu *Vegetarisches Kochbuch* [Veģetāra pavārgrāmata] (1916). Rit Pirmais pasaules karš, tā noslēgums ar neatkarīgas Latvijas dibināšanu nosaka pārmaiņas Baltijas sabiedrībā. Baltijas vācieši zaudē dominējošo lomu saimnieciskajā un kultūras dzīvē, daudzi izceļo, palicējiem aizvien svarīgāk ir apliecināt savas – atšķirīgās vācbaltiešu kultūras pastāvēšanu neatkarīgajā Latvijas valstī. Tomēr Baltijas vācu pavārgrāmatu skaits starpkaru periodā ir neliels. Avīzes sparīgi reklamē Vācijas izdevumus.²⁴ Iepriekš izdotās Līdas Pankas, Marijas von Redelīnas un Maras Kortas pavārgrāmatas vairs īsti nav izmantojamas – ir mainījušies mērvienību apzīmējumi²⁵.

²² Humble 2020, 138.

²³ Turpat, 160.

²⁴ Sal. Berlinē un Vīnē 1909. gadā publicētās grāmatas *Ich kann kochen. Das Buch von der natürlichen Ernährung des Menschen* [Es protu gatavot. Grāmata par dabisku cilvēka uzturu] (Anon. 1909).

²⁵ Bijušā stopa (viens stops – 1,385 litri), mārciņas (viena mārciņa – 468 gram) un lotes (viena lote – 14,613 gram) vietā tagad – litrs, kilograms, grams. Sal. E. St. 1938.

²⁰ Kurländische Ferkelsuppe Nr. 23; Kurische Speckpirogen Nr. 286; Kurische Leberwurst Nr. 587; Goldingsche Kringelchen Nr. 984; Kurische Pfefferkuchen Nr. 1022. Sk. Redelien 1913, 299, 391, 514, 656, 669.

²¹ Panck 1902, 453.

Šajā laikā trīs izdevumus piedzīvo valodnieka un mācītāja Augusta Bilenšteina meitas **Martas Bilenšteines** (*Bielenstein*, 1861–1938) grāmata *Notstandskochbüchlein, gewidmet den baltischen Frauen* [Pavārgrāmatīņa grūtiem laikiem, veltīta baltiešu sievietēm] (1916, 1918, 1922). Tā pirmoreiz nāk klajā – kā grāmatas autore norāda – kā apliecinājums Bilenšteinu ģimenes spējai izturēt un saliedēt spēkus pēc revolūcijas traģiskajiem zaudējumiem.²⁶ Šajā laikā M. Bilenšteine pati ir pārraudzījusi ģimenes saimniecību. Viņas pavārgrāmata koncentrējas gandrīz tikai uz ēdienu gatavošanu, izņemot ievadu, kas ietver padomus kurināmā taupīšanā un virtuves tīrības saglabāšanā. 1922. gadā joprojām Latvijas ekonomiskajā dzīvē ir jūtamas kara sekas. M. Bilenšteines receptes neprasa lielus izdevumus vai nopietnu laika ieguldījumu, tās tikpat kā neietver eksotiskas izejvielas. Viņa atgādina par psiholoģiskā faktora nozīmi saimniekošanā – liesu, vienkāršu ēdienu var “uzlabot” mājasmātes smaids un uzmundrinājums. Atsauces uz cittautu virtuvi ir saglabātas tikai tiktāl, cik tās ir nepieciešamas, piemēram, klapēta un acepta liesas gaļas šķēle arī M. Bilenšteines krājumā ir minēta ar angļu nosaukumu *Beefsteak* jeb ‘bifšteks’, vai asā un gāru mērce kā *Ungarisches Gulasch* jeb ‘ungāru gulašs’.²⁷ Lokālās virtuves īpatnības atspoguļo leksika un grāmatas beigās pievienotais dažu produktu rādītājs, kurā iekļautas, piemēram, *Barwicke* jeb baravikas; *Burkane* jeb burkāni; *Gailing* jeb gailenes, *Pliete* jeb plīts vai pavards, un recepšu nosaukumi. Bilenšteines grāmatā visvairāk ir Kurzemes ēdienu (Bilenšteinu dzimta ir saistīta ar Dobeli), piemēram, kuršu zivju zupa; kuršu vēžu zupa; gailingu [gaileņu] zupa; kuršu biezzupa; kuršu siltalus; kuršu skābputra; Jelgavas piparrieksti; bērzu sulas jeb kuršu dzirkstošais vīns u. tml.²⁸ Šo grāmatu

no visiem iepriekšējiem izdevumiem atšķir arī personīgs akcents – vairākas Bilenšteinu ģimenes un pašas Martas receptes – Bilenšteinu Ziemassvētku rausis, Martiņas sausmaizītes un Bilenšteinu ceptie dārzeni.²⁹

Baltijas vācu pavārgrāmatas pēc Otrā pasaules kara

1939. gada rudenī atbilstoši Molotova-Ribentropa noslēgtajam līgumam par interešu sfēras sadali Baltijas telpā sākas vācbaltiešu izceļošana uz dažādām pasaules valstīm. Par vienotu vācbaltiešu kultūras procesu pēc kara runāt ir grūti. Neskatoties uz to, pēdējos gados veiktās Baltijas vāciešu un viņu pēcteču aptaujas liecina, ka joprojām daļā sabiedrības piederības apziņa savai – Baltijas vācu kopienai – ir dzīva, un ēdiens ir viens no tiem aspektiem, kas to raksturo visspilgtāk.³⁰ Tādējādi arī pēc Otrā pasaules kara publicētās vācbaltiešu pavārgrāmatas uzskatāmas par nozīmīgu rīku piederības apziņas stiprināšanā. Līdz šim izdevies apzināt tikai pāris izdevumus. Kā liecina bibliotēku katalogi – tajos pat ne visi atkārtotie izdevumi ir pieejami –, acīmredzot šīs grāmatas ir pieprasītas un labi pirktas.

Pēc Otrā pasaules kara vismaz deviņus izdevumus piedzīvo **Brigites fon Samsones-Himmelšernas** (*von Samson-Himmelstjerna*, dzim. 1909) krājums *Baltisches Kochbuch* [Baltiešu pavārgrāmata] (1954–2000), kuras ievaddaļā, līdzīgi kā Katarīna Fēre 19. gadsimta sākumā, B. fon Samsones-Himmelšerna norāda, ka viņa veltīs lielu uzmanību svētku maltītēm, cenšoties nepazaudēt īpašo “dzimtenes smaržu”³¹. Tas atgādina amerikāņu antropoloģes Tulasi Srinivasas rakstīto publikācijā

Sauergrütze Nr. 803; Mitauische Pfeffernüsse Nr. 1063; Birkwasser – kurischer Schaumwein Nr. 1268. Sk. Bielenstein 1922, 61, 71, 74, 123, 135, 143, 200, 237.

²⁶ Latviešu revolucionāri nodedzina Dobeles mācītājmuižas inventāru un iznīcina A. Bilenšteina bibliotēku, par to sīkāk: Beika 1937, 23–27.

²⁷ Nr. 103; Nr. 106. Sk. Bielenstein 1922, 26, 27.

²⁸ Kurische Fischsuppe, Nr. 299; Kurische Krebsuppe Nr. 361; Suppe von Gailings (Pffierling) Nr. 373; Kurische Püreesuppe Nr. 697; Kurisches Warmbier Nr. 758; Kurische

²⁹ Bielensteinscher Weihnachtsstoller Nr. 945; Marthings Knäckerbröd Nr. 972; Bielensteinsches Backobst Nr. 1192. Sal. Bielenstein 1922, 171, 179, 224.

³⁰ Baranovska 2016, 76; Bender 2011, 331–339.

³¹ „Sie sollen auch jetzt noch unseren Festen einen heimatlichen Duft verleihen.“ Samson-Himmelstjerna 1963, 6.

par to indiešu, kuri savu patvērumu raduši ārvalstīs, virtuvi: “Viens no atslēgas elementiem šādiem ēdieniem ir gastronomiālģijas remdēšana – viņi izbauda to lielisko garšu, aizver acis un atgriežas mājās.”³² Un visbeidzot pati interesantākā Baltijas vācu pavārgrāmatu klāstā, kas turklāt arī iekļaujas hibrīdtekstu kategorijā, ir **Valeskas Hāgenas** (*Hagen*, 1891–1931³³) grāmata *Die echte russisch-baltische Küche* [Īsta krievu-baltiešu virtuve]. Tā ir pirmizdota Berlīnē 1959. gadā ar trim atkārtotiem izdevumiem (1978, 1988, 1991). V. Hāgenas kulinārija aizved atpakaļ uz 19. un 20. gadsimta mijas Baltiju, laikmetu, kurā vēl bija dzīvas arī Krievijas galma izsmalcinātās tradīcijas. V. Hāgena ir cēlusies no Baltijas vāciešiem, tomēr arī krievu virtuve viņai ir labi pazīstama, viņas grāmatā krustojas abas tradīcijas. V. Hāgenas receptu avots ir pašas, viņas mātes un Pēterburgas virējas Taņas pieredze. Taņu Hāgena raksturo kā “īpatni, kam bija pilnīgas zināšanas par ēst gatavošanu; tās gan atklājās tikai tad, kad viņa pati to vēlējās.. Uzsākot gatavot sevišķi sarežģītus ēdienus un lai nonāktu istajā dvēseles stāvoklī, viņa vienmēr iemeta palielu glāzīti vodkas.”³⁴ V. Hāgena

precīzi iezīmē krievu-baltiešu virtuves avotu areālu – krievu kulināro kultūru, kas balstīta franču kulinārijā, un baltiešu virtuvi, kas balstīta Austrumprūsijas ēšanas paradumos, vienlaikus uzsverot, ka baltiešu virtuve kopumā ir vēl dažādu – vācu – krievu – angļu – franču – zviedru, Baltijas un arī citu tautu tradīciju noteikta. Tas jūtams arī V. Hāgenas pavārgrāmatas leksikā, piemēram, tējas laiku apzīmē angļuvalodīgais *Five o'clock*; iemīļoto sviestmaižu receptu kopu – zviedriskais *Smörgåsbord*; savukārt uzskodas – krieviskais *Sakuska*. Grāmatā iekļauti arī Vidzemes un Kurzemes ēdienu apraksti, piemēram, kuršu grūbu zupa, Kurzemes teļa krūtiņa, Vidzemes kartupeļu pannīna, Kurzemes speķa pīrāgi.³⁵ V. Hāgenas receptes papildina atmiņas, anekdotes un īsi apraksti par Baltijas vāciešu svētku svinēšanas, galda kultūras un citām sadzīves tradīcijām sulīgā un asprātīgā valodā. Paradoksālā kārtā tieši šis izdevums, kas acīmredzot manuskriptā tapis jau pirms Otrā pasaules kara, atstāj vismūsdienīgāko, dzīvāko un krāsaināko iespaidu ne tikai par Baltijas vācu virtuvi, bet vācbaltiešu dzīvesveidu kopumā.

Secinājumi

Baltijas vācu pavārgrāmatas ir dažādu tautu un tradīciju spoguļis ar salīdzinoši nelielu vietējās cilmes ēdienu aprakstu daļu, kurai ir tendence skaitliski augt 19. gadsimta otrajā pusē, Baltijas etnisko kopienu atmodas laikmetā. Baltijai raksturīgos ēdienus visbiežāk marķē nosaukums – norāde uz novadu – Vidzemi vai Kurzemi, salīdzinoši retāk – uz konkrētu pilsētu – Jelgavu, Rīgu un Rēveli. Šādas receptes ne vienmēr ir saistītas ar sastāvdaļu salikuma oriģinalitāti – tās var arī būt plaši pazīstamu receptu lokāls variants. Baltijas vācu pavārgrāmatas savā vēsturiskajā attīstībā iekļaujas Eiropas kulinārajā tradīcijā. Pēc Otrā pasaules kara publicētās pavārgrāmatas ir uzlūkojamas par kopienas kultūratmiņas

³² “One of the key ingredients of the descriptions of foods that appeal to gastro-nostalgia is the evoking of “home cooking” or as “mother made it”. “They hold that wonderful taste in their mouths, close their eyes and are transported back home.” Srinivas 2013, 369.

³³ Iespējams, kurzemniece Roza Valeska Armande Elinora Hāgena (09.03.1891. Liepāja – 18.12.1931. Rīga), 04.04.1918. Pēterburgā salaulājusies ar Ulpi no Rīgas (*Burchard Ewald Ulpe*), vai arī viņas meita vai mazmeita, vai māsa *Natalie Marianne Valesca Hagen* (dzim. Liepājā 1882–?), sal. Familie Hagen. Ar V. Hāgenas vārdu iznāk arī citas pavārgrāmatas, piem., *Die Fischküche* [Zivju virtuve] (1964).

³⁴ „Tanja war ein Original; sie verstand zu kochen, wenn sie wollte, was nicht immer der Fall war. Ehe sie sich an die Zubereitung irgendwelcher schwieriger Gerichte machte, bekreuzigte sie sich dreimal und, um in die ihr erforderlich scheinende schöpferische Stimmung zu kommen, leerte sie ein großes Glas Wodka in einem Zug.“ Hagen 1988, 5.

³⁵ Kurische Graupensuppe; kurländisch Kalbsbrust; livländisches Kartoffelpfännchen; kurländische Speckpiroggen. Sk. Hagen 1988, 27, 76, 82, 17.

glabātājām, kas ietver vācbaltiešu tradīciju aprakstus, Baltijas vācu dialektam raksturīgo leksiku un gadu gaitā nostiprināto ēdienu repertuāru.

Raksts ir tapis Latvijas Zinātnes padomes finansētā projektā Nr/ Izp-2019/1-0294 *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais.*

VĒRES

- [Anon.] (1909) [Anzeige]. *Düna Zeitung* (28.03.1909.), 70.
- [Anon.] (1915) [Anzeige]. *Rigasche Zeitung* (27.02.1915.), 47.
- [Anon.] (1904) Lokales. *Düna Zeitung* (12.08.1904.), 181.
- [Anon.] (1889) Todtenliste. *Libausche Zeitung* (27.01.1889.), 22.
- [Anon.] (1889a) Ueber „Haus und Herd“. *Libausche Zeitung* (11.04.1889.), 81.
- [Anon.] (1918) M. von Redelien [Nekrolog]. *Rigasche Zeitung* (02.11.1918.), 254.
- Baranovska, A. (2016) *Identitātes saglabāšanas ietekmējošo faktoru analīze vācbaltiešu biedrībās Vācijā, Latvijā un Igaunijā*. Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija.
- Bender, R. (2011) Die Identität der Deutschbalten heutzutage. Merchiers, D.; Siary, G. (Hrsg.) *Spuren deutscher Identität in Mittel- und Osteuropa seit 1945*. Bern, Berlin etc.: Peter Lang, 331–339.
- Beika, D. (1937) *Mežabrāļu gads: Cīņas un cilvēki piektā gada revolūcijā: Memuāri*. Maskava: Prometejs.
- Bielenstein, M. (1922) *Notstandskochbüchlein: Gewidmet den Baltischen Frauen*. Rīga: E. Bruhns.
- Daija, P. (2020) Kristofa Hardera loma Vidzemes kultūrvēsturē [ievads]. Harders, K. (2020) *Tā pirmā pavāru grāmata: 414 senas receptes no 18. gadsimta*. Kocēnu novada dome, 38–41.
- E. St. (1938) Von Kochbüchern und Kochen. *Rigasche Rundschau* (14.09.1938.), 209.
- Familie Hagen. Pieejams: <https://gw.geneanet.org/viktorh?lang=en&p=rosa+valesca+armande+ellinor&n=hagen> (14.08.2022.).
- Fehre, K. (1817) *Livländisches Koch- und Wirtschaftsbuch*. Rīga: Deubner.
- Hagen, V. (1988) *Die echte russisch-baltische Küche*. Berlin: [b. i.].
- Humble, N. (2020) *The Literature of Food: An Introduction from 1830 to Present*. London: Bloomsbury Academic.
- [Korth, M.] (1990) Praktiskā pavāru grāmata. *Cīņa* (13.12.1990.), 227.
- Korth, M. (1991) *Taupīgs ķēķis*. Rīga: SIA AMN.
- L. N. (1918) Taupīgs ķēķis. *Baltijas Ziņas* (23.09.1918.), 121.
- Panck, L. (1902) *Praktisches Kochbuch: Handbuch sparsamen und verständigen Führung des Haushalts in allen seinen Zweigen*. 8. Aufl. Rīga: C. I. Sichmann.
- Panck, L. (1862) *Praktisches Kochbuch: Handbuch sparsamen und verständigen Führung des Haushalts in allen seinen Zweigen*. 2. Aufl. Pieejams: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/10076/1/> (15.05.2022.).
- Redelien, M. von (1913) *Haus und Herd: Praktisches, illustriertes Hausbuch zur verständigen Führung des Wirtschaft in allen ihren Zweigen*. 5. Aufl. Rīga: Kymmell.
- Samson-Himmelstjerna, B. von (1963) *Baltisches Kochbuch: Alte Rezepte neu bearbeitet*. Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt.
- Spalvēna, A. (2019) Jaunā virtuve: 18. gadsimta Eiropas gastronomiskās kultūras raksturojums. Zelča, I. (sast.). *Muzeologs Himzelis un viņa laiks*. Rīga: Creative Museum, 87–109.
- Srinivas, T. (2013) “As Mother Made it”: The Cosmopolitan Indian Family, “Authentic” Food, and the Construction of Cultural Utopia. Counihan, C.; Esterik, P. van (eds.) *Food and Culture: A Reader*. New York, London: Routledge, 355–375.
- Ungern-Sternberg, A. von (2012) Denkfiguren „deutschbaltischer“ Identitätsbildung. Maier, K. (Hrsg.) *Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert*. Wiesbaden: Nord-Ost Institut, 74–98.
- Warg, C. (1755) *Hjelpreda I Hushällningen För Unga Fruentimber*. Stockholm: L. L. Greeing.

Summary

An Insight into the History of Baltic German Cookbooks

The article provides an insight into the history of Baltic German cookbooks from the 19th century through to the end of the 20th century, with a special focus on linguistic diversity in the texts, as well as the reflection of local culinary traditions. Changes in the content of cookbooks are considered in a broader context of European culinary traditions and Baltic cultural history. Baltic German cookbooks are a female-dominated field. The compilers of the collections also count on women as their main audience. Such a stable relationship – within the same gender – between the creators of the texts and their recipients is probably related to the deep-rooted tradition of patriarchy in the Baltic German milieu. There has been little research on the history of Baltic German cookbooks. The lack of books in libraries makes the topic difficult to research. In order to identify the cookbooks of Baltic German origin, it was necessary to combine information from the catalogues of several libraries – mainly from the National Library of Latvia, the Academic Library of the University of Latvia, the Library of the University of Tartu and the unified German library electronic catalogue *Gemeinsamer Verbundkatalog* or GBV. While allowing for the possibility that there are other cookbooks that have been overlooked, the article outlines the main trends in the history of cookbooks, without claiming to be a comprehensive account of this subject.

Key words: cookbooks, cooking, Baltic German culture, cultural transfer.

Redakcijā saņemts 18.05.2022.

PADOMJU GASTROPRAKSES LATVIJĀ: KRIEVU SVĒTKU GALDI 20. GADSIMTA 60.–80. GADOS

Svetlana Pogodina, *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes docente (Rusistikas un slāvistikas nodaļa), LU Jūdaikas studiju centra darbiniece. Pētnieciskās intereses: folkloristika, jūdaika, gastropoētika, etnogrāfija, kultūras antropoloģija.

Raksturvārdi: svētku galds, Padomju Latvija, gastroprakses, *Grāmata par garšīgu un veselīgu ēdienu*.

Svētku galda un ēšanas uzvedības prakses vienmēr aprakstījušas ne tikai gastronomisko situāciju, bet arī *Zeitgeist* laikmeta kultūras un sociālo kontekstu.¹ Ēdienu pagatavošana, tā pasniegšana un mielasta organizēšana atspoguļo uzvedības īpatnības noteiktā laika posmā un pašas par sevi ir sava laika spogulis. Izmaiņas ēdienkartē, uzturā (gan ikdienas, gan svētku) signalizē par izmaiņām sabiedrības sociālajā un ekonomiskajā sfērā, kultūras paradigmu maiņā. Šī isā pētījuma uzmanības centrā ir gastronomisko prakšu atmiņas / apraksti Padomju Savienībā iekļautās Latvijas krievvalodīgo iedzīvotāju vidū 20. gadsimta 60.–80. gados. Izvēlētais padomju periods nav nejaušs (ne tikai tāpēc, ka ir informanti, kuru spilgtās atmiņas datētas ar šo laiku): šajā periodā padomju virtuve jau bija izveidota par noteiktu institūciju. Kā atzīmē britu pētniece Ketriona Kelija (*Catrion Kelly*): “Tāpat kā citas kultūras dzīves jomas, arī uzturs un kulinārija padomju varas gados piedzīvoja transformācijas un

ideoloģizācijas procesu. Šis process darbojās gan tieši – radot jaunus ideālus un noteikumus normatīvajai literatūrai un sociālajām institūcijām (restorāniem, kafejnīcām u. c.), gan netieši, kā “demokrātiskā centrālisma” politikas rezultāts kopumā un konkrēti – centralizēti plānotai ekonomikai.”² Padomju pārtikas kanonu un prakses standartizācijas un unifikācijas process sākas diezgan agri, vēl pagājušā gadsimta 20. gados, kad tiek izdotas saturā diezgan nepretenciozas pavārgrāmatas un brošūras. 1939. gads kļuva par pagrieziena punktu, kad pirmo reizi tika izdota slavenā *Grāmata par garšīgu un veselīgu ēdienu (Kni-ga o vkusnoj i zdorovoj pišče)*. Tā tika atkārtoti izdota 1945. gadā un kopš 1947. gada regulāri tiek izdota miljonos eksemplāru.

Salīdzinot ar 20. un 30. gadu izdevumiem, šajā pazīstamajā Staļina politbiroja locekļa un PSRS pārtikas rūpniecības komisāra Anastasa Mikojana (*Anastas Mikojan*) iniciētajā izdevumā ievērojami tika paplašināts ēdienu

¹ Ryžakova 2020, 260.

² Kelli 2011.

un gatavošanas tehniku saraksts, taču galvenais grāmatas uzdevums bija reklamēt jaunus pārtikas produktus, ko sāka ražot padomju rūpniecība (piem., konservēti zaļie zirnīši un kukurūza). Ar šī izdevuma palīdzību tika konstruēta vienota padomju kulinārijas aina (padomju virtuve), neņemot vērā reģionālās atšķirības / variācijas. Tādējādi ideja par vienotu standartu (padomju tautu) tika projicēta arī uz padomju ēdienu galda, kur tika mēģināts novērst nacionālās virtuves variācijas. Tādējādi padomju virtuve bija samērā veiksmīga oficiālo normu ieviešana ikdienas praksē.

Raksta empīriskais materiāls bija 2022. gada februārī veiktā aptauja krievu valodā. Pētījuma rezultātā tika saņemtas 22 atbildes. Informanti bija krievvalodīgie Latvijas iedzīvotāji (galvenokārt rīdzinieki), kas padomju svētku galdu ir pieredzējuši laika posmā no 1960. līdz 1980. gadam.

Anketā bija iekļauti 14 pamata jautājumi, kas saistīti ar gastrouzvedības praksēm, mielastu īpatnībām un svētku ēdienkartes sastāvu. Zinātniskās intereses fokusu uz svētku galdu noteica rituāla specifika un galveno ēšanas prakšu atspoguļojums rituāla (svētku) kontekstā. Tā svētku situācijā tiek aktualizēta ne tikai rituālā sastāvdaļa, bet arī tiek akcentēta (vai, gluži otrādi, tiek novērsta) nacionālā gastronomiskā aina – ko bija ierasts likt galdā, kādi ēdieni tika pasniegti, kādā secībā, kā tika noformēts pats mielasts, kas tika uztverts kā svētku galda norma (vai antinorma).

Lielākā daļa informantu (88,4 %) atbildēja, ka viņiem mājās bija *Grāmata par garšīgu un veselīgu ēdienu* (attiecīgi 13,6 % atbildēja noliedzoši). Informatori arī atzīmēja, ka mājās pēc Mikojana grāmatas tika gatavoti ēdieni gan svētku galdam, gan ikdienas maltītēm. Parasti tās ir mīklas, konditorejas izstrādājumu un, protams, salātu pagatavošanas receptes. Kā uzsver Marija Pirogovska, pamati salātu popularitātei Padomju Savienībā tika ielikti jau 20. gados, un 30. gados tie attīstījās tālāk. *Grāmatas par garšīgu un veselīgu ēdienu* (GGVĒ) pirmajā izdevumā bija vesela nodaļa ar nosaukumu *Salāti*, kas pārsvarā sastāvēja no svaigu dārzeņu salātiem.

Jebšu salāti pēckara GGVĒ izdevumos ir kļuvuši mazāk grezni, to “klātbūtne” ideālajās

padomju pusdienās ir krietni palielinājusies. 1948. gada izdevumā nodaļa *Salāti* tika iekļauta nevis pēc pamatēdieniem, uz grāmatas beigām, kā 1939. gadā, bet gan pašā sākumā. Tika pieņemts, ka salātu vieta pusdienās vai vakariņās tagad būs cita. Tos bija paredzēts pasniegt nevis pēc cepeša (kā, piem., Eiropas tradīcijā), bet gan kā uzkodu. Tas nozīmēja lūzuma punktu padomju kulinārijā. Pirmajā pēckara izdevumā “glancētā” formātā, kas nāca klajā 1952. gadā, salātu loma kļuva vēl nozīmīgāka, jo tos jau sāka attēlot grāmatas krāsainajās ilustrācijās.³

Salātu nozīmi svētku galdā atspoguļoja arī atbildes uz jautājumu, kādi ēdieni mājās tika uzskatīti par “svētku” ēdieniem? Tikpat kā visi informanti svētku ēdienkartē iekļāva salātus – protams, tie ir Olivjē salāti⁴ (dažkārt saukti par gaļas salātiem), siļķe kažokā, siera salāti. Starp citiem svētku ēdieniem atkartojās želeja, dažādi siļķu pasniegšanas veidi – sasmalcināta siļķe, siļķe eļļā ar sīpoliem, Rīgas šprotes.

Kā piemin un uzsver lielākā daļa informantu, svētku galdam jābūt bagātīgam, tā ir tā galvenā īpašība, kas savukārt atbilst tradicionālajiem priekšstatiem par viesmīlību un rituālu mielastu⁵. No otras puses, tas atspoguļo arī padomju politiku gastronomiskās prakses jomā, kas aktīvi postulēta oficiālos avotos, padomju periodikā. Patiesībā jau pašā GGVĒ mēs saskaramies ar izdevuma moto, kas izteikts aicinājumā “Uz pārpilnību!” (*K izobiliju!*). Vēsturnieks Jevgenijs Dobrenko atzīmē specifiskās attiecības starp baudījumu un pārpilnību, ēdiena garšas un uzturvērtības īpašībām, ko GGVĒ saviem lasītājiem ieaudzināja gan ar receptšu, gan ilustrāciju palīdzību: “Hēdoniskajiem ideāliem padomju kultūra kā pretstatu lika racionālu mērķi “vajadzību apmierināšana”. Saikne starp personīgo baudas jēdzienu un padomju doktrinārajiem tikumiem bija pārpilnība, tas ir sava veida tilts. Bauda ir subjektīva. Pārpilnība ir objekts. Tas ir padomju bezsubjekta baudīšanas ekvivalents.”⁶

Pētniece M. Pirogovska turpina: “Cienas ta pārpilnība, kas bija raksturīga padomju

³ Pirogovskaja 2017.

⁴ Par Olivjē salātu fenomenu sk. Kuškova 2005.

⁵ Kabakova 2015.

⁶ Dobrenko 2009, 155.

mielastam, jau kopš pēckara laika nozīmēja daudz rūpju. Saimniekiem jau iepriekš bija jāpieliek virkne pūļu – jāsatavot mājās konservi no sēnēm, ogām, dārzeņiem un augļiem, kas audzēti vasarnīcā, jātērē laiks un pūles, lai “dabūtu” deficīta delikateses, jāizmēģina un jāizvēlas veiksmīgākas un interesantākas receptes, atrodot līdzsvaru starp produktu pieejamību, vizuālo pievilcību un ēdiena pieņemamību uz svētku galdā, un izveidot vizuālu pārpilnības tēlu.”⁷ Likumsakarīgi, ka uz jautājumu, kā var raksturot padomju svētku galdā, kas tam bija raksturīgs, informanti atbild: “*Visu vislabāko, ko varēja nopirkt un satavot iepriekš*”; “*Bagātīgs, kas sastāv no deficīta produktiem*”; “*Majonēze un stiprs alkohols – sliktā pašsajūta jau uz vakarpusi un nākamajā dienā. Visa pēc definīcijas vairāk nekā divas reizes nekā nepieciešams; daudz salātu*”; “*Dekorācijas uz ēdiena. Daudzveidība. Jo vairāk, jo labāk. Vajadzēja izrādīt viesmīlību, kas izpaudās ēdienu skaitā*”; “*Ēdienu daudzveidība, galdā cēla visu ko varēja dabūt, stāvēt rindā pie veikala, un paša konservējumus, sākot ar vienkāršiem gurķiem, konservētiem tomātiem līdz ceptai gaļai*”; “*Bagātīgs, ar marinējumiem un gataviem produktiem, ko ikdienā neēda: kūpināta desa, servelāde, kaut kā īpaši pasniegtas vārītas olas, cepta vista, un, ja zoss vai pīle, tas izsauca lielu sajūsmu, tās ļoti ilgi un grūti taisīt. Torte pirktā, retākajos gadījumos bijusi paštaisīta. Mājas pīrāgi bija saldi, pīrāgi ar sāļu pildījumu retāk. Konfektes, protams, apelsīni vai mandarīni ziemā, ja izdevās nopirkt*”.

Tā vārds *pārpilnība* respondentu atbildēs raksturīgi atkārtojas ne reizi vien.

Atbildēs uz jautājumu, cik ēdienu (kārtu) tika uzskatīts par svētku galdā normu, tiek uzsvērtā daudzveidība un noteikti liels cienastu skaits: “*Jo vairāk, jo labāk. Galdam bija jālūst no ēdienu pārpilnības*”; “*Lika daudz salātus, uzkodas, aukstos ēdienus. Vienmēr bija viens karstais ēdiens: parasti kotletes ar kartupeļiem. Un tad saldais*”; “*Viens karstais ēdiens, trīs salāti, sagriezta vai konservēta gaļa, dārzeņi, sēnes, desa – pieci šķīvji, deserts. Zupa tikai tad, ja bija lieli svētki daudz cilvēkiem*”; “*Bija svarīgi, lai būtu kādi desmit DAŽĀDI šķīvji / trauki, tad*

uzskatīja, ka galds ir PIEKLĀJĪGS”. Informanti atceras, ka vidēji svētku galdā bijušas piecas sešas ēdienu kārtas, tas tika uzskatīts par normu. Kā liecina padomju gadu intervijas, memuāri un fotogrāfijas, tik krāšņs galds radās Staļina ēras pašās beigās un plašu izplatību sasniedza 70. gados, padomju “stagnācijas” (krievu val. *zastoj*) laikmetā.⁸

Šeit, sekojot M. Pirogovskai, varam pieņemt, ka sava loma šīs “dažādības” prakses attīstībā un izplatībā bija *Grāmatai par garšīgu un veselīgu ēdienu*. GGVĒ pētnieki vairākkārt pievērsuši uzmanību tās ideoloģiskajām, mitoloģiskajām un normatīvajām funkcijām. Taču ir svarīgi arī ņemt vērā šīs gastronomiskās bībeles uztveri (kā jau bija minēts, grāmata bija gandrīz katrā mājā un aktīvi tika izmantota ikdienas dzīvē). Par kanonisku kļuva 1952. gada piektais izdevums ar krāsainām ilustrācijām. Šāda grāmatas receptija atspoguļoja arī idejas veidošanā par to, kā jāizskatās svētku galdam, kāda ir tā norma – gan saturiski, gan izteiksmes (vizualitātes) ziņā. Informanti uzsver, ka mājās bijuši īpašie svētku trauki, tika uzklāts balts galdauts, nereti galds tika rotāts ar ziediem.

Uz jautājumu, vai ēdieni tika dekorēti, un, ja jā, tad kā, tika saņemtas šādas atbildes: “*Jā, tas bija raksturīgi – tos obligāti rotāja ar zaļumiem, no redīsiem un burkāniem izgrieztām rozēm, vārītām olām*”; “*Ēdieni tika rotāti ar zaļumiem, zirnišiem, cirtainiem burkāniem, bietēm; dilļu, pētersīļu zariņš. Sarežģīti sagriezti redīsi un gurķi*”.

Jādomā, ka šādai salātu un ēdienu dekorēšanas praksei iedvesma nāca arī no *Grāmatas par garšīgu un veselīgu ēdienu* vizuālā materiāla. Var atzīmēt, ka “ēdienu dizains un telpas organizācija norobežoja mielastu no ikdienas ēdienreizēm un veicināja bagātīga, pārpilnīga galdā vizualizāciju”. Kopumā vēlinajiem padomju galdiem bija raksturīga svētku ēdienu ornamentalitāte, un šī vizuālā sastāvdaļa bija ne mazāk svarīga par garšas / gastronomijas īpatnībām.

Kā jau minēts, GGVĒ politika (ideoloģija) bija vērsta uz noteiktu ēšanas paradumu unifikāciju. Lielākā daļa pavārgrāmatas nosaukumu

⁷ Pirogovskaja 2017.

⁸ Pirogovskaja 2017.

⁹ Turpat.

bija aprakstoši, piem., krabju salāti, mārūtuki ar etiķi. Vietām bija izsmalcinātāki nosaukumi – *Pavasara salāti, Veselības salāti*. Bet “vietējie” / nacionālie ēdieni – to bija ļoti maz – gandrīz visi nebija krievu: harčo, bozbašs, ukraiņu borščs, “gruzīnu soļanka” (sic!) un kā izņēmums – Sibīrijas pelmeņi. Citiem vārdiem sakot, oficiālajā priekšstatā padomju galds bija tikai sociālistisks un standartveida. Protams, “patiesībā šī gastronomiskā aina izskatījās nedaudz savādāka”¹⁰. Tā uz anketas jautājumu, vai uz galda bija nacionālo virtuvju (krievu, latviešu, baltkrievu, kaukāziešu, ebreju u. c.) ēdieni, tika saņemtas ļoti dažādas atbildes, kas demonstrēja gan reģionālo specifiku, gan nacionālo Latvijas svētku galda daudzveidību padomju stagnācijas laikā: “*Bija dažādu virtuvju ēdieni un ebreju foršmaki, gruzīnu kupati, ukraiņu vareņiki, baltkrievu cepelīns, krievu pelmeņi, pīrāgi*”; “*Latviešu (pīrādžiņi ar speķi), baltkrievu (kolduny)*”; “*Šašliks, bešbarmaks, pildīta līdaka*”; “*Bija arī baltkrievu: kartupeļu pankūkas ar mačanku, kartupeļu pankūkas ar gaļu*”; “*Jā, tadžiku un vispār austrumnieciska, jo mana māte ir no turienes*”. Tā uz Latvijas galdiem nokļuva citi nacionālie ēdieni, pamatojoties uz ģimenes ēdienkarti.

Starp ēdieniem, kas raksturotu nacionālo latviešu virtuvi minētajā laika posmā Rīgā, bija pīrādžiņi ar speķi un Rīgas šprotes.

Vēl viens padomju laika gastronomisko prakšu aspekts, kam būtu jāpievērš uzmanība, ir ēdienu pasniegšanas specifika, tās secība. Anketas jautājums, kā tika pasniegti ēdieni: vispirms uzkodas, tad siltais, un vai, atnesot pamatēdienu (krievu val. *gorjačee*), uz galda palika aukstās uzkodas, sniedza raksturīgas atbildes. Šis jautājums informatoriem netika uzdots nejauši. Šeit es atsaukšos uz M. Duglasa un M. Pirogovskas darbiem: “Pazīme, kas atšķīra padomju ēdienu galdus no mūsdienu Rietumu galdiem, bija īpaša gastronomiskā “horeogrāfija”. No 19. gadsimta beigām Rietumeiropas ēdienu galdu pamatprincips paliek ēdienu rotācijas princips, kad dažādi strukturālie elementi (garšas, faktūras, kombinācijas) tiek skaidri nodalīti cits no cita ar pauzēm,

kas izteiktas, mainot šķīvjus, galda piederumus, pārklājumus.”¹¹ Šī principa iesakņošanās izpaužas situācijās, kad satiekas kultūras, kad dalībnieki pārkāpj etiķetes noteikumus, kas pārējiem ir neredzami, bet ļoti labi redzami viesmīļiem.¹²

Pastāvīgās ēdienu maiņas princips Rietumeiropā paredz, ka galds tiek turēts pustukšs (uzkodas tiek noņemtas pirms zupas vai pastas, trauki un šķīvji pirmajam ēdienam pazūd, kad tiek pasniegts galvenais – siltais – ēdiens). Savukārt krievu ēdienu galdi to vēlīnā padomju versijā tika kārtoti citādi. Pirmkārt, viesi sēdās pie jau klāta galda, un jau uz galda esošajiem ēdieniem tika pievienoti jauni. Galda vieta jau pašā mielasta sākumā bija blīvi salikta ar uz kodu šķīvjiem, un, viesībām ritot, kļuva arvien pārblīvētāka ar ēdieniem. Pasniedzot silto ēdienu, uzkodas netika novāktas, bet vienīgi pabidītas, negribīgi atdodot daļu vietas pamatēdienam, un klājuma maiņa notika tikai pirms deserta. Turklāt pats pamatēdiena sadalīšanas process bieži tika veikts viesu vidū pie svētku galda, nevis virtuvē vai uz servēšanas galda.¹³

Tā Latvijas respondenti atceras, kas bija raksturīgi padomju svētku galdam: “*Jā, vispirms salāti, tad siltais. Uz kodas vienmēr tika atstātas uz galda, pat tad, kad tika atnesta torte. Stundām sēdējām pie galda, līdz vakaram*”; “*Viss jau bija uz galda, silto pasniedza uzreiz, nekas netika novākts pirms deserta*”; “*Jā, vispirms uz kodas, tad siltais. Pēc siltā – salda is galds, un tad varēja dažas uz kodas atnest atpakaļ uz galda*”; “*Uz kodas, tad siltais. Uz kodas tika atstātas uz galda. Atnesa salātus un lika vėl, ja beidzās*”.

Jautājums par vietu sadalījumu pie svētku galda, vai bija kādi noteikumi viesu sēdināšanai pie svētku galda, un kur bija goda vieta? Šeit visbiežāk atbilde ir noraidoša, t. i., nebija īpašu noteikumu, izņemot to, ka saimniece parasti sēdēja tuvāk virtuvei: “*Visi sēdās, kur gribēja, bez noteikumiem, bet saimniece vienmēr tuvāk virtuvei, tā sakot, gatava pasniegšanai*”.

¹¹ Douglas 1972.

¹² Pirogovskaja 2017.

¹³ Turpat.

¹⁰ Pirogovskaja 2017.

Vēl viena raksturīga padomju svētku iezīme ir svētku verbālais noformējums. Šajā sakarā respondentiem tika uzdots jautājums, vai pie galda tika teikti tosti, runas. Atbildes lielākoties bija pozitīvas: “Ak, jā, un daudz. Gandrīz katram bija jārunā, citādi neiedzert”; “Obligāti. Par saimnieci, par jubilāru, par tiem, kas nav kopā ar mums utt.”; “Tas bija obligāti vakara gaitā, līdz viesi izklīda. Un bija tradīcija iedzert ceļa kāju uz ceļu”.

Pēc amerikāņu vēsturnieka Ērika Skota (*Eric Scott*) pieņēmuma, padomju mielasta pamatā bija daudznacionāla virtuve, kuras paraugus izplatīja oficiālie gastronomijas izdevumi (minētā GGVĒ, žurnāls *Obsščestvennoe pytanie* [Sabiedriskā ēdināšana] u. c.), populārie restorāni (galvenokārt Maskavas *Aragvi*, *Baku* un *Uzbekistan*) un kopumā sabiedriskā ēdināšana, kas kopš “atkušņa” laikiem apmeklētājiem aktīvi piedāvāja nacionālos ēdienus, galvenokārt gruzīnu virtuvi.¹⁴ No Ē. Skota skatpunkta, faktiski gruzīnu maltīte (supra) tostu pavadībā, par ko padomju pilsoņi guva priekšstatu no dažādiem avotiem – no pavārgrāmatām un filmām līdz gruzīnu restorānu apmeklējumiem Gruzijā un Krievijā –, tā vai citādi ietekmēja internacionālo padomju svētku galda struktūru. M. Pirogovska šai interpretācijai piekrist tikai daļēji.

Kā liecina jaunākie pētījumi, supra ir divu veidu sviņģu mielastu sakausējums – muižnieciski privātais un tautiski publiskais – amalgama, kas radās 19. gadsimta vidū kā viena no atbildēm uz Krievijas impērijas koloniālo politiku Gruzijā.¹⁵ Būdamā modernajam periodam raksturīga “izgudrota tradīcija” (Ērika Hobsbauma terminoloģijā¹⁶), supra kļuva par kompensējošu vienotības rituālu, alternatīvu no ārpuses un augšas uzspiestajai modernizācijai. Šajā ziņā tās līdzība ar padomju laika mājas svētku mielastu ir tipoloģiska, nevis ģenētiska (kas gan neizslēdz nacionālo ēdienu – gruzīnu,

uzbeku, ebreju – aizgūšanu un pielāgošanu draugu un paziņu lokā).

Tajā pašā laikā jānorāda, ka oficiālā padomju retorika tomēr neignorēja vietējo virtuvi, iekļaujot nacionālos ēdienus vietējo ēdnicu un sabiedriskās ēdināšanas vietu ēdienkartēs. Tā 1958. gadā, tā sauktajā nacionālkomunistu varas periodā (1956–1959), laikraksta *Rīgas Balss* krievu izdevumā tika publicēts raksts *Nogaršojiet latviešu nacionālos ēdienus!*, kurā teikts, ka sabiedrisko organizāciju darbinieki kopā ar tirdzniecības ministru A. Jansonu “iepazinās ar jaunu Piena restorāna sortimentu, kurā ir iekļauti ap 80 latviešu nacionālie ēdieni”. To vidū bija “tradicionālā zirņu zupa, zirņu biezenis, jēra gaļa ķīmeņu mērcē, zemieku brokastis, Vidzemes kāposti, Kurzemes liellopa stroganovs. [...] piena un ābolu želeja, zemeņu un riekstu krēms, pīrādziņi, tortes, kūciņas. [...] “Nacionālie ēdieni mūsu ēdienkartēs parādījās reti,” stāsta 1. ēdnicu tresta direktors I. Primaks. “Tagad mēs esam nolēmuši izpirkt savu vainu. Mēs pakonsultējamies ar dažādu rajonu iedzīvotājiem par vietējiem ēdieniem, interesējamies par to pagatavošanas receptēm, pētījām pavārgrāmatas.”¹⁷

Var secināt, ka stagnācijas laikmeta Padomju Latvijas svētku galds apēlēja pie vizuālās un gastronomiskās pārpilnības, kuras paraugi tika izplatīti ar oficiālo avotu palīdzību – pavārgrāmatām, periodiskiem izdevumiem. Liela ietekme uz svētku galda veidošanu šajā periodā bija pavārgrāmatai *Par garšīgu un veselīgu ēdienu* – tiklab ēdienkartes (ēdienu, recepšu), kā arī cienasta noformējuma un ēdienu pasniegšanas praksēs.

Raksts izstrādāts Latvijas Zinātnes padomes pētījumu projektā *Nacionālā identitāte: gastro-poētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* Nr. lzp-2019/1-0294.

¹⁴ Scott 2012.

¹⁵ Ram 2014, 47–49.

¹⁶ Sal. Hobsbawm, Ranger 1983.

¹⁷ Nogaršojiet latviešu nacionālos ēdienus 1958.

VĒRES

- Dobrenko, E. (2009) Gastronomičeskij kommunizm: vkusnoe vs. zdorovoe. *Neprikosnovennyj zapas*, 2(64). Pieejams: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/do9.html> (15.08.2022.).
- Douglas, M. (1972) Deciphering a Meal. *Daedalus*, 101, 1, 61–81.
- Hobsbawm, E.; Ranger, T. (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kabakova, G. (2015) *Russkie traditsii gostepriimstva i zastol'ia*. Moskva: Forum Neolit.
- Kelli, K. (2011) Leningradskaia kuchnja / La cuisine leningradaise – protivorečie v terminach? *Antropologičeskij forum*, 15, 241–278.
- Kuškova, A. (2005) V centre stola: zenit i zakat salata “Olivě”. *NLO*, 6. Pieejams: <https://magazines.gorky.media/nlo/2005/6/v-centre-stola-zenit-i-zakat-salata-olive.html> (15.08.2022.).
- [Nogaršojiet latviešu nacionālos ēdienus!] (1958) *Rīgas Balss* [izdevums krievu val.] (12.02.1958.), 36.
- Pirogovskaja, M. (2017) Teatr izobilija, ili Počemu na sovetskom stole tak mnogo tarelok. *Experto crede Alberto: Sbornik statej k 70-letiju Al'berta Kašfuloviča Bajburina*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta.
- Ram, H. (2014) The Literary Origins of the Georgian Feast: the Cosmopolitan Poetics of a National Ritual. *Ab Imperio*, 4, 19–52.
- Ryžakova, S. (2020) Solěnoe, sladkoe, kisloe, tminnoe: vkusy i pristrastija v latyškoj kuchne i kul'ture. *Vkus Evropy: Antropologičeskoe issledovanie kul'tury pitanija*. Moskva: Muzeon, 260–288.
- Scott, E. R. (2012) Edible Ethnicity: How Georgian Cuisine Conquered the Soviet Table. *Kritika*, 13, 4, 831–858.

Summary

Soviet Gastronomic Practice in Latvia: the Russian Festive Table in the 1960s–1980s

Focusing on the period between 1960s–1980s (the so-called Era of Soviet Stagnation), the article is devoted to the topic of Soviet festive gastronomic practice among the Russian-speaking population in Latvia, which was at that time incorporated into the USSR, focusing on the Latvian capital city Rīga. The research was based on ethnographic research, including a questionnaire, and some analysis of Rīga press publications from the previously mentioned period. The research has shown the characteristics of the Russian-Soviet perspective on festive gastronomic practices: menu standards, food delivery methods, the aspect of food presentation. Research has shown that the iconic Soviet culinary book *Book of Tasty and Healthy Food* influenced Soviet gastronomic practices. The idea for the book was initiated by member of Stalin's Politburo and People's Commissar of the Food Industry of the USSR Anastas Mikoyan. First published in 1939, this book discusses the basics of healthy eating, provides information about foods produced in the USSR and provides recipes for various dishes. The book shows the specifics of gastronomic practice during this period.

Key words: festive table, Soviet Latvia, gastronomic practice, *Book of Tasty and Healthy Food*.

Redakcijā saņemts 22.05.2022.

KULINĀRIE MOTĪVI EBREJU MĀKSLĀ BALTIJĀ UN TUVĒJOS REĢIONOS

Iveta Leitāne, Bonnas Universitātes (Vācijā) Filozofijas institūta asociētā pētniece. Filozofijas zinātņu doktore (Tibingenes Universitāte, Vācija, 1996, nostrifikācija Latvijas Universitāte, 1998). Afiliētā pētniece LU Jūdaikas centrā. Projektā *Gastropoētika* pēta ebreju literatūru un kultūru Latvijā gastropoētiskajā un kulinārajā aspektā. Studējusi filozofiju LU, filozofiju, reliģijas zinātņi un jūdaistiku Tibingenes Universitātē. Docējusi LU Teoloģijas fakultātē (1998–2007), Katehētikas institūtā Rīgā (1997–1999). Stažējusies ārzemju augstskolās un zinātniskajos institūtos Vācijā, ASV, Francijā, Polijā, Igaunijā, Krievijā, Slovākijā, Čehijā un Izraēlā. Publikācijas par reliģijas filozofijas, reliģiju vēstures, ebreju filozofijas, zinātņu vēstures, mākslas un folkloras problemātiku Latvijā un ārzemēs. Konferenču sērijas *Literatūra un reliģija* iniciatore (kopā ar Ievu Kalniņu).

Raksturvārdi: jūdaisms, māksla, ebreju glezniecība, reprezentācija, attēla reliģiskie ierobežojumi, publiskā un privātā telpa, ainava, gastropoētika.

Ievads

Ēdienu un ēšanas scēnu attēlojumi tēlotājā mākslā pirmajā brīdī šķiet margināli. Tiem nav veltīts neviens no klasiskajiem glezniecības žanriem. Neviļus rodas pat iespaids, ka tie teju vai ir “atstumti” t. s. ilustratīvajos žanros, kur attēlam tekstā ir pakārtota loma, piem., grāmatu dizainā un ilustrācijās, bet it īpaši izklaides un bērnu literatūrā. Pirms pievērsties jautājumam, kādi žanri tomēr pieļauj kulināro motīvu leģitimitāti tieši ebreju mākslā, norādīsim uz ierobežojumiem, kas sašaurina attēlojamo objektu spektru, specifiku un veidu.

Pirmkārt, jūdaisma attieksme pret reprezentāciju (mākslā) ir komplicēta un pakļauta reliģiskiem ierobežojumiem. Attiecībā uz to būtiska, kaut arī mākslas kritikā un estētiskajā refleksijā apstrīdēta ir ebreju filozofa, reformjūdaisma pārstāvja Hermana Koena (*Hermann Cohen*, 1842–1918) tēze: “Cilvēka cieņa tiek pamatota nevis individuāli vien, bet cilvēces idejā. Taču plastisks attēls nespēj to izteikt

gandrīz vai gluži tāpat, kā tas aplūst Dieva vienīguma idejas priekšā.”¹ Vadoties no šīs tēzes, sagaidāmas principiālas mākslinieciskās neveiksmes arī jebkādā reprezentācijas līmenī (vāc. *Darstellung*), un mēģinājums ideju attēlot plastiska tēla veidā ir pakļauts lielam semiotiskam izaicinājumam: ja būtiskākais *nav* attēlojams, *kas* tad ir attēlojamais un attēlotais? Tomēr attēls var reprezentēt nevis objektus (būt to tēls), bet gan lietas apstākļus un izrādīties zīme vai zīmju komplekss, tā ka noteikta kompozīcija dod iespēju veidot izteikumus. Gleznas un mākslas darbi kopumā tādā gadījumā ir arī īpašā veidā “jālasa”, nevis (tikai) “jāskatās” uz tiem caur reālisma prizmu.² Savukārt gleznas

¹ Cohen 1912, 57.

² A. Baiburins atzīmē, ka lietai piemīt utilitāras (lietiskas) un simboliskas (zīmju, semiotiskas) īpašības, un ir iespējams runāt par to, ka lietai piemīt “semiotiskais statuss”. Šī statusa pieaugums nozīmē semiotiskā momenta

(kā teksta) tēlu nozīmi var noteikt, balstoties citos tekstos, ieradumu aprakstos, laicīgos un reliģiskos tekstos, kā arī neebreju avotos. Šāds fenomens nav svešs arī kristīgajai tradīcijai un sevišķi saistāms ar reformācijas ierosinātām norisēm mākslas laukā. Pēcreformācijas laikā, kas raksturīgs ar svētbilžu aizliegumiem un sakrālās glezniecības ierobežojumiem, tādā žanrā kā klusā daba tika leģitimēti šim žanram raksturīgie objektu attēlojumi (simboli). Klusās dabas objektu jeb zīmju jēga tiek aizgūta kā no bibliiskā, tā arī no antīkā repertuāra: piem., āboli norāda uz grēkā krišanu, zivs – uz Kristu, siers – uz debesu pienu un pastarpināti uz Kristu, vēzis – uz augšamcelšanos, vīnogas – uz eiharistijas sakramentu.³ Līdzīgu ainu esam gatavi konstatēt arī ebreju mākslā, pieļaujot, ka simbolu lietojums tajā varētu būt vēl anahroniskāks un intensīvāks.

Ēdieni, par kuru attēlošanu mēs runāsim, ir pakļauti ebreju tradīcijas “uzliktiem” ierobežojumiem, proti, to attēlojums ir problemātisks arī pašu ēdienu priekšrakstu un aizliegumu (*kašrūt*) dēļ. Priekšraksti šeit savā ziņā pilda “kultūras” lomu iepretim ēdienu “dabai”. No šiem priekšrakstiem, piem., izriet, ka vienā un tajā pašā gleznā nedrīkstētu attēlot piena, gaļas ēdienus un zivis, pat ja šī izvēle nebūtu nekas cits kā patvaļīgs dažādu elementu apvienojums. Šādi ierobežojumi liek domāt, ka noteiktu objektu apvienošana vienā attēlā jāuztver kā alūzija uz to satuvinājuma nozīmīgo saistību. Tajā pašā laikā, piem., zivis, vistas un govīs principiāli varētu attēlot blakus. Taču to attēlošana vienotā telpiskā segmentā ir ambivalenta, jo kā maltītes “producētāji” vai tās “sastāvdaļas” tie var aktualizēt ēdienu kombinēšanas aizliegumu asociācijas. Rietumu glezniecībā, kā zināms, šādi ierobežojumi nepastāv: gaļu un zivis vai jūras veltes holandieši labprāt attēloja vienā kompozīcijā (piem., Jana Venika (*Jan Weenix*,

pieaugumu, tā pazemināšanās – lietas simboliskā statusa zudumu, atkrišanu *vienīgi* lietiskumā. Visas lietas var būt tīras zīmes pretējā ekstrēmā gadījumā. Sk. Bajburin 1983, 9. Ebreju mākslā, tāds ir mūsu pamatpieņēmums, attēlotajiem objektiem ir vienmēr augsts vai pat visaugstākais iespējamais semiotiskais statuss.

³ Hartmann 1996, 4, 9, 12, 13, 28.

1641/1649–1719) *Nošautais medījums* [1657]). Ne *kašrūt* priekšrakstu aizliegto cūku, resp., tās cepeti, ne arī vēzi ebreju klusajā dabā mākslinieki neattēlotu (signifikatīvā atlase), tomēr, kad žanra glezniecībā šādi objekti tomēr parādās, to asociatīvais nolūks nav ēdiena attēlojums (Solomona Judovina [1892–1954] *Baranciņu pārdevējs* [1938–1940], Jehūdas Pena [*Yehuda Pen*, 1854–1937] *Mājiņa ar kaziņu* [ap 1920]).

Vēl viens ierobežojums attiecas arī uz aplūkojamo autoru atlasī un tematizēto laika periodu. Izvēlētie autori ir dzimuši, dzīvojuši vai vismaz kādu brīdi uzturējušies Latvijas teritorijā (Izāks Fridlenders, J. Pens, Boriss Lurje [*Boris Lurie*]). Te minēsim arī mums tuvajā apkārtnē, Baltkrievijā un Lietuvā, dzīvojušo Marka Šagāla (*Marc Chagall*) un Bena Šāna (*Ben Shahn*) darbu paraugus. Šie mākslinieki ir no šiem reģioniem izceļojuši un tālāk darbojušies galvenokārt ASV un Izraēlā. Mēs ierobežosim autoru izvēli ar starpkaru periodu, kā arī desmitgadi gan pirms tās, gan pirmajām pēckara desmitgadēm, kad holokaustu izdzīvojušie mākslinieki turpināja darboties ārpus Eiropas, radot savus darbus jau citviet pasaulē. Arī šāda ierobežojuma izvēle mūs sagaida ar izaicinājumiem. Kā atzīst pazīstamais ebreju folkloras un literatūras pētnieks Valērijs Dimšics: “Ebreju diaspora ir bijusi un paliek polietniska kopiena, kas izkaisīta laikā un telpā, tālab mēģinājums noteikt kaut kādas stila, nevis sīzetiskas konstantes, kas raksturīgas ebreju mākslai kā vienotam veselumam, ir lemts neveiksmēi. Taču var mēģināt atrast kaut kādas stila iezīmes, kas raksturīgas noteiktai ebreju etniskajai kopienai vairāk vai mazāk kompak-tā reģionā vairāk vai mazāk ilgā laika periodā. Šādu meklējumu korektums un rezultativitāte atdursies pret to, cik korekti tiek fiksētas laika un telpas robežas.”⁴

Jautājums, vai mūsu noteiktās laika un reģionālās robežas ir izvēlētas adekvāti, paliek atvērts. Ja mēs runājam par Latvijas reģionālās kopienas īpatnībām, to raksturo paradokss, ka visaugstākā līmeņa rabinisma tradīcijas pastāvēja līdzās sekularizētai un rietumnieciski orientētai kultūrai, kas ietekmēja arī mākslas meklējumus. Ebreju mākslinieku radošo

⁴ Dymšic 2003.

meklējumu intensitāte pieauga tieši sekularizācijas apstākļos. Latvijā tika nodibinātas un darbojās ebreju mākslas organizācijas, piem., Žīdu mākslinieku biedrība, kas organizēja virkni izstāžu, kurās tika eksponēti vietējo un apkārtnes reģionu ebreju autoru darbi. Fakts, ka esmu iekļāvusi atsevišķas norādes uz to mākslinieku darbiem, kas nākuši no Ukrainas, pamatojams ar to ietekmi, kas veidojās, pateicoties šādām izstādēm mūsu reģionā. Ukrainā uzplauka mākslinieku kustība ar nosaukumu *Kulturlige*, kultūrlīga, kas raksturojama kā viena no visievērojamākajām ebreju mākslas parādībām ar centru Kijivā un atzariem Varšavā un Bjalistokā (*Bialystok*), vēlāk arī Maskavā.⁵ Latvijas ebreju filosofijas un estētikas speciālistus vienoja ciešas saiknes ar Polijas ebreju mākslas virzieniem. Izteiksim pieņēmumu, ka modernās ebreju mākslas saikne ar jūdaisma dažādo tradīciju elementiem šajās mākslas parādībās izpaudās jau to formatīvajā fāzē. To var novērot, interpretējot arī kulināros motīvus izvēlēto autoru darbos. Iespējams, ka reģionālo ierobežojumu (un izvērsumu) labi atveidotu Baltijas jūras reģiona (angl. *Circum-Baltic*) jēdziens, kas jau dažkārt literatūrā lietots. Izklāsta uzskatāmības labad, kā arī pieejamo un pārpublicējamo attēlu ierobežojumu dēļ mēs dažkārt šīs robežas tomēr pārkāpsim.

Ēšanas ainas žanru krustpunktos. Žanru satuvinājumi

Pēc pirmās iepazīšanās ar ebreju mākslas materiālu un katalogizēšanas priekšdarbiem varam lielā mērā noteikt tēlotājas mākslas žanrus un apakšžanrus, kuros epizodiski parādās kulinārie motīvi, un secināt: mākslinieki visai reti pievērsušies sadzīves ainām, kas rāda ēdiena sagatavošanas un patērēšanas vietas; tiek tēlotas kluso dabu kompozīcijas ar atsevišķām ēdienu detaļām; klusās dabas elementi (ar ēdieniem) parādās arī ebreju portretos, kas it īpaši raksturīgi Vitebskas skolas (dibināta 1897. gadā) stilam, sevišķi šīs skolas iedibinātāja J. Pena, kurš zināmu laiku ir dzīvojis Jēkabpilī (*Jacobstadt*), darbiem.

Tipiskākie sadzīves ainu motīvi pievērs mūsu uzmanību noteiktu profesiju, īpaši cepēju, ikdienas darbībām, piem., maizes cepšanai (J. Pena *Ebrejs maizes cepējs* [1921]). Sakrālās konotācijas jūdaisma svētku vai liturģisko epizožu un rituālu attēlojumos visbiežāk saistītas ar šabata un kāzu reprezentācijām. Šabatu ievada *kiduš* – vīna svētīšana, kas padara nepieciešamu tai piederošo glāžu un karafes attēlojumu. (Paš)portretos izcelti (visbiežāk vienkārši, reti – izmeklēti) ēdienu un/vai tabakas elementi, dažkārt iesaistīti arī veikalu interjeru attēlojumi, kā, piem., M. Šagāla gleznā *Veikals Vitebskā* (1914) centrā redzami svāri, uz kuriem uzlikta zivs⁶. Ainas, kurās uzmanība pievērsta skatam uz publisko telpu (ielu, pagalmu) (sevišķi M. Šagāla un S. Judovina gleznās), akcentē sadzīves ainas ar mājdzīvniekiem (mājputniem, kazām, govīm), kuri tradicionāli ebreju saimniecībā ir nozīmīgi barības producenti vai tās resursi (piens, olas, gaļa). Šeit notiek sastapšanās vai konfrontācija starp ebrejiem un neebrejiem / cittautiešiem (jau minētā aina ar baranciņām [*bublik*]⁷). Raksturīgi ir arī privātu svētku vai privātu maltīšu (dzimšanas dienu, kāzu) attēlojumi, ciemošanās un maltīšu ainu ilustrācijas (M. Šagāla satīriskās ilustrācijas Nikolaja Gogoļa *Mirusajām dvēselēm*⁸, tautas vai literāro pasaku ilustrācijas); nereti tiek gleznoti trauki uz galda, kuri visbiežāk ir bez ēdieniem, arī dzīres, aprebums, cirka / teātra u. tml. neparastas situācijas, kuru semantiskais elements ir arī trauki, visbiežāk – glāzes (M. Šagāla *Ievads ebreju teātrim* [20. gadi]). Uz šāda pārskata pamata varam shematizēt to žanru iesaisti, kuros ēšana, maltīte un ēdieni rod noteiktu vietu.

Ainava, panorāma, interjers

Kaut arī žanru nodalīšana šķiet stingra un skaidra, gleznotie ēdieni un ēšanas ainas šīs robežas reducē. H. Koens lieto *ainavas* jēdzienu sava darba *Tīrās izjūtas estētika (Aesthetik*

⁵ Kazovskij 2003.

⁶ Šai M. Šagāla gleznai ir autobiogrāfisks pamats (mākslinieka tēvs bija zivju tirgotājs).

⁷ Par šo motīvu sk. Pogodina 2016; Pogodina 2018.

⁸ Gogol' 1947.

des reinen Gefuehls) I.13. nodaļā *Dabas izjūta* (*Das Naturgefuehl*), kā arī IV.20. *Cilvēka iedaba un dabas cilvēks* (*Die Natur des Menschen und der Mensch der Natur*) un V.27. *Ainava un portrets. Ainavas problēma modernajā mākslā* (*Die Landschaft und das Portraet. Das Problem der Landschaft in der modernen Malerei*). Šajā darbā ebreju filozofs min arī “klusu dabu” (*Stilleben*), ko raksturo izteikta tuvība ainavai, un tieši ainavas jēdziens viņa izpratnē ir galvenais “klusās dabas” izpratnei.⁹

Saikne ar ēdienu ainavās atklājas tādējādi, ka panorāmiskie skati gleznās atklāti gan no telpas iekšienes perspektīvas, kur robežu starp panorāmu un telpas iekšieni denotē uzklāti galdi ar ēdieniem vai trauku detaļām, gan arī no urbanizētas perspektīvas, kur skats pievērsts (visbiežāk slēgtiem) māju durvīm un logiem. Šādas klasiskas panorāmas ainas atrodam gan S. Judovinam (*Atpūta* [1927]), gan M. Šagālam, turklāt tās gleznotas gan Parīzes (*Uzklāts galds ar skatu uz Saint Paul de Vance* [1968]), gan Vitebskas vidē, Vitebskas dimensija ir skats uz Daugavu (Dvinu) tās augštecē (*Zilā māja* [20. gadi]). Ēdiens šo attēlu standartvariantā raksturo telpas interjeru, jo ēšana ir saimei *kopīgs*, taču reizē *privāts* notikums. Publiskajā telpā rādīti ebreji pārdevēju lomā (kā jau minētais baranciņu pārdevējs). Ar ēdienu iekļāvumu tiek attēlotas arī vietas paplašinātos pagalmos vai mazpilsētu telpā, kur ēdieni tiek pārvietoti no vienas privātās telpas uz citu (kaimiņu, radu) vai vienkārši tiek nesti rokās, visbiežāk – noteiktu ebreju svētku (*Purima, Sukot*) laikā.

Atvērts logs, no kura paveras panorāma (dārzs, pilsētas ainava, upe, sakrālās celtnes), ir iekšējo (privāto) un ārējo (publisko) telpu savienošanas un savienojamības medijs. Privāto telpu, no kuras mākslinieka vizuālā perspektīva vērsta uz objektīvo realitāti, reprezentatīvi pārstāv galds – reālais interjera centrs – ar dažiem uz tā uzliktiem ēdieniem, tādējādi iedibinot realitātes (iekštelpa ar ēdiena detaļām) un sapņu (panorāma) intensīvas apmaiņas fenomenu (M. Šagāla *Logs uz dārzu* [1917]). Ēdiens vai arī tikai trauki tiek formēti kā *privātās dzīves*

zīmes, kaut tie reizē ir pašas ebreju tradīcijas un tradīcijas nesējus vienojoši elementi.

Klusā daba un portrets: no simbolikas līdz reālistiskam personālismam un kosmismam

Klusās dabas¹⁰ ebreju modernajā mākslā tās formatīvajā periodā pilda līdzīgas funkcijas, kādas ir raksturīgas pēcreformācijas mākslai attiecībā pret kristīgo tradīciju, t. i., intensīvi operējot ar tēliem – simboliem. Attēloto ēdienu atlase tāpēc nav nejauša. Piem., ebreju klusajās dabās prioritāru nozīmi iegūst vīnogas un citroni. Vīnogas ebreju tradīcijā ir saistītas ar vīna un vīndares problemātiku. Tās simbolizē apsolītās zemes bagātību (Num. 13, 23), auglību (Ps. 128, 3), interpretējamas arī kā Izraēla tautas alegorija, saskaņā ar kuru Izraēls ir Dieva vīnogulājs (Hos. 10, 1; Jes. 5, 7; 27, 23; Jer. 6, 9; Ez. 15, 1–8; 17, 5–6, 19, 10–14; Hos. 9, 10). Tālab arī vīna glāzīte (*kos hajajim*, Jer. 25, 15, *kos tanhumim*, 16, 7, *jajim lemarē nefēš*, Prov. 31, 6, abas pēdējās – cietēju iepriecināšanai, turklāt zīmīgi, ka katoļu iecienītajā Loretas līnijā ar šo izteikumu apzīmē Mariju) simbolizē tieši šo saikni jeb relāciju. Svarīgi ir atzīmēt, ka ēdienu tēli principā neparādās ebreju kapu pieminekļos, taču vīnogu semantika saglabājas.¹¹ Bens Šāns *Klusajā dabā ar vīnogām* (b. g.) “noliek” blakus vīnogu traukam grāmatu, un baltais grāmatas veidols nepārprotami ir vāzes baltumu atspulgs (1. attēls).

Citroniem, kuru pārbagātība holandiešu klusajās dabās pamatojama ar to, ka tie simbolizē Ekleziasta *vanitas*, ebreju mākslā savukārt ir cita simboliska nozīme: tie izraisa no minētajām gluži atšķirīgas asociācijas ar *etrog*, citronu un viens no četriem vissvarīgākajiem augļiem *Sukot* svētkos. *Eetrog* mēdz dēvēt par paradīzes

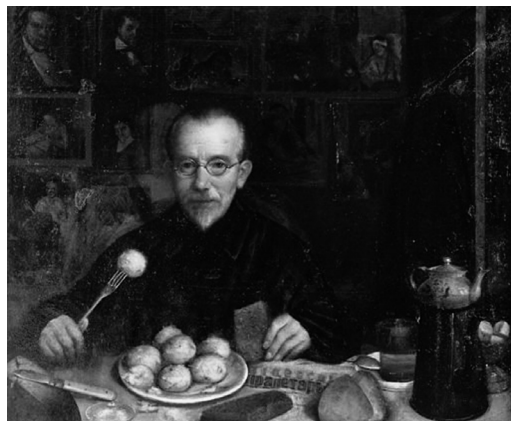
¹⁰ *Nature morte* ir atbilstošais apzīmējums franciski, *stilleven* holandiski (klusais modelis, pirmo reizi 1650), *Stilleben* vāciski, *still life* angļiski, *klusā daba* latviski, *teba domēm* ivritā, kas ir nedzīvā daba jeb matērija, pretstatā *ruah hajim*, dzīvajam garam, *štil-lebn* un *natjurmort* jidišā, krieviski un poliski lietots kalks no franču nosaukuma.

¹¹ Sk. Leitāne 2006, 21.

⁹ Cohen 1912.

1. attēls. Bens Šāns *Klusā daba ar vīnogām*

2. attēls. Jehūda Pens *Brokastis*

ābolu, taču tas var simbolizēt arī Toru studējošu ebreju, kurš svētīšanas brīdī to spiež pie sirds, jo *etrog* kaut kādā mērā “pielīdzināms” sirdij. Savukārt *hallas* baltmaize, kas ir šabata neiztrūkstošs pamatēdiens, tiek gleznota visbiežāk kopā ar citiem šabata rekvizītiem. Pie tādiem pieder arī divas sveces / svečturi vai divi āboli (J. Pena *Vecenīte lasa grāmatu* [1900]). Šie nedaudzie piemēri apstiprina divu tradīciju un mākslas sistēmu sadursmi: “Ebreju tradicionālajā mākslā [...] notiek neebrejisiskas formas un speciāli ebrejiska saturs savietojums”, un aizgūtās formas “piepildās ar jaunu jēgu”. “Aizguvumi attiecas tikai uz māksliniecisko formu”, tāpat konstituētais saturs paliek ebrejisks.¹²

Bibliskā un svētku, t. s. augstā simbolika, nav vienīgā, kas veido gastrodiskursa pamatu ebreju mākslā. Kartupeļi un siļķe, piem., ir vienkārši ēdieni, turklāt gleznās attēlotie kartupeļi var kalpot arī kā kontrasts “kultūrai”. Uz šādu interpretāciju norāda fonā iekomponētā paša autora gleznu galerija, piem., J. Pena pašportretā (*Brokastis* [pēc 1929], 2. attēls).

¹² Dymšic 1999, 8. Ebrejiskās semantikas sfēra netika deformēta (turpat). “Ebreju plastika izrādījās neparasti plaši atvērta ikoniskiem aizguvumiem un mijiedarbībai ar citām etniskajām un konfesionālajām tradīcijām. [...] Attēli, kas ņemti no dažādām tradīcijām, viegli krustojās vienas kompozīcijas rāmjos, neebrejiskejai tradīcijai sākotnēji obligātās augstā un zemā attiecības tika deformētas.” Sal. Dymšic 2003.

Kosmiskas alūzijas rosina mākslinieka attēlotā brokastaina, kur indivīds, zemes realitāte un kultūras sasniegumi sintezējas mākslinieka perspektīvā. Šajā kompozīcijā redzam arī neliela patvāra tipu ar izmeklēta ornamenta tējkannu, glāzi un, domājams, saldumiem, kas pastiprina mākslinieka pretenziju uz sintēzi starp augsto un zemo / ikdienišķo. Ēdiens un trauki ir svarīga reālistiska, dzīvīga detaļa, kas izemē augsto attēlojuma priekšmetu, tādējādi reālistiski konotē garīgo un kultūrai piederīgo, reizē intimizē un personalizē lietīšķo un profesionālo dimensiju: vienkārša ūdens krūzīte J. Pena *Šuvējā* (1927), kas novietota starp šūšanas piederumiem, šķērēm, diegiem, spoguļi u. tml., ir nekas cits kā reģeneratīvā rezerve lietīšķam attēlojumam un veic sava veida semantisko papildnozīmes funkciju, ir sava veida gleznas “rozīnīte”. M. Šagāls *Dzejnieka Mazina portretā* (1911–1912) attēlo tējas dzeršanu un padara poēta seju neatbilstošu klasiskajiem skaistuma kritērijiem, neestētisku. Līdzīgs antiestētisms atkārtojas gan Abas Fenihela gleznā *Maltīte* (1930), gan arī Izašāra Ribaka (1897–1937) darbos, no kuriem vairāki bijuši izstādīti Latvijā.¹³ Īsi raksturojot: vienkāršais klusajās dabās parādīts kā ierastais un iemīļotais.¹⁴

¹³ Žīdu mākslinieku-grafiķu izstāde Liepājā 1939; Žīdu grafiķu izstāde Rīgā 1939a.

¹⁴ Podoroga 2006, 24; Ar'ēs 1992, 143.

Ja mēs Latvijā dzīvojošo ebreju mākslinieku darbos sagaidām latviskajai identitātei tik svarīgo rupjmaizes attēlojumu, jāsecina, ka ebreju reģionālajā mākslā tā tomēr tikpat kā neparādās, kaut arī maize kā glezniecības objekts bieži attēlota kaimiņtautu klusajās dabās. Latviešu klusās dabas žanra paraugos maize ir centrāls tēls, kā, piem., Borisa Bērziņa klusajās dabās¹⁵ vai Leo Svempa darbā *Klusā daba ar pulksteņi un maizi*. Slāvu (un baltu) maizes kults¹⁶ ierobežoja šī motīva plašu ienākšanu ebreju mākslā. Latvijas pilsētu un štetlu (ebreju miestu) ainās, kuras attēlojuši Latvijas ebreju mākslinieki, kopumā satur salīdzinoši maz ar ēdienu saistītu motīvu (pat salīdzinājumā ar Vitebskas skolu); tām ir atšķirīgs sublimācijas horizonts, kas vēlas paturēt zināmā attālumā ēšanas prozu..

Citas pasaules mediji: trauki, tases, glāzes, tabakdozes un saldumi

Pēc dažu prioritāro attēlojamo ēdienu apskata pievērsīsimies traukiem. Jau panorāmas skati vedināja uz atzinumu, ka tēlotā intence attiecas uz citu realitāti, sapni. Taču trauka tēlam piemīt vēl papildu nozīmju rezerve. Trauks un tā izgatavošana arhaiskās jeb tradicionālās kultūrās uzrāda atbilstīgu starp trauku kā lietu, cilvēka ķermeni un pasaules iekārtojumu.¹⁷ Atbilde uz jautājumu, kāda ir ebreju mākslas specifika šajā perspektīvā, nav viennozīmīga.

Smalka detaļa bija raksturīga klusajām dabām (holandiešu), un sakrālajās un sadzīves ainās varēja parādīties kāds pirmajā brīdī nesamanāms izsmalcināts trauks kaut kur gleznas perifērijā. Un arī ebreju mākslā izplatītais objekts – kafijas tasīte – tiek īpaši izcelts un kodēts; kafijas dzeršana bija iekārta prakse, taču līdz pat 19. gadsimtam ieeja kafejnīcās ebrejiem daudzviet bija liegta, un šī aizlieguma precedenti zināmi arī Baltijā. Ziedu ornaments uz gleznotas kafijas tasītes, kā M. Šagāla *Kubiskajā klusajā dabā* (1912) (attēls attēlā!), ir klasisks augu ornamenta atveidojuma paraugs, kas uzskatāmi norāda, ka līdzīgi atveidojumi

nedrīkst izraisīt un neizraisa nekādas mimētiski aizdomīgas asociācijas. Šāds ornaments tika izmantots arī šabata karafes apdarē un dažādo glāžu ornamentācijā. Augu ornamenta sakrālā nozīme – alūzija uz “paradīzes dzīvi”¹⁸ –, kas sastopama *āron ha-kodeš* dekorācijā, ir vistipiskākais florālais ornaments koka sinagogu sienu un griestu apgleznojumos. Šī elementa estētiskā funkcija gleznā ir atdzīvināt kubiskās kompozīcijas stūrainās līnijas.

Trauki un to formas signalizē tād par citām (metafiziskajām) pasaulēm vai/un par apvērstaļām realitātes dimensijām. Īpaši glāze, kas sākotnēji uztverama kā alūzija uz svētāmo šabata vīnu, var simbolizēt *apgriezto* pasauli, konotēt apreibušo, ekstātisko, *citū*. Pudeles parādīšanās artefakta telpā kāpina šo efektu, un paradokāla ir Šagāla mākslas programmatiskā tēze, saskaņā ar kuru viņš attēlo no ķermeņa atrāvušos dzērāja galvu (M. Šagāla *Dzērājs* [1911–1912], 3. attēls). Līdzīgu funkciju var pildīt pīpe vai papirosi, cigaretes, (šņaucamā) tabaka, – tā kā šīs baudas substances satur ekskluzīvas garšas niānses, tās bieži tēlotas kā svarīgu lēmumu pavadones Baltijas jidiša literatūrā. M. Šagāla *Tabakas šņauciens* (1912, 4. attēls) līdzās ebreju kulta objektam, menorai, priekšplānā attēlo tabaku šņaucošu ebreju ar tradicionālām skrullētām peisām, kas tērpies uzvalkžaketē.¹⁹ Tradicionālo mācīto ebreju vidi reprezentē atvērta grāmata uz galdā (galds ir centrs spirituālā ziņā, un ēdiens ir gan spirituāls, gan fizisks), zināšanu un gudrības semantiku pastiprina fona aizkars ar Dāvida zvaigzni un ezoterisko uzrakstu, ebreja bārdai krāsaini atspulgojot aizkaru sakrālo objektu priekšā.

Šajā sakarā jāatceras iniciācijas rituāli un liminālā dimensija. Alūzija uz tiem ir kāzas, cirks, teātris, kuri transcendē ikdienas un svētku robežas. Pietiek atcerēties sarežģītu

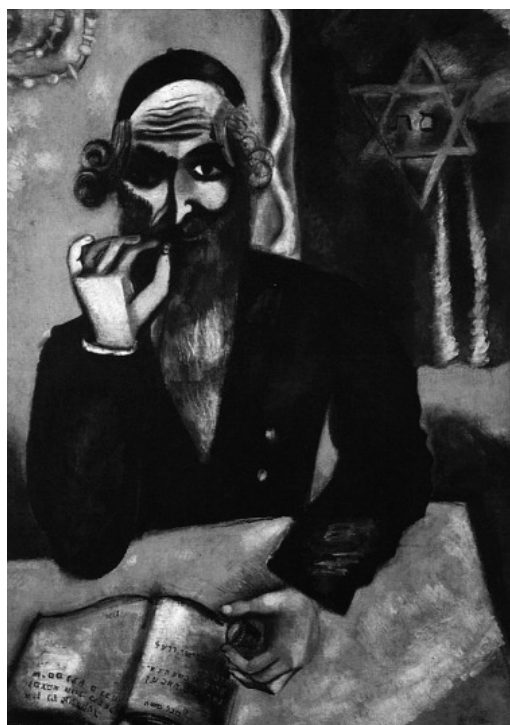
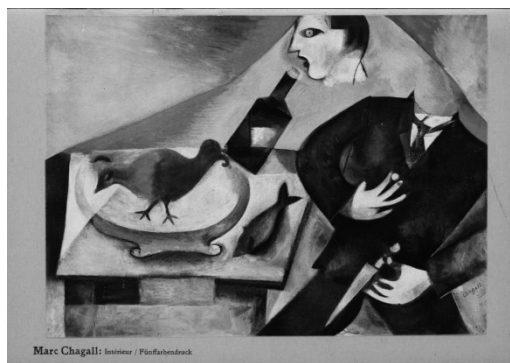
¹⁸ Šul'man 2007, 305, 317.

¹⁹ Sākotnējā tabakas pievilcība Krievijas impērijā izrietēja no apstākļa, ka jau kopš 18. gs. “tabaku šņauca pārsvarā solidi cilvēki, gados, un pat karaliskas personas” (Bogdanov 2007, 82). Tabakai pievienoja aromātiskas piedevas (turpat, 82 f.) un pats lietotājs ievēroja speciālu tīrību (turpat, 84), kas individualizēja baudu.

¹⁵ Slava 2003, 53.

¹⁶ Lavrentēva 1990.

¹⁷ Bajburin 1983, 16; Svešnikova, Civ'jan 1979.

3. attēls. Marks Šagāls *Dzērājs*

4. attēls. Marks Šagāls *Tabakas šņauciens*

5. attēls. Marks Šagāls *Ievads teātrī*

ekvilibrīstiku, kurā iekļauti tradicionālie atribūti – uz rokām stāvoša persona M. Šagāla darbā *Ievads teātrī* (1920, 5. attēls), kurai uz galvas ir tfilins, ko parasti uzliek rīta lūgšanas laikā darbdienās, vai persona, kas traucas pretī ar viņa glāzi. Autors ir atzinis cirka fenomena izšķirīgo lomu savā mākslas uztvēruma simboliskajā repertuārā: “Šie klauni, šīs jātniecības, šie akrobāti ir stingri iesakņoti manās vīzijās. Kāpēc? Kāpēc mani aizrauj viņu grimī un grimases? Ar viņiem kopā es dodos uz citiem

horizontiem. Viņu krāsainība un viņu grimī velk mani uz citiem dvēseliskās realitātes transformācijām, kuras es sapņoju gleznot... Tas ir maģisks jēdziens – “cirks”, gadu tūkstoša spēle, kurā asaras un smiekli, kāju un roku spēle iegūst lielas mākslas formu. [...] Mans cirks notiek debēs, tas notiek mākoņos, starp krēsliem, [...] tas tiek spēlēts logā vai atspoguļojas mēnesī.”²⁰

²⁰ Citēts pēc Goldmann 1995, I, 140.

6. attēls. Bruno Šulcs *Sanatorija zem smilšu pulksteņa*

7. attēls. Jehūda Pens *Pēdējais šabats*

8. attēls. Marks Šagāls *Purima svētki*

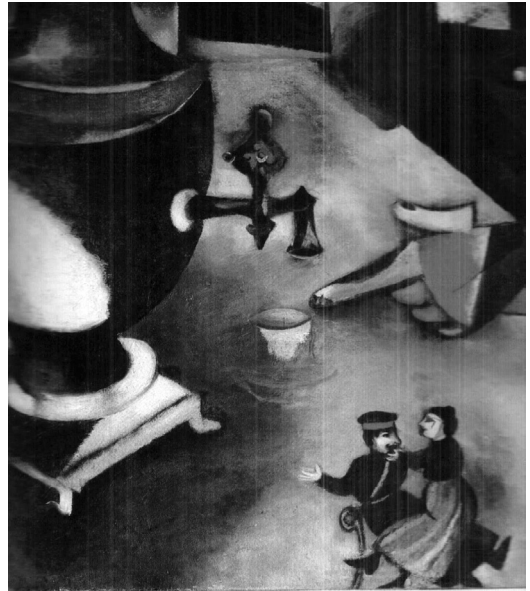
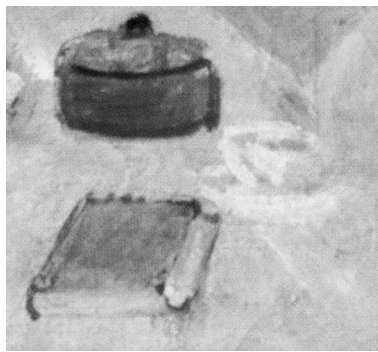
Cits piemērs ir Bruno Šulca (*Bruno Schulz*, 1892–1942) ilustrācijas grāmatai *Sanatorija zem smilšu pulksteņa*, kas attēlo ainu pie galdā (*Ojciec, Jozef I fotograf II*, 6. attēls), kur tēvs pacēlis glāzīti augstu pāri varoņa Jozefa galvai, kura pieplakusi galdam. Šī aina ir alūzija uz tēva imaginārās pasaules ekspansiju, kuras sekas varonis piedzīvo romāna gaitā.

Varētu pieņemt, ka ēdienu elementi glezniecībā veic dažādas funkcijas un tiem ir dažādas nozīmes: tie marķē (telpas vai norises) privātumu un vienlaikus realitāti (reālismu) iepretī sapņiem un nodomiem (ideālais); tie vēsta attēlotās personas individuālu reālistisku naratīvu (ūdens krūzīte), ja parādās kopā ar personu (portrets) un var tikt attēloti, akcentējot izteiktu pieticību: J. Pena *Pieticīgās vakariņas* (1900) redzams domās nogrimis vīrietis, un blakus vienkāršam kausam izvietots šķīvī ar siļķes galvu un asti, kā arī panna (alūzija uz ēdiena sagatavošanas darbu). M. Šagāla *Mans tēvs* (1914), kur tēva priekšā ir glāze ar tēju

un daži cukura gabaliņi²¹, reprezentē tradīciju kā dzīvesveidu: ēdienu elementi (*halla*) tēloti vienotā veselumā kopā ar svētku rekvīzītiem, veidojot rituāla un personīga notikuma vienotību;²² gleznotā nāves aina šabatā J. Pena gleznā *Pēdējais šabats* (1910–1920, 7. attēls)

²¹ Klusajās dabās kopumā parādās autobiogrāfiskums (Podoroga 2006, 28). Lietas īstenais portrets ir spoguļis (turpat, 29), tas spēj ietvert visu pasauli, maksimāli koncentrēt to. Apaļš trauks vai trauka apaļās daļas (apaļais vispār norāda uz centru) var būt spoguļa vai loga imitācija (M. Šagāla *Klusā daba*, kur uz vāzes ir uzzīmēta vesela ainiņa; ligavainis uz šķīvja M. Šagāla kāzu ainā *Kāzu galds* [1920]). Ari logs dažkārt var būt spoguļa figurācija. Zīmīgi, ka patvārim šāda uzgleznota ainiņa vairs neatrodas uz korpasa (reālistiskais ierobežojums), bet uzzīmēta blakus uz galdā (M. Šagāla *Karavīrs dzer*). Zivs, kas atrodas uz galdā, nevis šķīvī, ir uzskatāms savietojamības (“ieķš”, t. s. “matrjoškas”, un “blakus”) naratīvs.

²² Sal. Lavrentēva 1990 par slāvu tradīcijā piekopto kāzu mielastu svētdienā.

9. a un b attēls. Emīls Šināgels *Viesu nams*
10. attēls. Marks Šagāls *Karavīrs dzer*

atklāj notikumu, izmantojot zīmīgu krāsas analogiju, proti, balti ir ne vien mirējas tērps un galdauts, uz kura stāv šabata rekvizīti, bet balts galdauts un ar baltu drāniņu (svētuma konotācija!) ir apsegta arī *halla*. Paši ēdieni ir viens no svētku rekvizītiem (vīna glāzīte un Toras svētki); dažkārt rekvizītu skaits tiek limitēts: M. Šagāla gleznā *Purima svētki* (b. g.) cienastam tiek nesti, iespējams, tieši šiem svētkiem raksturīgie saldumi *Hamantashn* (8. attēls).

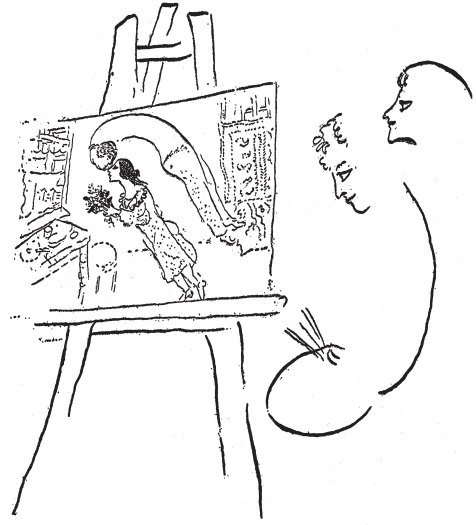
Ēdieni un to rekvizīti konotē cilvēku plānus un intences, darījumus un sapņus, bieži vien tiem raksturīga kritiska vai ironiska tendence un daudznozīmīgums. Šajā aspektā kafija un tēja kā mākslas tēli konkurē savā starpā Austrumu–Rietumu konfrontācijā. Kafija kā Rietumu signifikants sāk izcinīt pārsvaru iepretim tējai. Kā kafija kļūst efemēra, būdama luksusa zīme, redzams Emīla Šināgela (*Emil Schinagel*) gleznā “*Viesu nams*” [b. g.], kura attēlo pie galda sēdošu sievieti sapņaini lūkojamies telpas dziļumā, nevis panorāmā, kurai pavērsušies citi nama viesi. Kafijas tasīte viņas priekšā ir

samanāma, tikai uzmanīgi ieskatoties, jo tā pilnībā pielāgota gleznas impresionistiskajai atmosfērai. Kafijai blakus redzams cukurtrauks un grāmata (9a. attēls, 9b. attēls). Jau minētajā M. Šagāla gleznā *Mans tēvs* blakus glāzei ar tēju redzami tikai daži cukura gabaliņi. Kaut tēja tēlota kā reālistiska un tautiska (precīzāk, nearistokrātiska), tai piemīt negaidīti lielas imaginārās rezerves. Patvāris tējas rituālā pilda īpašas radošas funkcijas (sapņu mašīna), turklāt tam ir arī izteikti sievišķas aprises, tādējādi rosinot erotiskas asociācijas (M. Šagāla *Karavīrs dzer* [1911–1912], 10. attēls). Saldumi ir ekskluzīvi un šķiet rezervēti privātiem svētkiem. M. Šagāla *Dzimšanas dienā* (1915, 11. attēls) uz galda attēlotie augļi, visticamāk, ir zemenes un iegādātais (maciņš!) cienasta kliņģeris ir autobiogrāfiska mākslinieka improvizēta saldumu atbilde uz Bellas spontāno ierašanos, traucoties pie mīļotā ar pašas salasītu puķu pušķi.²³

²³ M. Šagāls apprecējās ar Bellu Rozenfeldi (*Rosenfeld*) tieši 1915. gadā. Par šo epizodi sk.

11. attēls. Marks Šagāls *Dzimšanas dienā*
11. a attēls. Marka Šagāla zīmējums

Apmaiņa ar saldumiem, to kopīga notiesāšana dažādajās kāzu procesa fāzēs bija apkārtējā slāvu vidē stingri iekomponēta līgavas un līgavaiņa attiecībās²⁴, savukārt zemenes (vēl jo vairāk meža) ir vietējais, nevis antīkais labums, kas ir *brīvs* no sakrālām un simboliskām asociācijām, turklāt sarkanās krāsas akcents notiekošajam piešķir spēcīgu afektīvu nokrāsu (arī *Meža zemenes. Bella un Ida pie galda* [1916]).

Zivis un cepeši: tradicionālais, kopīgais un svešais

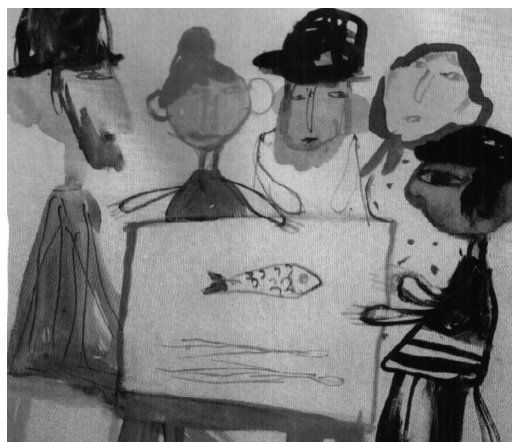
Kopienas vienības un vienotības simbols ir zivs. Ēdiens gan iedibina kopienu, gan semiotiski indeksē privāto (realistisko) telpu. Maltīte, kuras centrā atrodas zivs (Heršs Ingers, *Mūsu pusdienas* [1974–1976], 12. attēls), simbolizē ne tikai (paplašinātu) ģimeni, bet arī profesionāļu biedrību. Spilgtu kontrastu veido tītara

cepetis un to akompanējošais lūgšanas žests B. Lurjes gleznā “Saldā Zuzanna / Zuzīte” (1963, 13. attēls). Runa nav vienkārši par to, ka gaļas ēdienu attēlojums ebreju mākslā sastopams reti. Šis kontrasts uzsver dzīvā un mirušā attiecības, kas veido arī klusās dabas pamatu. Ebreju mākslā uz šķīvja *var nokļūt* dzīvais, ne tikai vista vai gailis, bet arī cilvēks. Šeit spēkā ir ne vien *apvērsts* pasaules likumsakarības (sal. ar M. Šagāla *Dzērāju* un *Kāzām* ([1920], 14. attēls), kur apvērstībai piedēvēta maģiska nozīme, bet vēl citi pieņēmumi. Kaut gan gaļas ēdieni šabatā ir pat ieteicami, spilgtus meklējumus mākslā tie nav inspirējuši. Iemesls tam ir ne tikai tas, ka gaļas ēdieni daudziem vienkārši nebija pieejami. Te mēs varam norādīt uz vēl citu opozīciju: piens iepretim gaļai. Piena tēlojumam ir raksturīga gleznieciskā prioritāte (M. Šagāla *Piena karote* [1912]), jo – cita starpā – tas asociējas ar nevarmācību.

Svarīga likumsakarība kulināro motīvu reprezentācijā mākslā ir žanru pārklāšanās un neskaidra ēšanas žanra identitāte: mijiedarbības sadzīves ainas, portreti un klusās dabas, dažkārt pat akti. Tieši šai mijiedarbībai un žanru pārklāšanās fenomenam ir jāpateicas par visinteresantākajiem un negaidītākajiem paraugiem, jo “tīrās” klusās dabas, kuru arī nebija mazums, ir visvairāk asimilētās ebreju mākslas

B. Šagālas atmiņās, kas izdotas ar M. Šagāla zīmējumiem (Chagall 1947). Šī miniatūra neietver ēdienu nosaukumus. Visticamāk, ka uzzīmētie ēdieni ir M. Šagāla dāvana Bellai. Uzkrītoši, ka ilustrācija grāmatai attēlo šo pašu gleznu uz molberta, ko Marks un Bella novēro no malas (11a. attēls).

²⁴ Lavrentēva 1990.

12. attēls. Heršs Ingers *Mūsu pusdienas*
 13. attēls. Boriss Lurje *Saldā Zuzanna / Zuzīte*
 14. attēls. Marks Šagāls *Kāzas*

izpaušmes (žanra identitāte šeit it kā atstumj ebrejisko identitāti). Turklāt “tira” klusā daba kā mākslīga daba, kas ir apzināti izvēlēta, zaudē dzīves līdzības kultisko pievilcību.²⁵ Šo vēl nepazaudēto dzīves līdzību panāk žanru sajaukums un pārklāšanās. Saikne klusajai dabai ar aktu ir izteikta arī latviešu mākslā. B. Bērziņam raksturīgās kluso dabu mandolīnas un ģitāras rod dabisku turpinājumu vai papildinājumu tādā objektā kā cūka, kas “uzlikta” un “sadalīta” uz galda (vēl-ne-cepetis vai jau-cepetis); neorganiskās un kultūras formas (mandolīna, ģitāra) un sievišķās formas (organiskās) mainās vietām, mandolīna ir “kultūras” un “dabas” forma un satur izteiktas erotiskas alūzijas.

Savukārt ebreju mākslā cūka var labākajā gadījumā konotēt neebrejsko vidi, kas, iespējams, variē arī specifisko dihotomiju “daba” iepretim “kultūrai”, piem., jau minētā J. Pena *Mājiņa ar kaziņu* (15. attēls). Raksturīgi, ka pats vārds “kaziņa” ir minēts gleznas nosaukumā, bet vārds “cūciņa” izlaists, kaut arī cūka gleznā ir simetriski kazai izvietota gleznas kompozīcijas kreisajā stūrī. Jāpiebilst, ka *kaziņa* referē uz *had gadja*, galveno ebreju *Pesah* naratīvu. Jāpiemin, ka B. Bērziņam raksturīgie kluso dabu zeltainie foni, arī cūkas attēlojumā, nāk acimredzot no viņa bērnības ikonostasu iespaidiem, kad viņš kopā ar vecomāti apmeklējis vecticībnieku dievnamu Maskavas forštātē Rīgā²⁶ un kas

²⁵ Podoroga 2006, 27.

²⁶ Slava 2000, 21; Slava 2003, 36–39.

15. attēls. Jehūda Pens *Mājiņa ar kaziņu*

16. attēls. Jehūda Pens *Šabata vakariņas*

17. attēls. Boriss Lurje *Salāti*

veido īpašu ortodoksi pagānisko sinkrētismu. Arī M. Šagāla mākslā atrodama akta, klusās dabas un panorāmas pārklāšanās, piem., *Akts pāri Vitebskai* (1933), kurai dažkārt pievienojas arī ēdienu elementi.

Ēdiens: fiziskais un spirituālais

Grāmatu klātbūtne ebreju sadzīves ainās žanra glezniecībā ir uzkrītoša tādās kompozīcijās kā kafija – grāmata, šabata sveces – āboli – grāmata, ģitāra – glāzes – grāmata. Ēdiens tajās pilda realitātes apzīmējošo funkciju. Rietumu klusajās dabās grāmatu klātbūtni šajā laikposmā – nevērigi nomestu, kaudzē sakrautu, skatam aizsegtu vai izmantotu kā balstu glāzēm u. c. traukiem – jau bieži bija nomainījušas avīzes. J. Pena gleznā *Ar avīzi* (1910) redzams

papirosu smēķējošs cilvēks ar tradicionālo stikla tējas glāzi priekšā.²⁷ Grāmatas, gleznas un tik populārās avīzes kā *Haynt* [jidišā – Šodien] Varšavā vai *Der fraynd* [Draugs] Pēterburgā, sāka pildīt kultūras un politisko aktualitāšu mediju funkciju, un nu vairs tikai svecēs konotēja sakrālo jomu. Apstākļi, ka trauki / ēdieni novietoti blakus grāmatām, tradicionāli liecina, ka grāmata jāsaprot kā aktuālā (jaunā / vecā) barība. Maza grāmatiņa blakus kafijas tasei, kas iekļaujas visā impresionistiskajā jaunās sievietes anturāžā E. Šināgela gleznā “Viesu nams”, ir kaut kas viens (profāns?), savukārt rokās pacelta Bībele jidišā un mazliet noslidējušas brilles uz tajā iegrimušas vecenītes deguna – kaut kas pavisam cits (sagrāls?). Jāatceras, ka jau 14. gs. miniatūrās, kur attēlotas Jēzus dzīves ainas, praviešu fonā tika attēlotas nišas ar grāmatu

²⁷ Ivaškevič 1992.

kaudzēm.²⁸ Ebreju mākslas darbos nereti ir attēlotas personas, kuras lasa avīzi vai grāmatu. Attēlotās grāmatas varēja būt ne tikai lūgšanu grāmatas. Jehūdas Pena gleznā *Vecenīte ar taič-humeš* (1900) attēlots ir Bībeles tulkojums jidišā. Šķiet, ka Bībeli jidišā lasa arī sieviete J. Pena *Šabata vakariņās* (20. gadi) (16. attēls), detaļu skaidrība ļauj redzēt pat grāmatas iekārtojumu. Lasīšanas situāciju konotē šabatam raksturīgs interjers: svētīšanas un obligātās maltītes signifikanti: šabata sveces, kas var atrasties uz tālākas kumodes vai blakus uz galda, bet uzkrītoša detaļa, kas duras acīs, ir *hallas* atlikusī nolauztā pusīte un ne visai estētiskas ēdiena pēdas uz trauka. Zīmīgi ir arī tas, ka garīgais un materiālais ēdiens un tā patērētāji šeit ir mainījušies vietām: vīrs ar domīgām skumjām turpina vērties šķīvī, kamēr sieva koncentrējusies uz grāmatas tekstu. Piem., latviešu glezniecības paraugos grāmatas attēlojums ir reti sastopams. Interesants izņēmums ir no pareizticības nākušā L. Svempa, kas sākotnēji (1909–1917) bija studējis Rīgas Pareizticīgo garīgajā seminārā, glezna *Klusā daba* (1962–1965) ar biezu Johana Volfganga Gētes sējumu priekšplānā.

Kad Latvijā dzimušais B. Lurje ASV glezno *Saldo Zuzannu* (1963, 13. attēls) un *Salātus* (1962, 17. attēls), ēdiena nosaukums norāda ne vien uz modernās kultūras eklektisko un idolatrisko raksturu (saldā Zuzīte fonētiski izraisa neviļas asociācijas ar svēto Zuzannu), bet arī visu tās atsevišķo komponentu – maskētu un reizē uzbudinošu – ārkārtīgo tukšumu. No šādas kritikas nav pasargāts pat Amerikas reprezentatīvais upuris jeb kvāzi eiharistija – titara cepetis.

Secinājumi

Ēdienu attēlojumu ebreju mākslā iegrozīto tradīcijas uzliktie ierobežojumi, taču šie ierobežojumi varēja tikt epizodiski pārkāpti. Tādā gadījumā tie interpretējami kā svešais, apkārtne vai vienkārši publiskās telpas zīmes (piem., *kašrūt* aizliegtās cūkas gleznojumi štetla, ciema vai mazpilsētas vidē). Ēdienu elementu iekļāvums notika žanru (portrets, žanru

glezniecība, klusā daba, panorāma) saskarsmes zonās. Taču, ienākot jauniem medijiem, kā teātra dizains, teātra attēlojums glezniecībā (fikcija par fiktīvo pasauli) un grāmatu ilustrācijas, veidojās ciešāka saistība ar jauniem un tradicionāliem literārajiem tekstiem. Jauno virzienu (kubisms, futūrisms u. c.) eksplozija ierosināja arī novitātes ēdiena attēlojumos (produktīvāks no tiem ir kubisms, te var runāt par “kubisko kluso dabu”). Ēdienam un traukiem šādā žanru pārklājumā vienmēr bija vismaz dubulta, ja ne daudzveidīga funkcija: būdami privātās sfēras marķieri, tie reizē norādīja uz publisko, arī kopienas dimensiju; tie ļāva ieraudzīt *tālo* un *tālumu*; veidodami reālistisku, prozaisku detaļu, tie iedibināja saikni ar kultūrisko, ideālo. Tiem turklāt bija bibliiskas (vīnogas, vīns, glāze, zivs u. c.) un ebreju ezoterisko tradīciju (mistika) interpretācijas, kas attēlojumā iesaista alegorijas, ģenerējot slēptas alūzijas. Visbeidzot grāmatu grafikā un anekdošu krājumu ilustrēšanā ēdienu attēli veidoja vēl savdabīgākas attiecības ar literāro tekstu, iekļaujot humora un satīras elementus.

Jauktie žanri (portrets – klusā daba – žanru glezniecība) izteiktāk nekā “tīrie” klasiskie žanri parāda ebrejisko specifiku. Dzīvā un nedzīvā, sagatavotā un nesagatavotā vieta var mainīties, apvēršamība kļūst par žanra likumu – vistas “skraida” pa šķīvjiem, zivis “gul” ārpus šķīvjiem uz galda. Zivis pilda kopienu cementējošu funkciju un norāda uz klātesošo kopienas locekļu ciešo savstarpējo saikni un iesakņotību tradīcijā. Maltītes gadījumā melanholiju raisa ēdiena atliekas vai arī pats notiesāšanas process tēlots kā antiestētisks, pat ikonoklastisks. Šķīvji ne vienmēr ir piepildīti, kam ir gaidīšanas un jautājuma konotācijas. Dažkārt tie uzkrītoši kaut ko vēsta, un uz tiem var tikt uzlikts (apgriezta perspektīvā) ne vien dzīvais (vista), bet arī cilvēks, ieskaitot *vistuvāko*. Trauks turklāt veic arī spoguļa funkciju (atcerēsimies visu ietekmīgo spoguļa attēlojuma tradīciju gan Rietumeiropas mākslā, gan sadzīvē un rituālos slāvu un baltu kultūrā). Ēdiens un trauki, ja tie veic reālistiskas detaļas funkciju, atsvaidzina jeb reģenerē žanra gleznu un portretu, kā arī zemina augstā jeb cēlā dimensiju (pašportrets ar kartupeļiem). Piena atainojums iepretim gaļas gleznojumam kodē dabiskā un sagatavotā

²⁸ Arēs 1992, 143.

pretstatu (piena lakšana, gaļas cepetis). Trauku formas (patvāris!) un ēdiens translē iespējamo relāciju arī ar tādiem žanriem kā akts. Grāmatai ir īpaša vieta šajā jauktajā žanrā (grāmata, kas tiek lasīta, iepretim grāmatai kā aksesuāram); tā var nozīmēt gan ebreju tradīcijā neaizstājamo objektu, gudrības avotu (arī – tuvo lietu), gan arī kontrastēt ar ikonu slāvu vidē un pat ietvert uzaicinājumu uz klusās dabas lasāmību. Ēdienu vai tabakas klātbūtne piētiskajā anturāžā tos vai nu piezēmē (significējot svētumu visos tā izpausmes veidos, ieskaitot ķermeniskos aspektos), vai piešķir augstajam medijam īpaši individualizējošas garšas nianšes. Pat jaunu objektu (kafijas tase) ienākšana glezniecībā neizstumj grāmatu, kaut tā jau ir *cita* grāmata. Ēdiens ir kopienu (gan jaunu, gan tradicionālu) un darījumus iedibinošs vai to eksistenci apliecinošs medijs. Gaļas maltīte palīdz attēlot pārmērīgu baudkāri (un tad patērētāji bieži nemaz nav ebreji)²⁹, savukārt

²⁹ Sal. ar humoristisko epizodi un zīmējumu *Tēvs restorānā* Bruno Šulca *Sanatorijā zem smilšu pulksteņa*: “Pusdienu laikā es ieeju pilsētas restorānā, kur valda jucekliņa ēdāju kņada, un ko es redzu šeit, zāles vidū pie galda, kas

notiesātas zivs paliekas (visbiežāk siļķes astes un galvas) parasti norāda uz kontemplatīvu ebreju svētku nobeiguma noskaņojumu un vieglām svētku aizvadišanas skumjām.

Raksts tapis Latvijas Zinātnes padomes projektā Nr. lzp-2019/1-0294 *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*. Par atbalstu pateicos arī Vācu vēstures institūtam Varšavā. Par sniegtajiem ieteikumiem un norādēm darba tapšanas laikā esmu pateicīga Kristiānai Ābelei, Elitai Grosmanei un Nataļjai Jevsejevai.

teju vai lūst no ēdieniem? Tēvu. Visu acis ir vērstas uz viņu, bet viņš, mirdzinot ar briljanta spraužamadatu, neparasti dzīvīgi, sajūsmā līdz pat ekstāzei, strauji liekdamijs te uz vienu, te otru pusi, plūstošā runā vēršas pie visiem sēdošajiem zālē. Ar mākslīgu bravūru, uz kuru es nevarēju nolūkoties bez vislielākajām bažām, viņš pasūta arvien jaunus un jaunus ēdienus, kuri kalniem krājas uz galda un kurus viņš ar labpatiku krauj sev blakus, kaut nav iesācis ēst pat nevienu pašu.” Cit. pēc Ficowski 1992, 96 (tulk. no poļu valodas – Iveta Leitāne).

VĒRES

- Arēs, F. (1992) *Čelovek pered licom smerti*. Moskva: Progress. – Tulkojums krievu valodā.
- Bajburin, A. (1983) *Žilišče v obrjadach i predstavlenijach vostočnyh slavjan*. Leningrad: Nauka.
- Bogdanov, I. (2007) *Dym otečestva ili Kratkaja istorija tabakokurenija*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Chagall, B. (1947) *Di eršte bagēgeniš*. Ņju-Jork.
- Cohen, H. (1912) *Aesthetik des reinen Gefühls*. Berlin: Cassirer.
- Dymšic, V. (1999) Skazki evreev Vostočnoj Evropy. Dymšic, V. (sost.) *Evrejskie narodnye skazki, sobrannnye E. S. Rajze*. Sankt-Peterburg: Symposium.
- Dymšic, V. A. (2003) Rassuždenie o evrejskom iskusstve: Kanon i svoboda tvorčestva v tradicionnom iskusstve evreev Vostočnoj Evropy. Sokolova, A. V.; Dymšic V. A. *Kanon i svoboda: Problemy evrejskogo plastičeskogo iskusstva*. Sankt-Peterburg: Evrejskoe agenstvo v Rossii, 85–94. Citēts pēc, nav pieejams: www.peterburgskaya-iudaika.ru/statyi/ (26.11.2005.).
- Ficowski, J. (1992) *Bruno Schulz: Ilustracje do własnych utworow*. Warszawa: RePrint.
- Gogol', N. (1947) Mértvyje duši. Gogol', N. (1947) *Izbrannye proizvedenija*. Moskva, Leningrad: OGIZ.
- Goldmann, Chr. (1995) *Bild-Zeichen bei Marc Chagall*. Bd. 1, Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hartmann, P. W. (1996) Symbole in der Kunst. *Kunstlexikon*. Pieejams: http://www.eskala.de/kirchentraum/symbole_kunstlexikon.pdf (21.06.2022.).
- Ivaškevič, N. P. (1992) *Za čaškoj kofe*. Sankt-Peterburg: Čas Pik.
- Kazovskij, H. (2003) *Hudožniki Kul'tur-Ligi (= The Artists of the Kultur-Lige)*. Moskva: Mostly kul'tury; Jerusalem: Gesharim.

- Lavrent'eva, L. S. (1990) Hleb v rusckom svadebnom obrjade. *Etnokul'turnye tradicii russkogo sel'skogo naselenija: XIX – načalo XX veka*, 2. Moskva: Institut etnografii, 5–66.
- Leitāne, I. (2006) Juedische Grabdenkmale in Kurland: Symbolik und *Exempla*. *Mākslas Vēsture un Teorija* (2006), 5, 15–28.
- Podoroga, V. (2006) Nature morte: Stroj proizvedenija i literatura Gogolja. *Mimesis: Materialy po analitičeskoj antropologii literatury v 2-ch tomach*, 1: N. Gogol', F. Dostojevskij. Moskva: Kul'turnaja revoljucija, Logos, Logos-Altera, 17–307.
- Pogodina, S. (2016) "Evrejskaja baranočnaja": piščevye praktiki evreev v interpretacii inoetničeskich sosedej. *Utračennoe sosiedstvo: evrei v kul'turnoj pamjati žitelej Latgallii*, 2. Moskva: Sefer, 141–151.
- Pogodina, S. (2018) "Ebreju baranku ceptuves": ebreju uztura prakses citu etnisko kaimiņu interpretācijā. *Zaudēta kaimiņbūšana: ebreji Latgales iedzīvotāju kultūras atmiņā*. Rīga: Muzejs "Ebreji Latvijā", 122–133.
- Šul'man, L. (2007) Simvolika v mire tradicionnogo evrejskogo prikladnogo iskusstva. *Peterburgskie iskusstvovedčeskie tetradi*, 10. Sankt-Peterburg: [b. i.], 302–325.
- Svešnikova, T. N.; Civ'jan T. V. (1979) K funkcijam posudy v vostočno-romanskom fol'klоре. *Etničeskaja istorija drevnij romancev: Drevnost' i srednie veka*. Moskva: Nauka, 1979.
- Slava, L. (2000) *Dieva buča*. Rīga: Jumava.
- Slava, L. (2003) *Boriss Bērziņš*. Rīga: Neputns.
- Žīdu mākslinieku-grafiķu izstāde Liepājā 19.–28. febr. 1939. g.: Katalogs* (1939) Rīga: Izglitibas b-ba.
- Žīdu grafiķu izstāde Rīgā 1939: Katalogs* (1939a) Rīga: Žīdu izglīt. b-ba.

Summary

Culinary Motifs in Jewish Art in the Baltics and neighboring regions (Circum-Baltics)

The aim of the article is to discover the identifying features of the representation of food, its elements and sources in Baltic Jewish art, including the Circum-Baltics region (from the Vitebsk Art School via Kaunas to Krakow). The representation of food in Jewish art is subject to restrictions imposed by the Jewish tradition. Forbidden sources of food (depicted in shtetl scenes) signify the stranger, the surroundings or just the public space (a 'pig' in a smalltown environment). The inclusion of food elements takes place mainly at the intersection of genres (portrait, genre painting, still life, and panorama). Food elements in art turn out to be extremely powerful signifiers. Food and plates have at least a twofold function in such an overlap of genres: being a marker of privacy, they simultaneously establish the public and communal dimension; being a realistic, prosaic or even an intimate detail (i.e. a "close thing"), they make us see the spatially 'distant' and establish a connection with the cultural and ideal sphere (spiritual food). These representations may involve biblical (grapes, wine, glass, fish, etc.) and esoteric meanings. The mixed genres (portrait – still life – genre painting) demonstrate "Jewish distinctiveness" most distinctly, i.e. more clearly than pure, classical ones. The animate and non-animate, 'prepared' and 'unprepared' can exchange places with each other, and reversibility becomes the "rule of the genre": chickens running around on plates, fish placed on the table, next to the plates. Fish serves as the 'unifier' of community and may indicate the rootedness in tradition. In the case of a single person's meal, food remains on the plate are indispensable and evoke melancholy. The aura of hasty and greedy eating is depicted as anti-aesthetic, even iconoclastic. Connotations of intoxication are also applied to 'tradition'. The book has a special place in this mixed genre (from 'just a book' on the table to a book as an important accessory). Moreover, it means both an object that is irreplaceable in the Jewish tradition (a close thing), a contrast to the icon in the Slavic environment, and an all-encompassing thing, somewhat analogous to an empty plate.

Key words: Judaism, art, Jewish art, representation, religious image restrictions, public and private space, landscape, gastro-poetics.

Redakcijā saņemts 28.06.2022.

ERIKA ĀDAMSONA DZEJAS GASTRONOMISKĀ PALETE: GASTROPOĒTISKAIS ASPEKTS

Ieva E. Kalniņa, literatūrzinātniece, *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta pētniece. Zinātnisko interešu lokā – latviešu literatūras un dzejas vēsture, īpaši 20. gadsimta 20. un 30. gadi (rakstījusi par 20.–30. gadu un 80.–90. gadu dzeju), apceres par dzejniekiem J. Sudrabkalnu, L. Zamaiču, R. Skujiņu, V. Strēlerti, A. Dagdu, V. Belševicu, J. Rokpelni, E. Plaudi, P. Brūveri, A. Rancāni, A. Aizpurieti u. c.), dzejas teorija, tekstoloģija, digitālās humanitārās zinātnes. Pašlaik ir eksperte Latvijas Zinātnes padomes projekta *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* un redaktore vortālā *Literatura.lv*. Sastādījusi krājumus *Latviešu rakstnieku portreti* (1998, 2004, 2007), kolektīvo monogrāfiju *Mūsdienu literatūras teorijas* (2013, kopā ar K. Vērdu), kur rakstījusi par psihoanalītisko literatūras teoriju, Ā. Elksnes Rakstus (1–4, 1996–1997) un V. Strēlertes Rakstus (1–2, 2009–2013), krājumu *Poētika tuvplānā. Viena dzejoļa analīzes antoloģija* (2017).

Raksturvārdi: gastropoētiskie tēli, gastropoētiskās tēmas, modernisma eksperiments, pretstati kā māksliniecisks paņēmieni, stilizācija.

Izsmalcināts dzīves vērotājs un baudītājs – tā Eriku Ādamsonu (1907–1946) raksturo viņa laikabiedri. Estēts, dzīves izgaršotājs visās tās daudzveidīgajās izpausmēs un visdažādāko dzīves slāņu – arī gastronomisko (“Jo ēdiens palīdz dzīvi izjust kairāk”¹) – ieplūdinātājs savā dzejā, neirastēniski pārjūtīgs sava ceļa gājējs – ar saviem poētikas un estētikas principiem, kas, sajaucoties paša unikālajam pasaules redzējumam ar bagātīgu kultūras slāni (latviešu folklorā, Bībelē, antīkā un Eiropas kultūra un jo sevišķi angļu literatūra), rada neatkārtojamo ādamsonisko gaišumu, eleganci un ironiju, īpašo ādamsonisko stilu.

Tieši E. Ādamsonam raksturīgais dzīves baudas un izbaudīšanas motīvs mudināja paraudzīties, kā viņa dzejā dzīvo viena no

baudām – ēšana – un kā tajā funkcionē ēdiens jeb, precīzāk, gastropoētiskie tēli.

Ēdiens modernisma literatūrā: problēmas konturējums

E. Ādamsona ražīgākais daiļrades laiks ir 30. un 40. gadi līdz viņa pāragrajai nāvei, ko izraisīja kakla tuberkuloze. Šajos gados E. Ādamsons strādājis visos literatūras veidos – rakstījis dzeju, prozu (noveļu krājumi *Smalkās kaites* [1937], *Lielais spītnieks* [1942], romāns *Sava ceļa gājējs* ir publicēts laikrakstā *Tēvija* [1943–1944]) un lugas, no kurām slavenākā – *Mālu Ansis* – 1938. gadā iestudēta uz Nacionālā teātra skatuves. Viņš arī atdzejojis, galvenokārt angļu dzeju, rakstījis par literatūru – kā latviešu, tā cittautu. Un, sākot jau no 20. gadu vidus, veidojies par vienu no savdabīgākajiem rakstniekiem modernistiem latviešu literatūrā. Modernisma iezīmes pirmām

¹ Ādamsons 1937, 145.

kārtām saskatāmas viņa prozā (precīzāk, par tām visvairāk rakstīts, apcerot viņa prozu), kur rakstnieks pievēršas cilvēka iekšējai pasaulei, dīvainai, dažādu kompleksu māktai, kas izpaužas tikpat dīvainā, brīžiem neracionālā uzvedībā, cilvēka dzīvei esot reizē pakļautai arī daudzām neizskaidrojamām nejaušībām. Kā par Latvijas kultūras kanonā iekļauto E. Ādamsona noveļu krājumu raksta kritiķis Guntis Berelis: “Ādamsona stāstu krājuma *Smalkās kaites* virsraksts zināmā mērā kļuva par visaptverošu metaforu, ko lietoja, runājot ne tikai par viņa stāstiem, bet arī par visas šīs paaudzes īsprozu. *Smalkās kaites* – tās ir mazliet skumji groteskas nobīdes personu psiholoģijā, arī kompleksi, uzmācīgas idejas, dīvainības, kas Ādamsona stāstos rada visneparastākās situācijas, kurās bieži jaušama modernismam raksturīgās absurdās ironijas – vai ironiskā absurda – pieskaņa.”²

Modernismam raksturīgā orientēšanās uz cilvēka iekšējo pasauli, personības pārdzīvojamu absolutizēšana un tā izpēte uz apzinātā un neapzinātā sliekšņa, kas patiesībā būtu ļoti atbilstīga dzejai kā literatūras veidam un modernisma diskursam, E. Ādamsona dzejā ir paradoksāla. Tā nav tieša liriska pārdzīvojuma dzeja “es” formā, E. Ādamsona poētiskajai domai ir tendence pakļauties dzejas žanriskajam rāmējumam, un tā tiek izteikta dažādos dzejas žanros (romance, balāde, maršs, elēģija, dziesma u. c.), kas “objektīvizē” lirisko pārdzīvojumu, taču neatceļ dzejnieka interesi par cilvēka sarežģīto iekšējo pasauli.³ E. Ādamsona uzmanības lokā ir estētisks un filozofisks skatījums uz to.

E. Ādamsona dzeja ir saskanīga arī ar modernisma vēlmi eksperimentēt un rast jaunus ceļus cilvēka iekšējās pasaules izteiksmē. Un viens no tiem ir paplašināt poētisko rīku arsenālu, papildinot to ar gastropoētisko tēmu un tēliem. Pie šāda secinājuma nonākusi arī britu literatūrzinātniece Nikola Hambla (*Nicola Humble*) monogrāfijā *Ēdiena literatūra (Literature of Food)*.⁴ Viņa pētījusi 20. gadsimta pirmo

desmitgažu anglofono literatūru, pavārgrāmatas un gastronomisko žurnālistiku un piedāvā paplašināt skatījumu uz modernisma literatūru ar jaunu jēdzienu “modernisma ēdiens” (*modernist food*) (Humble 2020, 137), uzsvērot, ka modernistu darbos (Deivids Herberts Lorens, Virdžīnija Vulfa, Ketrīna Mensfilda, Džeimss Džoiss, Tomass Stērnss Eliots) ir daudz ēdiena tēlojumu, kur tam piešķirtas dažādas nozīmes un konotācijas. Šā raksta autore pētījums par gastropoētisko tēlu funkcijām Aleksandra Čaka dzejā arī apstiprina hipotēzi par ēdiena īpašo lomu modernistu tekstos.⁵

Ēdiena funkcionēšanas specifika dzejā

Kā liecina līdzšinējie pētījumi, humanitāro jomu zinātnieku uzmanību vairāk saistījuši prozas teksti. Viens no iemesliem dzejas atstāšanai tālākā plānā varētu būt saistīts ar vārda lietojuma specifiku katrā no lielajiem literatūras veidiem.

Ēdieniem (un arī dzērieniem) dzejā ir sava, atšķirīga nozīme no lietojuma prozas tekstā, kur tie izmantoti aprakstos, dialogos, situācijas raksturojumos utt. Atšķirību nosaka vārda funkcijas katrā no literatūras veidiem. Dzejā metaforizācijas procesā tie kļūst par tēliem, prozā – galvenokārt lietoti pamatnozīmē vai kādā no daudznozīmīgu vārdu nozīmēm, protams, gluži neizslēdzot pārnesto nozīmi vai idiomātisku lietojumu. Dzeju raksturo tēlains (poētisks) domāšanas veids, ar kuru tiek izziņāta pasaule, un šajā izziņas procesā piedalās arī tādi tēli, kas aizgūti no gastronomijas (pārtikas) jomas (ēdieni un dzērieni). No pirmā acu uzmetiena liekas, ka tie varētu nebūt pirmās izvēles tēli, jo ierasti ir saistīti ar ikdienas, sadzīvīgo sfēru un varētu nešķīst pietiekami poētiski, no otras puses, ņemot vērā dzejas tēlu (un dzejas vispār) metaforisko iedabu, ar

⁵ Referāts *Gastropoētisko tēlu funkcijas Aleksandra Čaka vēlā štālnisma perioda dzejoļu krājumos* nolasīts starptautiskajā konferencē *Ēdiena reprezentācija literatūrā un kultūrā* Rīgā 2021. gada 26. novembrī. Referātā bija iekļauts arī materiāls no A. Čaka pirmspadomju dzejoļu krājumiem, resp., posma, kurā dzejnieks ir spilgts modernisma pārstāvis.

² Berelis 2011.

³ Plašāk sk. Čaklā 2013, 130.

⁴ Humble 2020.

ierasto, ikdienišķo (ēšana, dzeršana) iespējams asociēt visdažādākās dzīves norises.

Ar ēdienu ir saistīts sazarots asociatīvais lauks, kas sakņojas ēdiena uztverē ar kādu no maņām: garšu (salds, sāļš, skābs, rūgts, sīvs utt.), ožu (smaržas), redzi (ēdiena, dzēriena izskats, “noformējums”) un arī dzirdi (kā to ēd, dzer, gatavo). Nereti tieši sensorie uztvērumi ir tie, kas piedalās gastronomiskā dzejas tēla semantikas (nozīmes) veidošanā. Un tas izriet no tēlu veidojošā elementa – sēmas, kas rodas, vārda nozīmei poētiskā tekstā saskaldoties atsevišķās īpašībās un pazīmēs, ko attiecīgais vārds izsauc apziņā. Jo dziļākas kultūrvēsturiskās saknes ir dzejas tēlam un arī sēmai, jo ietilpīgāks veidojas tēls. Tas gan neizslēdz arī gluži individuālu un pirmreizēju tēla nozīmes veidošanu.

Gastropoētiskais diskurss E. Ādamsona dzejā: tēli un tēmas

Gastropoētiskais diskurss pētīts E. Ādamsona dzīves laikā iznākušajos dzejoļu krājumos *Sudrabs ugunī* (1932), *Ģerboņi* (1937) un *Saules pulkstenis* (1941). Ēdiens (arī dzēriens) E. Ādamsona dzejā veic vairākas funkcijas: (1) vārds tiek lietots tiešā nozīmē, iezīmējot lirisko situāciju, resp., veidojot “vidi”, kurā noris poētiskā “darbība”; (2) vārds tiek metaforizēts, tam pārpotot par dzejas tēlu un piedaloties dzejoļa kopējās jēgas veidošanā; (3) diena un ar to saistīto baudītāju vārds tiek lietots dzejoļa virsrakstā, tam dzejoļa gaitā kļūstot par izvērstu dzejas tēmu. E. Ādamsona dzejas gastropoētisko tēlu repertuārs nav pārāk plašs, piemēram, salīdzinot to ar A. Čaka dzejas repertuāru, taču dzejnieks ir spējis radīt dzejoļus, kuri pārlicinoši pieder pie spilgtākajiem viņa daiļradē.

Vārda lietojums tiešā nozīmē dzejolī šķietami ir vienkāršākais, kā to izmantot, un tad tas nosauc pamatnozīmi. Daži piemēri vārda tiešajai nozīmei dzejā, kad *ābols* vai *viņš* lietots tikai pamatnozīmē, bez metaforiska uzslāņojuma: “Vai tad nav jauki paties’ / Sarkanu viņu dzert lēni”⁶; “Es sēdu vecā, ērtā atzveltnī. / No

zariem trauslajiem līdz mutei kārai / .. / Likst augli. Lielā daudzumā ir tie – / Gan bāli dzeltenie, gan rožainie – Tik lielā daudzumā, ka apvārsnis / Gaišzilais āboliem ir aizklāts viss.”⁷ Dzejoli *Pirmā māla*⁸ dzejnieks, izmantojot gastropoētiskos tēlus tiešajā nozīmē, veido izvērstu tēlojumu: “Pie mana krusttēva reiz bijām / Pirms daudziem gadiem viesos mēs. / Viņš deva gaišu jāņogvīnu / Mums zilās māla krūzītēs / un rozīnes ar dzeltenmaizi, / Kad ēsts bij caurumainais siers – / Ai, laipns gardēdis bij krusttēvs [...]” Minētie ēdieni un dzēriens nav dienišķās ēdienkartes daļa, un to acīmredzami svētkiem vai svētdienai piederošais raksturs ļauj E. Ādamsonam radīt dzejoļa romantiski idillisko atmosfēru. Te sava loma ir arī epitetiem *gaišs, zils* (šī netradicionālā māla izstrādājuma krāsa parastas krūzītes poetizē), *caurumains* (norāda uz siera šķirnes ekskluzivitāti), kas pastiprina pretstatu ikdienišķajai maltītei.

Gastropoētiskie tēli to pamatnozīmē E. Ādamsona dzejā lietoti, arī lai iezīmētu pretstatus, piemēram, sociālajā statusā, arī dzīvesveidā un pasaules skatījumā.

Dzejoli *Bērnu gājiens*⁹ rosinājusi laikrakstā *Jaunākās Ziņas* (04.11.1931.) publicētā ziņa: “Saimnieciskā krīze Rīgā novedusi trūkumā 10 000 bērnu. Ap 1000 bērniem draud bojāeja.” Pirmais dzejoļu krājums *Sudrabs ugunī* ir sociāli asākais starp pārējiem E. Ādamsona krājumiem. 30. gadu sākumā E. Ādamsons iepazinās ar dzejnieci Mirdzu Ķempi, savu nākamo dzīvesbiedri, kuras ģimene un viņa pati bija kreisi, komunistiski orientēta un uzskatīja, ka vecā sociālās nevienlīdzības pasaule ir jāsagrauj. M. Ķempes ietekmē 30. gadu sākumā E. Ādamsons mēģina veikt pagriezieni (vēlāk viņš atsakās no uzdevuma graut pasauli, viņa ceļš ir estētiska, harmoniska un skaista pasaule) savā dzejā no estētisko vērtību pasaules uz sociālo kontrastu pasauli, kas rezultējās minētā krājuma pēdējās nodaļas dzejoļos. Dzejoli *Bērnu gājiens* veco, izkurtējošo pasauli pārstāv “bērnu draugs” (“ap nierēm, zarnām, sirdi,

⁷ Ādamsons 1937, 35.

⁸ Turpat, 50.

⁹ Turpat, 51–53.

⁶ Ādamsons 1932, 5.

aknām / Ļum smagi tauku blāķi tam”), kam pretstatīts nabadzīgo, izsalkušo bērnu gājiens. “Bērnu draugs” sēž smalkā restorānā, kur viņu apkalpo *maitre d’hôtel*, kas brīdina par bērnu, kurus “nokauj rahīts, bads un sāls”, gājienu, kas tuvojas: “Nevis kā baltu skudru saime / Gar veikaliem nāk gājiens tas: / Kungs, ož un plūst kā sēra straume / No mazām mutēm siekalas.” Un pretstatā tam tēlots saniknotā “bērnu drauga” mielasts: “Bet bērnu draugs no vistas brangas, / Nost pūlēdamies spārnus plēst, / Kliedz, celdams zelta šparģeļstangas: – Kas nestrādā, tam nebūs ēst!” Sociālajai netaisnībai jābūt iznīcinātai, un E. Ādamsonam šķiet taisnīgi to atrisināt ar nāvi, estētiski nepievilcīgo ainu pastiprinot ar galda piederuma piesaukumu: “Ar austerdakšām brūnos zobos, / Sirdstriekas ķerts, mirst bērnu draugs.”

Valdošo aprindu atrautību no tautas ar gastropoētiskajiem tēliem E. Ādamsons veido arī dzejoli, kas nav iekļauts nevienā viņa krājumā un pirmpublicēts vairāk nekā divdesmit gadus pēc autora nāves, proti, dzejoli *Bars ļaužu reiz “Brīvības aptiekā” ienāk...*¹⁰. Iespējams, to rosinājis Francijas karalienei Marijai Antuanetei piedēvētais teiciens: “Ja tautai trūkst maizes, lai tā ēd kūkas.” Lirisko situāciju veido aptiekā ienākušie ļaudis, kuru sociālais statuss, līdzīgi kā iepriekšējā, tiek raksturots ar nepatīkamu smaku (“Tie .. ožas kā Āfrikas seski”). Neraugoties, ka tie slimī, bet galvenokārt tāpēc, ka bez naudas, provizors liek tos padzīt no aptiekas. Uz atvadām aptiekā strādājošais ķīmijas students sniedz ļaužu bariņam padomu par brīvu: “Es ieteicu nēsāt jums vilnainu veļu, / Ģērbt vāveru kažokus, sandvičus ēst! / Jums lecekļu gurķi no Tulas, / biezs tatāru ķēvespiens der, / vai Braunšveigas burkānu sulas / un narzāns, ko gruziņi dzer!” Nesamērība starp padomu un ļaužu reālajām iespējām veido dzejoli skaudru ironiju, pat sarkasmu.

Pretstatījumam, tēlojot dažādus dzīvesveidus, E. Ādamsons arī izmanto gastropoētiskos tēlus. Aplūkosim divus piemērus. Dzejoli *Gardēži*¹¹ Melngalvju nama patrons svētais Maurīcijs, “tas moris”, vēro gardēžu mielastu

Jāņa pagrabā: “Tur gardēži no kristāltraukiem / Gan ēda putnus izceptos, / Gan mielojās ar augļiem jaukiem [...]” Gardēži pārstāv miesisko (gastronomisko) prieku un baudu pasauli, taču “Melngalvjnama patrons” tajā saskata tikai mirklīgo, ne mūžīgo apmierinājumu, ko viņam pašam sniedz miers un saskaņa dvēselē (viena no E. Ādamsona dzejas tēmām): “Jums prieks, kad baudāt sīvo sieru / Un ananasa šķēlītes, / Bet te jums mūžam negūs mieru / Ne gars, ne miesa – saku es!” Vienotībā ar Maurīcija teikto ieskanas lakstīgalas balss, kura “kā gurmāne ar mori dzied” par to, kas spirdzinās viņus abus: “Mēs atspirgsim no rasas lāsēm, / Kas spulgo zelta jacintās, / Un dusēsīm uz bērza tāsēm – / Un it kā aprīls smaržos tās.” Rasas lāses nav pārtikas produkts, taču tās iederas skaistuma pasaulē (estētām E. Ādamsonam tuva un dzejā īpaši kopta), kur valda “lielā galance” un “tikums balts”. Īstie “gurmāni” (gardēži) rod mieru mazumā, izsmalcinātībā, tie ir kultūras cilvēki pretstatā baudkāriģiem ēdājiem, kuri kaut savā ziņā ietver kaut ko barbarisku, raupju un nekultivētu, kuriem nekad nav sāta. Starp citu, arī dzejoli *Balāde par gavētāju*¹² izmantots skaidrais hiacintes tēls, kas sasaucas ar šī dzejoļa domu: “Ne baudvielās, bet rasā / Top hiacinte smalka.”

Liroepiskajā dzejojumā *Poēma par nīcēniecēm*¹³ E. Ādamsons, tēlojot nīcēnieču ierašanos Rīgā, zīmē vienas – senlatviskās (sev tuvās) – pasaules bojāeju, tai saduroties ar jauno industrializēto pasauli, konkrēti – pilsētu, kurā ir cits dzīvesstils, citi likumi un citas vērtības un kurā tik neiederīgas ir tautastērpa valkātājas nīcēnieces. Dzejnieka spriedums ir bargs – viņām lemta bojāeja (zem automašīnas riteņiem arī mirst viena no nīcēniecēm), un viņu tautastērpam vieta vairs ir tikai muzejā. Nīcēnieces dzejnieks dēvē par “pļavas bērniem”, “pļavas gariem”, “baltajām govīm”, “biklo bērnu ar prātu mazo, atlieku no senatnes”, un pilsētņiekiem tās šķiet eksotiskas ar košajiem, septiņloku lindrakiem: “Altringhāmas garais burkāns, / Dāņu kāposti / Nav tik koši, cik košsarkans / Tērps, ko nesā tu.” Arī dārzenų

¹⁰ Ādamsons 1967, 3.

¹¹ Ādamsons 1932, 22.

¹² Ādamsons 1937, 24.

¹³ Ādamsons 1932, 38–48.

precizējošais definējums vairāk piederas zinīgam pilsētniekam, nevis lauku meitām, kurām, ticams, šķirņu nosaukums nav pazīstams, ne arī nozīmīgs. Nīcēnieces sarunā ar strādnieku tieši ēdiens norāda uz abu piederību pie atšķirīgām pasaulēm: “Mans bērns, vai garšo jums / Jāņogu saldējums?” – “Ai, nē, lai kundzēm gardums šis, / Man – ūdens kriņģelis.”

E. Ādamsona dzejai raksturīga stilizācija – kāda laikmeta raksturīgāko īpatnību (pamatā – kultūras tēlu vai priekšstatu) pārņemšana un iestrādāšana savā dzejā. Dzejnieks stilizējis antīko, viduslaiku kultūru, bet arī latviešu folkloru. Tā dzejoli *Vectēva nāve*¹⁴ viņš stilizē vectēva sastapšanos pēc nāves ar Dievu, no dzejoļa noprotams, ka tas ir latviešu folkloras dieviņš: “Dievs tur mani pamielos baltiem zirņiem zelta bļodā, / Saldu vīnu padzert dos, gaiļa stilbus pasniegs podā.” Folklorā isti trūkst liecību, kā mirušais sagaidīts veļu valstībā. Arheoloģiskie atradumi baltu un somugru cilmes kapavietās liecina, ka mirušajiem kapā līdzī doti dažādi sadzīves priekšmeti, arī ēdiens. Stipra tradīcija bijusi veļu mielošana rudenī. Neko no šā materiāla E. Ādamsons nav izmantojis (atskaitot zirņus kā latviešu zemnieka raciona daļu), bet radījis savu idealizētu un poētisku priekšstatu par aizgājēja sagaidīšanu mirušo valstībā.

Secinājums: dzejā vārdu tiešās nozīmes, nekļūstot par mākslinieciskās izteiksmes līdzekļiem (tropiem), tāpat iesaistās kopējā poētiskajā ainā un piedalās poētisko nozīmju (semantikas) veidošanā.

Metaforiskie gastropoētiskie tēli. Nemot vērā dzejas tēlaino iedabu, vārda lietojums var kļūt arī pārnests (vai to var uztvert kā nozīmes pārnēsumu). Dažkārt vērojama arī pārejas forma no tiešā nozīmē lietota vārda uz pārnesto nozīmi. Tā, apdzejojot Rīgas ostā ienākošo kuģu skaistumu un gara acīm uzburot svešzemju ūdeņu romantiku (“Gan tropu sauli tie redz, / Gan sidraba migla tos sedz”), dzejniekam nozīmīga šķitusi to atvestā krava, kur līdzās gluži prozaiskām precēm ir arī kaut kas eksotisks: “Gan siļķes, gan oranžas [apelsīni] tiem, / Gan akmeņogles ir krava”¹⁵. Šajā

gadījumā nosauktos produktus var uztvert arī metonīmiski – “siļķes” var apzīmēt dažādu zivju kravu, ne tikai siļķes, un “oranžas” var būt metonīmija eksotiskajiem augļiem vispār, ne tikai vienam konkrētam augļu veidam.

Gastropoētisko tropu repertuārs (metaforas, metonīmijas), arī salīdzinājums, kā jau iepriekš minēts, E. Ādamsona dzejā nav plašs, un tos īsti novērtēt ļauj viss dzejolis kopumā. Piemēram minēsim dažus no tiem: salīdzinājums (“Un satveru es velēnu / Kā maizes klaipu dārgu / Un kurmim lūdzo: “Dobē ņem / Sev līdzī mani vārgu”¹⁶), izvērstis salīdzinājums, ko var uztvert arī kā paralēlismu (būtisks izteiksmes līdzeklis tautas dzejā): “Cik smalki bārsta melderis / Caur pirkstiem gaišos miltus! / Vēl maigāk dārznieks ziemā tin / Rožkrūmus drēbēs siltās”¹⁷, metaforas (“Kad ar spožu cukuru apbārstītas egles ziemā, / Man kā irbe dvēsele iet pie vecsmātes ciemā”¹⁸, “Saulē – medus ripa”¹⁹), arī pa kādai metonīmijai (“Baltais terjers godīgāks / Par tiem, kam atdevos dēļ maizes”²⁰).

Ēdiens kā dzejas tēma. Ēdiens E. Ādamsona dzejā kļūst arī par apdzejošanas vērtu tēmu, veltot tai dzejoļus *Garšvielas*²¹, *Tēja*²², viņu interesējis arī poētisks ēdiena gatavošanas atainojums (*Rasola darināšana*²³) – kas ir netipiski dzejnieka estēta dabai – arī tam, kā ēdiens bojājas (*Vētra pār mielasta galdu*). Krājumā *Ģerboņi* veselu nodaļu sauc *Epikūra galdi* (tajā iekļauti dzejoļi *Garšvielas* un *Rasola darināšana*), nereti epikūrismu saista ar noslieci uz jutekliskām baudām (hēdonismu), taču E. Ādamsonam tuvāks ir Epikūra mācības aicinājums uz saprātīgu, ilgtspējīgu tieksmi pēc laimes un prieka, ierobežojot pārmērības, iegūstot brīvību no sāpēm un bailēm.

Lai ieraudzītu visu garšvielu paleti dzejoli *Garšvielas*, nepieciešams citēt garāku teksta fragmentu:

¹⁶ Ādamsons 1932, 13.

¹⁷ Turpat, 12.

¹⁸ Turpat, 17.

¹⁹ Ādamsons 1937, 88.

²⁰ Ādamsons 1932, 30.

²¹ Ādamsons 1937, 143–145.

²² Turpat, 41.

²³ Turpat, 146–147.

¹⁴ Ādamsons 1932, 19.

¹⁵ Ādamsons 1937, 37.

[..] arī garšvielas – to pavārs zina –
Mums tīkas, jo daudz labumu ir tām.

Nav gala raibiem, pārsteidzošiem jokiem
Un smalkas pievilcības netrūkst tiem,
Kad mārrotki vai sīpoli ar lokiem
Dod kairinošu garšu ēdieniem.

Kas allaž jautri satrauc manu dzīvi?
Ko it kā nīpru meiču mīlu es?
Kas mēlē dzeļ tik pārdroši un sīvi?
Tās: tak ir velnišķīgās sinepes!

Ko lēņu kundzes gotu laikos dzēra,
Lai kļūtu trauklākas un bālākas?
Kas atrodams tāpat pie grezna pēra,
Kā rupja garda? Etiķis ir tas.

Bet kas ir jāpielūdz kā senču ēnas?
Ko mīl ir govju gans, ir kardināls?
Bez kā man dzīve būtu mokas lēnas?
Tā visuvarenā un labā sāls!

Un piparus, dēļ kuriem holandieši
Reiz veda karus, arī svētu es –
Kad tos uz zobiem uzkožu es cieši,
Tie mutē sadeg it kā biszāles.

Par dillēm vēl, par ķimenēm lai dziedu,
Par lauru lapām, krusta nagliņām,
Jo jau no agrām bērnu dienām viedu,
Cik izmeklētu jaukumu ir tām.

Un kanēls man un mandeles tik arī –
Un visu, kas ir salds, vai sīvs un skābs,
Lai allaž dod man baudīt labie gari,
Līdz topu svētlaimīgs un allaž gluži slābs! [..]

Jo ēdiens palīdz dzīvi izjust kairāk,
Ja tas nav pārāk maigs vai pārāk ass,
Un tādēļ slavēju par visu vairāk
Es – liels, bet mirstīgs ēdājs – garšvielas!

Garšvielas ir tikpat senas kā cilvēces vēsture, un tās – tāda vai citāda veida – lietojušas visas tautas. Vēlākos laikos, paplašinoties ceļotāju maršrutiem, tās no eksotiskām zemēm Austrumos nokļuva arī Eiropā un galu galā arī Latvijas teritorijā. Dzejolis *Garšvielas* liecina, ka E. Adamsons ir pratis tās novērtēt. Varētu

šķīst – dzejai ne visai piemērota tēma, tomēr, tieši izceļot garšvielas un garšaugus un precīzi raksturojot to raisītās garšas un piesaistot tām psiholoģiskās izjūtas vai ar dažiem vārdiem, dzejas rindu uzburot gluži vai nelielu redzes gleznu, E. Adamsonam izdodas izcelt dzīves krāsainību, dažādību, neviennozīmību (etiķis cilvēka veselībai, arī kari nav nekas atbalstāms) un tās piedāvātās baudas garšvielās. Tikai uz mirkli jāpiestāj un jāizkāpj no steigas, un jāļaujas garšas baudām, ko sagādā, piemēram, velnišķās sinepes (ar vienu epitetu izteikta sinepju būtība), kas viegli satrauc dzīvi. Vai demokrātiskais etiķis (ir uz galda vai katrā mājā, bet dāvā arī papildu labumu – slaidina kuplās dāmu miesas) un tikpat demokrātiskais sāls, bez kura gan būdīnās, gan pilis “dzīve būtu tīrās mokas”. Vai pipari, kas “mutē sadeg it kā biszāles”, mazs graudiņš, kas pratis pat izaicināt uz kariem. Dilles, ķimenes, lauru lapas, krusta nagliņas savukārt sauc atmiņā bērību, kad pirmoreiz tiek atklāta garšu pasaule, un katru reizi, izjūtot to garšu, nedaudz sentimentāli nāks prātā bērnu dienas.

Un visa šī poētiskā uguņošana ar garšvielām dzejniekam nepieciešama, lai dzejoļa būtību pateiktu rindā “Jo ēdiens palīdz dzīvi izjust kairāk”, – pat ja tu esi mirstīgs un tava dzīve ir pārejoša, izbaudi to!

Tikpat aizrautīgi E. Adamsons tēlojis rasola gatavošanu dzejolī *Rasola darināšana*:

Siļķes, gurķus, krējumu šurp un kartupeļus,
Piparus un sinepes,
Etiķi turklāt!
Rīta zvaigzne, apgaismo gaišus manus ceļus!
Apsolīto mannu es
Gribu darināt!
Sidrabortais nazis zib manā rokā liksmi,
Un aiz loga aizsmaršo
Puķu zirnīši,
Kad es gurķi apožu, nodrebēdams tiksmi,
Un tad saku, griezdamas to:
– Jauka diena šī! –
Kā gan nebūs jauka tā: pulcēsies daudz
draugu,
Savas dēkas pastāstīs,
Jaunas izgudros,
Un tad sarkdamas nama tēvs nesīs krāšņu
trauku,

*To ar vijolītēm vīs –
 Ambroziju dos!
 Pa to laiku gardumus sasmalcina rokas:
 Nēģi vēl ir jāsagriež,
 Olas ar', patiesi
 Tam, kas gaiši domāt prot, darbi veikli
 sokas,
 Un to rūpes nenospiež,
 Kas var mieloties.
 Gurmāni un pavāri, lielie gastronomi
 Šoreiz, kā vēl it nekad,
 Liekas, stāv man klāt
 Pie šī darba priecīgā it kā čakli gnomi
 Un man palīdz griezt un tad
 Kopā jaukt labprāt.
 – Ievēro, – tā saku sev, etiķi kad leju,
 – Samērus it visur tu,
 Tad tev meistargods! –
 Un te pēkšņi paskatos un no sirds es smeju:
 Piegriezts ir ar rasolu
 Milzīgs zelta pods.*

Lai strīdas pavāri un zinātnieki, lai sacenšas, kuram tad pieder "īstā" rasola recepte, dzejniekam tā ir skaidra, galvenais tajā – samēri: "Ievēro, – tā saku sev, etiķi kad leju, / – Samērus it visur tu, / Tad tev meistargods!" Cilvēka dzīves un pavārmākslas analogija arī ir dzejoļa galvenais vēstījums lasītājam. Taču ne mazāk svarīgs ir mērķis, kam cilvēks gatavo ēdienu; dzejnieks – lai iepriecinātu draugus ("pulcēsies daudz draugu, / Savas dēkas pastāstīs, / Jaunas izgudros") un svinētu dzīvi. Iztēlē viņš redz, kā to servēs, ceļot galdā: "Un tad sarkdams nama tēvs nesis krāšņu trauku, / To ar vijolītēm vīs – / Ambroziju dos!" Būs ne tikai garšīgi, bet arī skaisti – garšas baudai pievienosies arī acu bauda.

Turklāt, darinot rasolu – ar sudraba nazi (poētiski) griežot siļķes, gurķus (tā smarža rada tirpuļus un tīksmi), nēģus un olas, jaucot krējumu ar pipariem un sinepēm, piešaujot etiķa šļuku, E. Adamsons pamanījies dzejolī ievīt arī bibliisku alūziju: "Rīta zvaigzne, apgaismo gaisus manus ceļus! / Apsolīto mannu es / Gribu darināt!" Kā zināms, kad Mozus izveda Israēla tautu no Ēģiptes un viņi nonāca Sīnāja tukšnesī, Israēla dēli sāka kurnēt, jo, redz, Ēģiptē tie bija sēdējuši pie gaļas podiem un ēduši līdz sātām, bet Mozus izvedis tos tuksnesī, lai

viņi mirtu bada nāvē (2. Moz. 16:2–3). Un tad Dievs tiem dod debesu maizi: "No rīta visapkārt nometnei bija rāsas klājums. Nožuva rāsas klājums, redzi, tuksnesī bija kaut kas plāns kā zvīnas, plāns kā sarma uz zemes" (2. Moz. 16:13b–14), un tā bija manna. Protams, E. Adamsons no šā Bībeles teksta paņēma tikai pašu virskārtu, neiedziļinoties tā teoloģiskajā bagātībā, viņam svarīgi savu gatavoto maltīti nosaukt par dievišķīgu, respektīvi, lielisku. Par bibliisku alūziju varētu uzskatīt arī dzejoļa finālu: "Un te pēkšņi paskatos un no sirds es smeju: / Piegriezts ir ar rasolu / Milzīgs zelta pods." Nevis parasta bļoda vai Bibelē minētie gaļas podi, bet zelta pods.

Divi citētie dzejoļi izskan kā himna dzīvespriekam, spējai ar visu būtību ļauties radošumam, dzīves izbaudīšanai, sajūtot tās garšu (vārda tiešā un pārnestā nozīmē), savukārt dzejolis *Vētra par mielastu galdu* ir neestētisks ēdiena bojāšanās tēlojums. Lai saprastu šo estētisko atkāpi E. Adamsona dzejā, jāņem vērā, ka dzejolis iekļaujas pirmā krājuma *Sudrabs uguni* sociāli kritizējošās lirikas lokā, par ko daži vārdi teikti raksta sākuma daļā.

*Reiz žurku bars atnesa mēri kā sodu
 Pār rātskungiem Rīgā un nomira tie
 Pirms mielasta krāšņa, ko deva par godu
 Šķēpnesēju ordeņa karotājiem.*

*Trīs dienas pār atstātiem mielastu galdiem
 Kā jūras gaišdzeltenais anemonzieds
 Deg jūlija saule virs dzērieniem saldiem
 Un gardumu grēdām kā ugunīgs bieds. [..]*

*Vai kaviārs melnais, kas garo tik asi,
 Pilns ožspirtu, sīpoliem sagraizītiem?
 Acs asaro. Sardīni eļļā un lasi
 Klāj puvumi melnpelekviolētie.*

*Pūst līdakas – vidū uz pusēm tās šķeltas
 Un safrānu, mandelēm piepildītas;
 Pūst zilganās skumbrijas, karūsa zeltā
 Un pelēkais zandarts – starp vēzīšiem tas.*

*Starp sarkanām lilijām pretīgā ainā
 Smird olas – mīt pildītā lampretē tās;
 Un avotu forele melnplankumainā
 Sārt dzeltēnām spurām! – to tārpi drīz klās. [..]*

*Drāž spēcīga vētra pār ēdienu grēdām,
Lai mēru un puvumu garojums zūd!
Un jūlija negaiss ar auglīgām pēdām
Drīz noskalo visu, kas vecs ir un trūd.*

Laikam jau literatūrā neatradīsim pārāk daudz piemēru, kas tik spilgti apraksta ēdiena bojāšanās ainu. E. Ādamsons to dara barokāli krāšņi – rātskungiem bijis klāts pārbagāts galds ar izsmalcinātiem ēdieniem, nu mēris tos nopļāvis, un karstā jūlija saule, arī bagātīgi izliedama savus starus pār tiem, tikpat nepārsūdzami lemj ēdienu likteni – nepievilcīgu acij un nāsīm. Uzburtā redzes (un ožas) glezna veidota, kā atzīmējis krājuma recenzents Edvarts Virza, “ar slikti apslēptu saldkaisli”²⁴, nes vēl arī citu vēstījumu, proti, tam, kas savu laiku nodzīvojis, ir jāiznikst, sociāli netaisno iekārtu aizslaukot. Dzejoli E. Ādamsons atgriežas vairākus simtus gadus tālā pagātnē (bet ar domu, kas vērsta uz nākotni), lai ar līdzību pateiktu, ka gaisms gan ir pilns puvuma smakas, bet nāk “jūlija negaiss ar auglīgām pēdām, / Drīz noskalo visu, kas vecs ir un trūd”.

Sociāli iekrāsotie dzejoli attiecas uz 30. gadu sākumu, un pēc gadiem desmit E. Ādamsons atkal tēlos bagāti klātus galdus, tikai tad pie tiem omulīgi sēdēs “jautri rīmas” un dzejolim būs dots virsraksts *Priecīga ēdāja dziesma*²⁵, un tas vēstīs par gluži ko citu, to, kas E. Ādamsonam daudz tuvāks par sociālām ciņām – dzīves (un ēdiena) baudīšanu:

*Pie trekniem gliemežiem, pie vīna salda
Kad jautri rīmas omulīgi sēd,
Vispirms tos ēdienu, kas ir uz galda,
Tie apož, apbrīno un tad tik ēd.*

*Kaut sātība tiek allaž daudzīnāta,
Bet vai tad priecīgs ēdājs saprot to?
Teic prāts – Ar mēru! – atbild sirds: – Bez
sāta!
Jo dzīve vienureiz tik ieliksmo! –*

²⁴ Virza 2008, 806.

²⁵ Ādamsons 1937, 142.

Noslēgums un secinājumi

Ieskats dzejnieka E. Ādamsona gastropoētisko tēlu un to funkciju pasaulē iekļaujas Latvijā, bet ne pasaulē²⁶ jaunā pētniecības virzienā, kas tiek attīstīts Latvijas Zinātņu akadēmijas fundamentālo un lietišķo pētījumu projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*. Latvijas pētnieki līdz šim nav savu zinātnisko interešu lokā kā primāro izvirzījuši ēdiena, tā dažādo funkciju un nozīmības izpēti literatūrā. Taču nevar teikt, ka zinātnieku interese tos būtu pilnīgi apgājusi – tādā vai citādā aspektā tie aplūkoti dažādos pētījumos, parasti gan kā blakus tēma. Šai sakarā minami daži, bet ne vienīgie piemēri. Literatūras un folkloras pētniece Janīna Kursīte, rakstot par neobaroku latviešu literatūrā, skar arī ēdienu un dzērienu pārbagātīgo lietojumu atsevišķos E. Ādamsona dzejoļos, kas ir barokālā stila spilgta iezīme²⁷. Viņa pētījusi arī ēdiena un dzēriena simboliku romantisma perioda rakstnieka Andreja Pumpura eposā *Lāčplēsis*²⁸, kā arī veltījusi atsevišķu nodaļu ēdienam un dzērienam latviešu folklorā un literatūrā latviešu virtuves tradīcijām veltītajā enciklopēdijā.²⁹ Literatūras pētnieks Fjodors Fjodorovs rakstā *Antons Austrīņš: Osip Mandelštam*³⁰, meklējot kopīgo abu dzejnieku dzejā, runā par A. Austrīņa dzejoli

²⁶ Ēdiena pētniecības aizsākumi datējami ar pagājušā gadsimta 80. gadu vidu, kad tiek nodibināta Ēdiena un sabiedrības studiju asociācija (*Association for Study of Food and Society*), kuras uzmanības lokā vispirms nonāca pavārgrāmatas. Termins “ēdiena studijas” (*Food Studies*) tika izstrādāts 90. gados, kad vairāku disciplīnu – antropoloģijas, socioloģijas, kultūrģeogrāfijas, sieviešu studiju, kultūrvēstures – pētnieki ēdienam sāka pievērst pastiprinātu uzmanību un ASV universitātēs tika izveidotas atsevišķas studiju programmas, lai interdisciplināri pētītu ēdienu (plašāk sk. Coghlan 2020). Ārpus šā pētniecības virziena jau 60. un 70. gados savu ieguldījumu bija snieguši antropologi Klods Levi-Stross (Lévi-Strauss 1964) un Marija Duglasi (Douglas 1972), sociologs Pjērs Burdjē (Bourdieu 1979).

²⁷ Kursīte 1999, 490–492.

²⁸ Kursīte 2010.

²⁹ Kursīte 2012, 4–12.

³⁰ Fjodorovs 2006, 64–72.

Itālijas vīns, kurā vīna tēls, konkrēti – dažādas tā šķirnes, piedalās “Itālijas teksta” veidošanā šā dzejnieka dzejā, vienojot vīna baudīšanu ar pēkšņi atrasisiņuos dzīves viegluma, gaišuma un paša liriskā varoņa iekšējo brīvības izjūtu. Arī šā raksta autore pētījusi piena metaforu Imanta Ziedoņa *Poēmā par pienu*³¹.

E. Ādamsona dzeja pētniekam piedāvā lai arī ne plašu, bet nozīmīgu materiālu gastro-poētiskajai pētniecībai un ļauj paplašināt skatījumu uz viņa dzejas pasauli, īpaši uz dzejas tēliem un tēmām, kur tiem šajā aspektā līdz šim nav veltīta pienācīga uzmanība.

Dzejnieka gastronomisko tēlu paleta ir visai daudzveidīga – vārdi, kas apzīmē produktus, lietoti gan tiešajā nozīmē, gan metaforizēti. Vārdu tiešo nozīmju lietojums dzejas tekstā iekļauj poētiskajā struktūrā un veic noteiktas funkcijas: nosauc produktus, raksturojot lirisko

situāciju, iezīmē sociālos, pasaules uztveres pretstatus, iesaistās stilizācijā. Nozīmes pārnesumi (metafora, metonīmija), salīdzinājums, paralēlisms veido E. Ādamsona dzejas īpašo tēlainību. Gastronomisko tēmu izvērsumu dzejoļa apmērā raksturo dzejnieka radošo prieku un spēju mērķtiecīgi vienotā ainā apvienot ēdiena daudzveidību, lai paustu savu dzīvi aplicinošo filozofiju.

Gastro-poētisko tēlu pētniecība latviešu dzejā ir perspektīvs izpētes virziens, kas būtu paplašināms gan autoru loka, gan dažādu literatūras periodu ziņā.

Raksts tapis Latvijas Zinātņu akadēmijas fundamentālo un lietišķo pētījumu projektā *Nacionālā identitāte: gastro-poētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* (Nr. lzp-2019/1-0294).

³¹ Raksts *Food as a Metaphor: “A Long Poem about Milk” by Imants Ziedonis (Ēdiens kā metafora: Imanta Ziedoņa “Poēma par pienu”)* pieņemts (2021) publicēšanai Lietuvas Salīdzinošās literatūras asociācijas žurnālā *Acta litteraria comparativa*.

VĒRES

Ādamsons, E. (1932) *Sudrabs ugunī*. Rīga: [autora izdevums].

Ādamsons, E. (1937) *Ģerboņi*. Rīga: A. Gulbja apgāds.

Ādamsons, E. (1941) *Saules pulkstenis*. Rīga: Latvju Grāmata.

Ādamsons, E. (1967) Bars ļaužu reiz “Brīvības aptiekā” ienāk... *Padomju Zeme* (22.06.1967.), 73.

Berelis, G. (2011) Smalkās kaites, Eriks Ādamsons. Pieejams: <https://www.letonika.lv/groups/default.aspx?title=LKK%20resurss/65> (28.05.2022.).

Bourdieu, P. (1979) *La distinction: Critique sociale du jugement*.

Coghlan, J. M. (2020) Introduction: The Literature of Food. Coghlan, J. M. (ed.) *The Cambridge Companion to Literature and Food*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.

Čaklā, I. (2013) Vientuļnieks un dzeja. Čaklā, I. (2013) *Kas dzīvo vārdos*. Rīga: LFMI, 129–134.

Douglas, M. (1972) Deciphering a Meal. *Daedalus* (1972), 101, 1, 61–82.

Fjodorovs, F. (2006) Antons Austrīņš: Осип Манделштам. Ikviens mēs zvaigzni sevī nesam: Antons Austrīņš – pazīstamais un nezināmais. Rīga: Pils, 37–86.

Humble, N. (2020) *The Literature and Food: An Introduction from 1830 to Present*. London: Bloomsbery Academic.

Kursīte, J. (1999) Neobaroks latviešu literatūrā. Kursīte, J. (1999) *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā*. Rīga: Zinātne, 480–499.

Kursīte, J. (2010) Ēdiena un dzēriena simbolika A. Pumpura eposā “Lāčplēšis”. Cimdiņa, A.; Lāms, O. (red.) (2010) *Lāčplēša ceļš pasaulē: Latviešu eposs un Eiropas eposa tradīcijas*. Rīga: Zinātne, 164–177.

Kursīte, J. (2012) *Virtuves vārdene*. Rīga: Rundas.

Lévi-Strauss, C. (1964) *The Raw and the Cooked*. Plon.
Virza, E. (2008) *Mūsu lirika*. Virza, E. *Raksti*, 2. Rīga: Zinātne.

Summary

The Gastronomic Palette of Eriks Ādamsons's Poetry: The Gastropoetic Aspect

Looking at the poetry of the modernist Eriks Ādamsons (1907–1946), the article analyzes the collections published during his lifetime: *Silver in the Fire* (*Sudrabs ugunī*, 1932), *Coats of Arms* (*Ģerboņi*, 1937) and *Sun Clock* (*Saules pulkstenis*, 1941). It offers the researcher, albeit not extensive, but important material for gastropoetic research, broadening one's view of the world of his poetry, especially the images and themes that have not been given due attention to date.

Adamson's palette of gastronomic images is quite diverse – words that denote products are used both literally and metaphorically. The direct meanings of words used in the poetic text is included in the poetic structure and performs certain functions: it names products, describing the lyrical situation, marks social contrasts, world perception, engages in stylization. Tropes (metaphor, metonymy), comparison, parallelism: all form the special imagery of Adamson's poetry. The development of gastronomic themes throughout a poem is characterized by the poet's creative joy and ability to purposefully combine the diversity of food in a single scene in order to express his life-affirming philosophy.

The research of gastropoetic images in Latvian poetry is a prospective research direction that could be expanded by broadening scholarship and also studying different periods of literature.

Key words: gastropoetic images, gastropoetic themes, modernist experiment, contrasts as an artistic technique, stylization.

Redakcijā saņemts 01.06.2022.

ĒDIENS KĀ SOCIĀLO PĀRMAIŅU LIECINIEKS DZĪVESSTĀSTOS UN JAUNĀKAJĀ LATVIEŠU PROZĀ (20. GADSIMTA 80./90. GADU MIJA)

Ieva Kalniņa, *Dr. philol.*, LU Humanitāro zinātņu fakultātes (HZF) Latvistikas un baltistikas nodaļas vadītāja, profesore. Pētnieciskās intereses iekļauj gastropoētiku, vēsturisko romānu, latviešu literatūras vēsturi (1920–1956), jaunāko prozu. Pētniecības projekta vadītāja un vadošā pētniece Latvijas Zinātnes padomes projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*.

Elina Kursīte, *Mg. soc.*, LU HZF zinātniskā asistente. Pētnieciskās intereses ietver 20. gadsimta 80.–90. gadu gastronomisko kodu Latvijā, fotogrāfiju, mutvārdu vēsturi, etnogrāfiju, mazos skrajciemus, sociālantropoloģiju. Darbojas projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts*. Līdzautore trim grāmatām – *Latvijas pierobežas pēdējie mohikāņi*, *Latgales pēdējie mohikāņi*, *Nākamā pietura – Mājas*. Pašlaik strādā pie sava promocijas darba *Gastronomiskā koda pārmaiņas Latvijā mūsdienu folklorā. 1980.–1990. gadi*.

Raksturvārdi: pārtikas nepieejamība, jauni produkti, atmiņas, gastronomiskās pieredzes, gastropoētika.

Ievads

20. gs. astoņdesmitie un deviņdesmitie gadi Latvijā nāca ar lielām gastronomiskām pārmaiņām – kapitālismu, patērētāju identitātes un kultūras mantojuma jautājumiem, lauksaimniecības reformu un citiem jauninājumiem.¹

Šī raksta mērķis ir salīdzināt mūsdienu dzīvesstāstus un jaunāko latviešu prozu, skatot, kā ēdiens raksturo sociālo pārmaiņu laiku un kādas ir tā funkcijas, kā tas reprezentē sociālo statusu, vai mainās ēdiena simboliskā nozīme, kā tas tiek ēsts, pirktis un pasniegts.

Vēsturnieks Antons Masterovojis (*Anton Masterovoy*), aprakstot padomju laiku gastronomisko situāciju, norādīja, ka padomju laiku pilsoņi tika mudināti pārtikas pieejamību skatīt

¹ Krūmiņš 2017.

kā galveno panākumu mēru jaunas padomju civilizācijas celtniecībai. Vilšanās par padomju valdības nespēju nodrošināt pārtikas daudzumu, kvalitāti un daudzveidību, ko padomju patērētāji sagaidīja, bija viens no galvenajiem PSRS sabrukuma cēloņiem.² Nespēja iedzīvotājus nodrošināt ar pārtiku diezgan skaidri un skaudri norādīja uz Padomju Savienības nespēju sekot saviem sākotnējiem grandiozajiem valstiskajiem plāniem. Tam piekrit arī antropoloģe Melisa Kaldvela (*Melissa Caldwell*), uzsverot:

“Ēdiens ir īpaši piemērots sociālo pārmaiņu iedzīvināšanai un izpratnei gan tāpēc, ka ēdiena materialitāte padara to par konkrētu transformācijas marķieri, gan tāpēc, ka ēdiena jutekliskās īpašības izraisa bioloģiskas reakcijas, kas ārējos, anonīmos sociālos procesus pārvērš intīmā, tiešā un personiskā pieredzē. Pārtika ne tikai padara politisko personisku, bet arī padara pasauli pieejamu parastiem cilvēkiem tā, kā tas nav iespējams ar citām lietām.”³

No vienas puses varētu likties, ka visu par ēdienu un sociālo noslāņošanos iespējams ieraudzīt statistiskajos rādītājos, taču no otras puses – tikpat svarīgi ir stāsti, kuri šos datus pavada. Latvijā 20. gadsimta 80.–90. gados notika straujas gastronomiskā koda pārmaiņas, kas rezultējās arī sociālās noslāņošanās pieredzēs. Tieši pētot ēdienu, var labi portretēt konkrēta laika perioda cilvēku ikdienu, mēģinot saprast – kas viņiem bija svarīgs, ko viņi varēja vai nevarēja atļauties likt uz sava galda, ko tas nozīmēja, vai viņi par to aizdomājās, vai tas kaut kā ir ietekmējis viņu dzīvi. Sabiedrībā pārtika ir līdzeklis, ar kura palīdzību cilvēki var nodibināt un paust savstarpējās attiecības. Šīs attiecības var pastāvēt individu, kopienas locekļu, reliģisko grupu un etnisko grupu starpā. Dažādi ēdieni piešķir atšķirīgu nozīmi ēdājiem un norāda uz attiecību tuvumu. Viens no veidiem, kā cilvēki var izmantot ēdienu, ir izrādīt savu sociālo statusu. Tā arī šajā vētrajā politisko un ekonomisko pārmaiņu laikā ēdiens radīja dažādas gastronomiskās pieredzes. Rakstā analizēti 15 dzīvesstāsti un

21. gadsimtā izdotie stāsti un romāni, kuru centrā ir 20. gadsimta 80. un 90. gadi, vairākiem autoriem (kā Svenam Kuzminam, Kristīnei Želvei, Rasai Bugavičutei-Pēcei) tas ir viņu bērnības laiks. Atsevišķu stāstu centrā ir tieši ēdiens, piemēram, Arno Jundzes stāstā *Gardo visticīņu nedēļa* un S. Kuzmina stāstā *Tēvoča Bena saldskābā mērce*. Prozas analizē tiks pētīti stāsti gastropoētikas aspektā, izmantojot tuvlasījumu un skatot vēsturisko un sociālo kontekstu. Dzīvesstāsti, kurus apkopojusi Elīna Kursīte, kā kvalitatīvā izpētes metode lietota, lai apzinātu teicēja dzīves pieredzi. Visvairāk biogrāfiskās intervijas norisinājušās digitālajā vidē, jo lielākā daļa veiktas Covid-19 apstākļos, kas ietekmēja intervēšanas procesu. Informantu vecums vai atrašanās vieta nav bijis ierobežots, proti, informanti izvēlēti pēc nejaušības principa, kā arī ar “sniega bumbas metodi” (metode, kurā caur vienu informantu mēģina iegūt nākamo). Dzīvesstāsti analizēti, ņemot vērā sociālās un vēsturiskās pieredzes, mēģinot caur pieredzes stāstiem atklāt sarežģīto pārmaiņu laiku. Rakstā ir aplūkoti atmiņu stāstos atrastie aspekti un tie paši skatīti arī literatūrā.

Proza un dzīvesstāsti savīti, jo labi parāda laika posmu, kurā vērojamas sociālās pārmaiņas un dzīves realitāte, kā arī abu veidu avotos izgaismojas personīgs saturs un subjektīva attieksme.

“Atceros, mēs skatījāmies tās cenu zīmes, domājām, ka tie nu gan ir galīgi dulli”

20. gadsimta 80.–90. gadi bija sociālekonomiski izaicinošs laiks. Kā norāda vēsturnieks Gatis Krūmiņš: “Laika posmā notika ļoti sarežģīti, iepriekš neparedzēti ekonomiskie procesi. Strauji notika pāreja uz neatkarīgas valsts saimniekošanas modeli, un šis process notika vienlaikus ar PSRS iepriekšējās desmitgadēs izveidotā komandekonomikas modeļa sabrukumu. Īsā laikā Latvijas tautsaimniecība piedzīvoja ļoti dziļas un smagas izmaiņas, tik strauju un radikālu saišu saraušanu ar bijušo PSRS ekonomisko telpu neviens nebija paredzējis, un to arī nevarēja paredzēt.”⁴

² Masterovoy 2013, 4.

³ Caldwell 2009, 3.

⁴ Krūmiņš 2017, 368.

Informante Anna atceras kādas Jāņu svinības, kurās diezgan skaidri parādās tas, ka cilvēkiem deviņdesmitajos vēl ir stingri jāpiedomā pie tā, ko var vai nevar atļauties:

“Kad es vēl augstskolā mācījos, kādā 1997. gadā, manai draudzenei, viņai vīrs, ka tas amerikānis, viņam ir draugi, kas tur daļēji latvieši, un viņi organizēja Jāņu svinības tur pie Cēsīm, aiz Zaubes. Tur bija paredzēts, ka katrs paņem līdzīgu kaut kādas uzkodas, un es atceros, ar kādām šausmām mēs skatījāmies, ka tie Amerikas latvieši bija paņēmuši no “Stokmana” sierus, kas maksāja 30 latus kilogramā. Kaut kādus piecus veidus. Un mums likās “ak Dievs, šie cilvēki nav no šīs pasaules!” . Tagad jau mums cits līmenis, tagad es varētu iedomāties nopirkt tādu sieru, bet toreiz tas bija tā kā... nu, tikai prātā sajucis cilvēks var nopirkt kaut ko tik dārgu. Atceros, mēs skatījāmies tās cenu zīmes, domājām, ka tie nu gan ir galīgi dulli.”

Latviešu prozā galvenie varoņi 90. gados dzīvo nabadzībā, tā tas ir R. Bugavičutes-Pēces, K. Želves, S. Kuzmina un A. Jundzes darbos. Tā A. Jundzes stāstā *Gardo visticīņu nedēļa* raksturots, ko meitai studentei dod līdzīgu uz pilsētu mēnesim: “Ēdamais visam mēnesim. Cieti nožāvēts speķis, sipoli, kartupeļi, burka krējuma, kas pašu taisīti tik biezs, ka ar nazi griežams.”⁵ Vēl vecmāmiņa slepus iedod desmitnieku un māte divdesmitnieku, Sanita Rīgā piestrādā par apkopēju, bet naudas ir maz, vajag to arī transportam, drēbēm u. c. Braucot uz Rīgu, meiteni mašīnā paņem vietējais veikalnieks, ceļš ir tāls, viņi apstājas, iedzer vīnu un šampanieti un tad pārguļ. Dzeršana pie stūres 90. gados ir bieži sastopama dzīvē un literatūrā. Bet meitene ir ieguvēja, lai viņa ciemā netenko, Sanitai veikalnieks aiz krūštura aizliek divdesmitpiecnieku (kā filmā!). Viņa varēs paēst sev iepriekš nepieejamā vietā:

“Liels plakāts aicina iegrieztiem hotdogu restorānā. Gardo visticīņu nedēļa! – kārdinoši vilina dzeltenī burti uz spilgti zila fona. Un Sanita pēkšņi sajūt, ka ilga brauciens viņā radījis pamatīgu izsalkumu. Atceroties par maciņā noglabāto

*naudiņu, Sanita pasmaida un drošā gaitā dodas ēstuves virzienā.”*⁶

Nabadzība 90. gadu pirmajā pusē bija ļoti izteikta lielā sabiedrības daļā, to redzam A. Jundzes, R. Bugavičutes-Pēces, S. Kuzmina, K. Želves, Daces Vīgantes, Laimas Kotas u. c. tekstos.

Jusona Janga (*Yuson Jung*) konstatē: “Ēdiens mums ļauj piekļūt ļoti personīgiem pieredzes līmeņiem, kur ir jūtamas sociālās un ekonomiskās pārmaiņas. Ēdiens ir kā pārliecinošs marķieris, kurš palīdz izprast intensīvo pāreju no sociālistiskās sistēmas uz kapitālistiskā tirgus sistēmu.”⁷ Šo J. Jangas izteikumu ironiski tiešā veidā ilustrē S. Kuzmina stāsta *Tēvoča Bena saldskābā mērce* zemsvītras piezīme:

*“Mums kaimiņos dzīvoja puika, vārdā Māris, kurš reiz nopirka Milky Way šokolādi, slepus aizņēmas no tēva VHS kameru un pierunāja mani nofilmēt, kā viņš vienās peldbiksēs, līdz ceļiem iebridis jūrā, ēd brūnos batoniņus un dejo saulrietā. Kad piesardzīgi apvaicājos, kam viņam tas vajadzīgs, viņš atbildēja: “Tāpēc, ka tā ir īstā dzīve!” Toreiz tas likās jocīgi un mazliet aizdomīgi, bet tagad es saprotu, ka savā ziņā Māris patiešām bija uzķēris mūsu īpatnējā laikmeta nervu.”*⁸

“Iznāks kortelišam ar!”

Alkohola lietošana astoņdesmito gadu beigās un deviņdesmitajos gados bijusi diezgan izteikta, tā, piemēram, laika posmā no 1990. gada līdz 1995. gadam alkohola patēriņš Latvijā gandrīz dubultojies.⁹ Biežā alkohola klātbūtnē ikdienā, protams, saistīta gan ar nabadzību un sociālajām problēmām, gan arī ar padomju laiku spēcīgo dzeršanas tradīciju¹⁰. Informante Aina atminas lielu trūcību deviņdesmito gadu sākumā un kā viņas mamma cīnījās, lai pabarotu ģimeni. Visspilgtāk atmiņā palikuši divi gadījumi – viens, kad mamma skaitījusi pupas

⁶ Jundze 2012, 134.

⁷ Jung 2015, 32.

⁸ Kuzmins 2019, 10–11.

⁹ Zvidrins 1998, 134.

¹⁰ Skultans 2022.

⁵ Jundze 2012, 129.

uz šķīvja, tā, lai tiktu katram bērnam noteikts skaits, un otrs gadījums, kas saistīts ar sociāla rakstura problēmu – alkoholismu:

“Manas atmiņas par tēti ir ļoti dažādas, jo viņš ir alkoholiķis. Kad viņš bija skaidrā, mūsu attiecības bija super, viņš, piemēram, ir atvedis no Zviedrijas tenisa raketi un mēs kaut ko kopā darām, un tad tā otra puse – nekad nevar zināt, kad un kāds viņš atnāks, vai viņam būs sasista seja vai būs nozagta nauda. Un ar tēti vēl asociējas, ka tad, kad viņš ir dzēris, viņš nenormāli ēd. Viņš atbrauc mājās pilnīgi pārdzēries, un viņš apēd nedēļas pārtiku. Vienkārši ēd un stumj iekšā visu, kas ir, un es redzu, cik nenormāli mamma pārdzīvo, jo viņa ir tā, kura paliks, tētis jau pēc nedēļas aizbrauks atpakaļ uz Zviedriju. Tētis ir tas, kurš ir nodzēris naudu, viņš ir apēdis ceturtdaļu no viņas algas vienā vakarā, plus vēl, ja viņa viņam kaut ko teiks, tad vēl vairāk sabojās attiecības... tā bezizejas sajūta, tā bezspēcība nenormālā, tas, jā...”

Visos prozas tekstos, kas tēlo 20. gadsimta 90. gadus, tēlota regulāra dzeršana. Andras Manfeldes darbā *Virsnieku sievas* attēloti straujie pārmaiņu laiki, kuros sava loma bija arī alkoholam:

“Vērtības mainījās tik strauji, ka daudziem vajadzēja iedzert, lai pavisam nesareibtu galva. Pudeles Royal cena – 500 repšiku. Veikalu plauktos poļu limonādes, snikeri un tviksi. Pievedums un darba laiks neprognozējams.”¹¹

Savukārt R. Bugavičutes garstāstā *Puika*, kas redzēja tumsā puika, stāsta protagonistu, ir pārliecināts, ka mātes aklums ir saistīts ar dzeršanu:

“Neviens to man nav apliecinājis, bet es ticu, ka tam ir sakars ar viņas mamma – veccomī – bezgalīgo dzeršanu. Es jums saku – viņa dzer daudz vairāk nekā Ivariņš! Un es zinu, ko runāju.”¹²

Vecāku ģimenē arī svētki bez bagātīga alkohola klāsta nav iedomājami:

“Mans tēvs ir liels un skaļi smejas par jokiem, kurus pats stāsta. Viņš lej visiem glāzēs dzērienus un ir nolaištījis no vienas vietas ne vien savas, bet arī manas bikses, taču to zinu tikai

es, un abi izliekamies, ka slapjas bikses ir mazsvarīgs lielums, ka nevienam nav jāzina, kur nu vēl mammai.”¹³

K. Želves krājumā *Meitene, kas nogrieza man matus* stāstā *Jāņa Dāvja sievas dzimšanas dienas ballīte* jaunieši labi pavada laiku:

“Tad mēs paņēmām vīnu, divas plastmasas glāzes, uztinām zāli un gājām ārā – pie Māras diķa. Mēs dzerām vīnu siltā vasaras naktī, uzpīpējām zāli, kas bija laba, patiešām.”¹⁴

Meitene jūtas jau labi, jo sapratusi, ka trīs gadu ilgās attiecības beigušās, bet dzeršana ir jaunības brīvības sastāvdaļa.

Dzeršana ir raksturīga 90. gados lauku cilvēkiem, kuri zaudējuši ierasto dzīves ritējumu – darbu kolhozā kāda vadībā, peļņas darbu laukos ir grūti dabūt, tas ir kļuvis periodisks. Kritiski šādus cilvēkus tēlo A. Jundze romānā *Sarkanais dzīvsudrabs*:

“Mušu pilnajā, piepipētajā virtuvē pie cūciņa galda, uz kura kandžas pudele, pusizēstas zivju konservu kārbas, noplūkusi avīze galdauta vietā un nemazgātu šķīvju kaudze, sēž abas Babānietes.”¹⁵

Īpaši smagi jauno situāciju pārdzīvo vīrieši: *““Iznāks kortelišam ar!” priedīgi piebalso bezdarbnieks tēvs. Grādīgie dzērieni, kā jau vairumam apkārtnes vīru, ir viņa vājība. Ja vien atrodas, ko un par ko dzert, tēvs pazūd uz nedēļu, divām, tad pārvelkas tricošām rokām, izvalbitām acīm un dzeltens kā citrons.*

“Sievīņ, glāb, gals klāt!”¹⁶

Dzeršana parādās gan kā padomju laika tradīcijas turpinājums, gan sociāli deklasēto ģimeņu nemainīgs paradums, gan prozā redzams jauns pēcpadomju dzeršanas iemesls – sociālo pārmaiņu laikā darbu zaudējušie cilvēki krit bezcerībā un dzeršanā. Prozā redzams, ka jaunatne bauda dzīvi un mīlestību arī krasu sociālo pārmaiņu laikā.

¹³ Bugavičute-Pēce 2019, 18.

¹⁴ Želve 2011, 114.

¹⁵ Jundze 2017, 52.

¹⁶ Turpat, 125.

¹¹ Manfelde 2017, 12.

¹² Bugavičute-Pēce 2019, 16.

“Tie jau no smalkām mājām, tiem Bens galdā”

Pols Fildhauss (*Paul Fieldhouse*) uzskata, ka statuss tiek nodrošināts ar brīvību izvēlēties dārgākas un grūtāk pieejamas lietas. To var iegūt, lai atstātu iespaidu uz citiem, piemēram, ar brīvību gatavot grūti pagatavojamus un laikietilpīgus ēdienus. Rietumu sabiedrībā izvēles brīvība ir augsti novērtēta, un, ja kāda izvēle tiek liegta, tas gandrīz vienmēr tiek skatīts negatīvā veidā. Ja ir liela izvēļu iespēja, tad tiek noteikts augsts statuss. Cilvēkam bieži vien ir vienalga, kā kaut kas garšo, vai kāda ir ēdiena uzturvērtība, ja tam nāk līdzīds noteikts prestižs.¹⁷ Antropologs Igors de Garins (*Igor de Garine*) pētīja pārtikas prestižu starp *Moussy*, *Massa* un *Toupouri* ciltīm Centrālāfrikā un secināja, ka cilvēki ir vienīgā suga, kuri apzināti izvairās no bagātas uzturvērtības pilnas pārtikas produktiem, jo uzskata, ka tiem ir zems statuss.¹⁸ Tātad cilvēks mēdz ēst uzturvielu ziņā nekvalitatīvus pārtikas produktus, lai demonstrētu ekonomisko labklājību. Informante Anna, stāstot par statusu, atminas: “*Bija tas Makdonalda fenomens. Ļoti gribējās uz Makdonaldu. Bet es biju diezgan vēlu pirmo reizi, jo mums ģimenē nebija naudas. Pirmo reizi es biju tad, kad mana bagātā klasesbiedrene tur svinēja dzimšanas dienu. Tur tikai bagātie bērni svinēja dzimšanas dienas, to visi zināja.*” Cilvēks var izvēlēties pirkt un ēst, piemēram, čipsus, zinot, ka tie ir neveselīgi, taču tie var parādīt to, ka viņam ir nauda tos nopirkt. Statuss ir nozīmīgs, jo cilvēkam ir svarīgs ir sociālais akcepts, vēlme piederēt pie kādas noteiktas sociālās grupas. Tā informante Anna atceras, ka skolas ekskursijās ņēmusi līdzī zapsūdeņus vai pašu spiestās sulas, jo nevarēja atļauties nopirkt veikala dzērienus. Tomēr ļoti gribējies, lai līdzī sula no pakas vai kāda *Fanta*, jo tas ir bijis nesalīdzināmi “foršāk”. Modernās sulas un limonādes bija par statusu. Tā nu viņa paslepus dzērusi savus parastos, līdzī paņemtos dzērienus. Tiesa, mamma vienmēr iedevusi līdzī naudu čipsiem, tieši tāpēc, lai Annai nebūtu jāpacieš

pazemojums, kas nāktu no citiem klasesbiedriem, kad viņa vienīgā būtu palikusi bešā bez čipsiem. Par limonādi interesants stāsts bija arī informantam Teodoram:

“*Bērnībā bija tā – man bija pieci gadi, un mamma iedeva burtiski pēdējo naudu, divlatnieks bija palicis uz visu ģimeni, lai es aizeju uz veikalu nopirkt maizi un “kaut ko garšīgu”. Man bija jānopērk Margoņa maize, Margonis mums tur bija tāds vietējais cepējs. Tad, kad viņa teica, lai es paņemu kaut ko garšīgu, viņa laikam bija domājusi kaut kādu vienu košleni vai mazu konfekti. Bet tas, ko izdarīju es par ģimenes pēdējo naudu, – es nopirku magoņu maizi, nevis Margoņa maizi. Magoņu maize, protams, bija daudz dārgāka un nekam nederīga, pufīga, desu uz tādas neuzliksi. Un tas “mazais, kaut kas garšīgais” man bija divlitriģā Sprite pudele. Un es atceros vēl, ka tur mājās pēc tam norāvos, mani pamatīgi nobāra, bet es ar asarām acīs dzēru to savu spraitu un jutos ļoti priecīgs un bēdīgs reizē. Mamma vispār nesaprata, ko vispār iesākt, jo tagad ģimenei vairs nav naudas un nav īsti ko ēst, bet es dabūju savu suliņu!*”

Ēdiens tekstos parādās kā sociālā statusa rādītājs arī literatūrā, K. Želves stāstu krājumā radošie jaunie cilvēki ir bez naudas, bet 90. gados iesākas sociālā nodalīšanās, kad viņa pudele kļūst par statusa simbolu:

“*Mēs iegājām puīša mājā – es, viņš, draugs, kurš dzīvoja pie viņa, un meitene, par kuru es nezināju pat to, kā meitene viņa īsti ir. Mēs iedzērām nedaudz viņa – Bordo sauso sarkanvīnu, astoņdesmit astotā gada, ko puīša draugs reiz nopircis par četršimt “repšikiem” un bija gribējis uzdāvināt “manam puisim” dzimšanas dienā. Dzimšanas diena bija tikai 3. jūlijā, mēs nolēmām to vīnu izdzert ātrāk.*”¹⁹

S. Kuzmins stāstā *Tēvoča Bena saldskābā mērce* raksturo bērnu skatījumā jauno pasauli (valsti), kur sociālo statusu iegūst padomju laikā nepazīstami produkti, tie kļūst par jaunā laika sociālo atšķirību rādītājiem:

“*Mūsu dienas kārtību noteica strelkas Festiņā pie Oreola, nakts vidū grandošie šāvieni, pašpārliecinātie jaunieši bembjos un mersedesos,*

¹⁷ Fieldhouse 1995, 81.

¹⁸ Garine 1976.

¹⁹ Želve 2012, 114.

mācību grāmatas ar krāsainām bildēm, Stīvs Tailers, kurš “varētu palikt nomodā, lai tikai dzirdētu tavu elpu”, seriāls Glābējzvens, un, protams, spēcīgā, neapturamā reklāmu straume televīzijā, avīzes, žurnālos, ielās veikalos un kioskos:

Enjoy Coca Cola!

Snickers. *Izsalcis? Kāpēc gaidīt?!*

Wagon Wheels – un tu esi uzvarētājs.

Taču visas šīs komerciālās ikonas nobālēja varēnā Tēvoča Bena un viņa saldskābās mērces priekšā, jo, lūk, kas par lietu: mūsu nomaļajā pasaules nostūrī Tēvoča Bena saldskābā mērce bija ne tikai mežonīgi populāra, bet arī mežonīgi dārga. Katrs, kurš varēja atļauties to pasniegt ciemiņiem vakariņās, automātiski kļuva par pirmo puisi vai meiteni ciemā.²⁰

Stāsts veidots kā bērnības atmiņas, kad puisis atgriežas dzimtajā Hohmā, un skatījums uz daudzām parādībām kļūst ironisks un hiperbolisks. Tēvoča Bena skatiens viņu pavada bērnībā visur, cilvēku vēlme pagaršot mērci tikai pieaug, skolotājs pat sasiņ veikalā vairākas burkas un ar mēli mērci laiza no gridas. Tomēr atmiņā spilgtākā ir cita situācija:

“[...] un es nekad neaizmirsīšu to skatu, kā pie veikala fasādes piestāja garš, sudrabots limuzīns, pa priekšējām durvīm izkāpa milzīgs ambālis ādas jakā un atvēra aizmugurējās, pa kurām, savukārt, iznira divi vēl lielāki ambāļi un pavēcs kungs smalki svītrotā, nevainojumi piegrieztā divrindu uzvalkā ar spīdīgām pogām. Pirmais ambālis nostājās sardzē pie veikala, pārējie ie-gāja iekšā, un, kad šefs miesassardzes pavadībā atgriezās ar pilnām rokām Uncle Ben's burku, zelta zobi viņa platajā smaidā meta saules zaķišus garāmgājējiem acīs. Lūk, kādi cilvēki ēda Uncle Ben's mērci. Uncle Ben's mērci ēda bratāni, politiķi, tiesneši un estrādes zvaigznes. Kā mēdza teikt mana vecmamma: “Tie jau no smalkām mājām, tiem Bens galdā.” Mūsu mājās, lieki piebilst, “Bens galdā” nebija nekad.²¹

Atmiņas par nabadzību, ar dzīves pārmaiņām, kurās tika ierauti arī bērni, stāstītājam dzimtajā pilsētā pieaugušam atgriezties gribas reti, bet reiz viņš atgriežas un nopērk Tēvoča

Bena mērci, vispirms puisis to iedod draudzenei, lai viņa izgaršo un tad pagaršo pats – tā liekas šausmīgi miltaina. Stāstā tomātu mērce iegūst gan kulta ēdiena statusu, gan atgādina – bieži iekārotais dārgums, to iegūstot, zaudē vērtību, bērnības vēlmes, cilvēkam pieaugot, zaudē savu nozīmi.

“Kad atgriezās šokolāde, pazuda gaļa”

Preču deficīts Padomju Savienībā bija kas pavisam pierasts. Stāvēšana ilgā un garā rindā, lai tikai uzzinātu, ka iecerētais produkts ir beidzies, vai nemaz nav bijis, bija ierasta padomju pircēja ikdiena. Par spīti Padomju Savienības centieniem dažādi optimizēt ar ēdienu saistītos jautājumus, tas nekādi nevedās. Iecerētā progresa un modernitātes vietā radās vien regulārs preču deficīts un arvien pieaugoša neapmierinātība ar neveiksmīgo pārtikas politiku²².

Informante Santa atmiņas, ka viņas ģimenē Ziemassvētki vienmēr tika svinēti, visiem esot bijis vienalga, ka “nedrīkst”, “mēs negribējam pielaižīties komunistiem, mēs svinējām!”. Politehniskais institūts, kur viņas mamma strādāja, 24. decembrī bija ielicis katedras sēdi līdz pat vēlai pēcpusdienai. Viņas mamma atceroties, kā pēc sēdes gājusi uz tirgu, gribējusi nopirkt kaut ko svētku vakariņām, bet tirgū esot bijušas tikai govju kājas... govju kājas! Viņa gājusi uz staciju no tirgus un aizvainojumā raudājusi. Tā jau tos Ziemassvētkus darbā gribējuši “sačakarēt”, un tad vēl tas tukšais tirgus, kur bijušas tikai govju kājas. Par šo rūgtums esot ilgi turējies.

Kā norāda J. Janga, mūžīgi mokošais pārtikas preču trūkums ne vienmēr liecināja par ļoti sliktiem pārtikas apstākļiem, kā tas bieži vien tiek uzskatīts un netieši uzsvērts. Pārtikas pamatpreces, piemēram, maize un piena produkti, bija valsts subsidēti, lēti un salīdzinoši labi pieejami.²³

A. Manfelde romānā *Virsnieku sievas* caur ēdienu parāda, ka padomju karavīru poligona veikalā apgāde bija labāka nekā vietējo iedzīvotāju veikalos (labāka apgāde stiprināja karavīru

²⁰ Kuzmins 2019, 11.

²¹ Turpat, 12.

²² Caldwell 2009.

²³ Jung 2015.

un viņu sievu pašapziņu iepretim vietējiem iedzīvotājiem), bet arī viņus skāra padomju laika pēkšņās deficīta preces un nekvalitatīvie produkti:

“Par kara un bada gadiem saskandināja vien veterāni, jaunākā paaudze ceļā uz saulaino komunisma tāli kļuva gadu no gada turīgāka. Līdz ar pirktspēju preces pazuda. Ne jau no Karostas veikalu letēm, te plaukti kļuva tikai mazliet tukšāki. Pavisam veikalu plaukti iztukšojās Liepājas pusē pie civilajiem. Pazuda kakao. Un līdz ar kakao – šokolāde un tās izstrādājumi. Sojas konfektes un stiklenes bija pārāk žēligi kārumu aizstājēji. Kad atgriezās šokolāde, pazuda gaļa. Tās vienkārši nebija. Baltos cūku taukos ceptās pankūkas bija ēdamas, tāpat kā nerafinētajā eļļā ceptās. Pēc dažiem gadiem aiz tukšajām vitrinām gaļas pārdevējas dabūja sevišķi garlaikoties. Plauktus dekorēja ķilavu bundžas, bet vitrinās pa sprāgonisko, kā teica Nīna, gulēja dzelteni, drūpoši kalni. Liellopu tauki. Astondesmitajos pankūkas bija nepieciešams noskalot ar karstu tēju vai šnabi. Citādi aukslējās ieķepušo tauku kārtu nevarēja dabūt lejā ilgi un mute smakoja, siekalas strēga kaklā.”²⁴

A. Jundzes romānā *Sarkanais dzīvsudrabs* parādīts, ka cilvēka vērtību ceļ deficīta preču iegūšana, viņi pat neiedomājas, ka tiekas ar VDK aģentu, kas piedalās Atmodas kustībā, piem.: *“Zviedrijā mītošie aizdiķa radi Renāru dāsni apgādā ar padomju laikam neiedomājamu deficītu: granulēto šķīstošo kafiju, džinsa biksēm, modīgiem džemperiem, apdrukātiem tēkrekliem un smalkiem pletkrekliem, košām vējjakām un ziemas jakām.”²⁵* Rīgas tirgū savukārt parādījušās ārzemju (importa!) deficīta preces: *“Kas par to, ka dažam derīguma termiņš jau tuvu beigām? Vai tad brendijs var kļūt vecs? Manta taču laba. Dāņu desas, zviedru kafija, tunča konservi un citi brīnumi, kādus vēl nesen nevarēja redzēt pat uz vismalkāko veikalu letes. Spēj tik maksāt!”²⁶*

Deficīta preces ir dārgas, un pāris gadu laikā tās kļūst par ierastiem ražojumiem, taču cilvēku stāsti un prozas darbi saglabā pieredzi

par pirmreizīgo satikšanos ar jaunajiem produktiem.

“Pasaule šeit [Vācijā] ir tik mierīga un harmoniska. Kā pasakā!”

A. Masterovs norāda, ka tiem dažiem, kuri padomju laikos brauca uz ārzemēm, maltītes un ēdienreizes varēja nozīmēt ideoloģiskas un kulināras briesmas. Izbraukšana no Padomju Savienības, piem., uz Poliju vai Franciju, bija diezgan izaicinoša. Tiem, kuri brauca ārpus PSRS teritorijas, bija jābūt gataviem, ka, pirmkārt, visdrīzāk viņus novēros čekas aģenti vai kāds grupas vadītājs, un, otrkārt, – tur, aiz robežām, viņus sagaidīs jauna un nepazīstama gastronomiskā pasaule. Tie, kuriem bija izdevies kaut kur izbraukt, atminas dažādas situācijas, kurās viņi uzvedušies kļūdaini – daži dzēruši ūdeni no traukiem, kuros bijis paredzēts mazgāt rokas, vai arī ēduši suņu barību, domājot, ka tie ir lēti konservi.²⁷ Informante Liene atminas savu pirmo ceļojumu 1989. gadā, kurā viņa bija Īrijā. Viesnīcā viņai brokastis tika pasniegtas *Kellogs* brokastu pārslas. Viesnīcā bija “zviedru galds”, ar ko viņa nekad nebija saskārusies. Un viņa nezināja, kā šīs pārslas ēst. Sākumā viņa atsevišķā šķīvī uzlika sev pārslas un glāzē atsevišķi pienu. Taču tad, jau apsēžoties pie galda un novērojot citus, viņa apjauta savu nezināšanu. Mācība bija gūta un amats rokā – vajadzēja bļodu, kurā šo brīnumu samiksēt! Viņa labi atceras arī savu pieredzi 1990. gadā Amerikā:

“Mūs aizveda uz lielveikalu. Tas vien jau, protams, bija liels brīnums, bet atceros, ka tie Amerikas latvieši, pie kuriem bijām aizbraukušas, mums rādīja tādas spilgtu krāsu kūkas – zilas un lillā. Viņi tās ļoti lielija un rādīja kā kaut ko ļoti īpašu. Bija grūti, jo visi bija ļoti sajūsmināti par to, ka mēs tās ēdīsim. Bet viņas bija tik negaršīgas... bezgaršīgas! Protams, priekš mums neredzēts brīnums, bet negaršīgs un sintētisks. Mēs, protams, izlikāmies, ka mums garšo.”

Proza rāda, ka 90. gadu sākumā cilvēki bija ne tikai pārsteigti par ēdienu daudzveidību, bet arī ēšanas kultūru:

²⁴ Manfelde 2017, 72.

²⁵ Jundze 2017, 23.

²⁶ Turpat, 193.

²⁷ Masterovoy 2013, 160.

“Pasūtījis kafiju, Miškins apsēžas pie galdiņa un, kad oficiants to pēc brīža atnes, maziem malciņiem bauda aromātisko dzērienu un pirmo reizi pēc ilgāka laika ar patiesu interesi vēro notiekošo. Pasaule šeit [Vācijā] ir tik mierīga un harmoniska. Kā pasakā! Nedaudzie krodziņa apmeklētāji, kā nu kurš, cits lasa avīzi, cits tukšo alus kausu. Bet ir taču darba diena! Tad ienāk vecāks kungs rūtainā vestē, sarkanu kreklu un tauriņu ap kaklu. Viņš siksnīnā ved sirmu taksenīti. Tās kažociņš spīd un laistās. Kungs sasveicinās ar apmeklētājiem, parunājas ar bārmeni un turpat pie letes izdzer piņģerotu liķiera. Bārmenis pacienā suņuku ar cepumiņu. Kāds šeit ir miers! Kāpēc tāds nevarētu būt Latvijā?”²⁸

Protams, arī preces no ārzemēm tika vestas, A. Jundze romānā *Sarkanais dzīvsudrabs* rāda cilvēku vēlmi pirkt Rietumu preces, ar tām bija arī iespējams pelnīt:

“Mantas no ārzemēm centās atvest ikviens, kurš izbrauca no Latvijas, jo tā varēja nopelnīt. Patiecoties viņiem, plaukti pildījās arī brīžos starp pievedumiem no Polijas. Cilvēki pirka visu. Košļājamās gumijas, krāsainus plastmasas tualetes podu vākus, džinsa bikses, prezervatīvus, liķierus, cigaretes un rokaspulksteņus.”²⁹

²⁸ Jundze 2017, 188.

²⁹ Turpat, 151.

VĒRES

- Bela-Krūmiņa, B. (2004) *Dzīvesstāsti kā sociāli vēstījumi*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Bugavičute-Pēce, R. (2019) *Puika, kurš redzēja tumsā*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Caldwell, M. L. (2002) *The taste of nationalism: food politics in postsocialist Moscow*. Ethno.
- Caldwell, M. L. (2009) *Food and Everyday Life in the Postsocialist World*. Indiana University Press.
- Counihan, C.; Van Esterik, P. (2013) *Food and Culture: A Reader*. New York: Routledge.
- Fieldhouse, P. (1995) *Food and nutrition: customs and culture*. London: Chapman & Hall.
- Garine, I. de (1976) Food, Tradition and Prestige. Walcher, D. N.; Kretchmer, N.; Barnett, H. L. (eds.) *Food, Man and Society*. New York: Plenum Press, 150–173.
- Holtzman, J. D. (2006) Food and Memory. *Annual Review of Anthropology*, 35, 361–378.
- Jones, M. (2007) Food Choice, Symbolism, and Identity: Bread-and-Butter Issues for Folkloristics and Nutrition Studies. *The Journal of American Folklore*, 120 (476), 129–177.
- Jundze, A. (2012) *Gardo vistiņu nedēļa: Septiņi bandītu laika stāstiņi*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Jundze, A. (2017) *Sarkanais dzīvsudrabs*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Jung, Y. (2015) Experiencing the “West” through the “East” in the Margins of Europe: Chinese Food Consumption Practices in Postsocialist Bulgaria. *Food, Culture and Society*, 15 (4), 579–598.
- Krūmiņš, G. (2017) *Latvijas tautsaimniecības vēsture*. Rīga: Jumava.
- Kuzmins, S. (2019) *Hohma*. Rīga: Dienas Grāmata.

Ārzesmes kļuva par jaunu un izdevīgu pieredzes vietu arī gastronomiskā ziņā.

Secinājumi

Ēdiens ir sociālo pārmaiņu marķieris dzīvesstāstos un latviešu prozā. Proza brīžam par jauno gastronomisko pieredzi ironizē un sakāpina to līdz hiperbolai, bet brīžam ēdienu izvēles lietišķais apraksts tuvojas dzīvesstāstam. Cilvēku atziņās un prozas tekstos sakrīt izvēlētie aspekti – 90. gadiem raksturīgās situācijas – nabadzība, alkoholisms, deficīts, sociālā statusa maiņa, ārzemju pieredze, tās raksturo sociāli un vēsturiski lielo pārmaiņu laiku Latvijas sabiedrībā. Ēdiena reprezentācijās literatūrā un dzīvesstāstos nacionālās identitātes jautājumi atkāpjas sociālo pārmaiņu un izaicinājumu priekšā.

Raksts sagatavots LZP projektā *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* (National identity: Gastropoetic aspect. Historical, international and interdisciplinary contexts). Projekta numurs: Nr. lzp-2019/1-0294.

- Long, L. M. (1998) Culinary Tourism: A Folkloristic Perspective on Eating and Otherness. *Southern Folklore*, 55 (3), 181–204.
- Ma, G. (2015) Food, eating behavior, and culture in Chinese society. *Journal of Ethnic Foods*, 2, 195–199.
- Manfelde, A. (2017) *Virsnieku sievas*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Masterovoy, A. (2013) *Eating Soviet: Food and Culture in the USSR, 1917–1991*. PhD dissertation. New York: City University of New York.
- Neuman, N. (2019) On the engagement with social theory in food studies: cultural symbols and social practices. *Food, Culture and Society*, 22 (1), 78–94.
- Popluga, D.; Melece, L. (2009) Trends in Food Expenditure, Consumption and Nutrition in Latvia. *LLU Raksti*, 22 (317), 43–52.
- Pranka, M. (2015) *Biogrāfiskā pieeja biogrāfiskā pārrāvuma individuālo un sociālo aspektu analizē*. Promocijas darbs. Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- Skultans, V. (2022) Anthropological perspectives on alcohol and masculinity in post-Soviet Latvia. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 39 (2), 148–154.
- Strauss-Clay, J. (1981) Immortal and ageless forever. *The Classical Journal*, 112–117.
- Zirnīte, M. (2005) Mutvārdu vēstures perspektīva. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, A daļa, 5 (59), 12–22.
- Zvidrins, P. (1998) Changes in Living Standards and Depopulation in Latvia in the 1990s. *Social Indicators Research*, 43, 121–140.
- Želve, K. (2012) *Meitene, kas nogrieza man matus*. Rīga: Mansards.

Summary

Food as a witness to social change in life-stories and recent Latvian prose (1980s/1990s)

The aim of the article is to compare modern life-stories and recent prose in two research areas – folklore and literary studies, looking at how food characterizes a time of social change. In Latvia, the late 1980s and the decade that followed were times of drastic change. The world of food also went through certain adjustments. Various, previously scarce and unseen goods entered the Latvian market, and brand-new and unusual recipes and cooking techniques were embraced. While up until the very end of the 1980s a great number of products and preparation methods were locked behind the Iron Curtain, in the early 1990s Latvia saw a rapid influx of exotic items and matching recipes. To date, changes in the Latvian culinary code during the 1990s have not been deeply researched, however, they play an important part in an insufficiently researched time period during which there were different gastronomical experiences. By researching food stories in literature and life-stories, it is possible to depict the daily lives of people from a certain period of time, trying to understand what was important to them, what they could or could not afford to put on their own table, what it meant to them, or if they wondered whether it had somehow affected their lives.

Key words: food unavailability, new products, memories, gastronomic experiences, gastropoetics.

Redakcijā saņemts 28.07.2022.

BLATA, VIDES UN VARAS MIJIEDARBĪBAS ROMĀNU SĒRIJĀ MĒS. LATVIJA, XX GADSIMTS

Madara Stāde ir tulkotāja, *Mg. transl.*, filoloģe, *Mg. philol.*, un zinātniskā asistente LU HZF Latvistikas un baltistikas nodaļā un LU MII Mākslīgā intelekta laboratorijā. Pašlaik piedalās projekta *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts* īstenošanā, kā arī kopā ar informātikas, valodniecības un datorlingvistikas speciālistiem izstrādā latviešu valodas leksisko tīklu projektā *Latviešu valodas WordNet un vārdu nozīmju nošķiršana*. Galvenās pētnieciskās intereses vērstas uz jaunākās latviešu prozas pētniecības metodēm, literatūras tulkošanu un pielāgošanu, kā arī efektīvu valodas rīku izstrādi nolūkā saglabāt latviešu valodas aktualitāti arī digitālajā laikmetā.

Raksturvārdi: blats, jaunākā latviešu literatūra, *Mēs. Latvija, XX gadsimts*, vēsturiskais romāns, vide, vara.

Blats kā savstarpēja labuma gūšanas mehānisms padomju plānveida ekonomikas un deficīta apstākļos mūsu sabiedrībā joprojām figurē galvenokārt atmiņu stāstos, kuri mūsdienā klausītājam ne vienmēr būs pilnīgi saprotami. Tikai izprotot reiz pastāvējušo deficītu un blatu, top patiesi skaidrs, cik patiesībā vērtīga padomju gados bijusi, piemēram, šķīstošā kafija vai džinsa bikses. Īsumā šo semiotisko un semantisko nobīdi iespējams skaidrot ar to, ka mūsdienā atvērtā tirgus ekonomikā abas minētās preces vairs nav caur paziņām un ārkārtīgi lielām pūlēm iegūstams luksuss, bet gan pavisam ikdienišķi pirkumi.

Tomēr, vērojot pēdējās desmitgades tendences latviešu literatūrā, iespējams secināt, ka nupat ir pagājis pietiekami ilgs laika posms, lai tagad blats kā vēl viens saistošs un dažbrīd absurds elements tiktu dažādos veidos atdzīvināts romānos, kas vēsta par padomju gadiem Latvijā. Viens no šādiem literāriem projektiem, kurš izraisījis ievērojamu rezonansi Latvijās

lasītāju kopienā, ir romānu sērija *Mēs. Latvija, XX gadsimts*. Šo sēriju veido 13 autoru darbi, kuri skar dažādus laika periodus Latvijā visa 20. gadsimta garumā. Lai gan sēriju idejiski iespējams skatīt kā saistītu vienumu, tematikas un stila ziņā katrs autors spējis savam darbam piešķirt īpašu, neatkārtojamu veidolu. Līdz ar to, no literatūras skatpunkta raugoties, šī sērija ir jo īpaši interesanta pētījumiem par viena aspekta atveidēm visos sērijas romānos. Šajā gadījumā par vienojošo aspektu izraudzīts tieši blats, kurš ir saistīts ar konkrētu posmu 20. gadsimta vēsturē, proti, padomju periodu Latvijā. To romānu sērijā daļēji vai pilnībā aptver astoņi no 13 romāniem. No minētajiem astoņiem romāniem blats visuzskatāmāk atveidots četros darbos: Andra Akmentiņa romānā *Skolotāji*, Noras Ikstenas romānā *Mātes piens*, Andras Manfeldes romānā *Virsnieku sievas* un Laimas Kotas romānā *Istaba*.

Ir iespējams norādīt arī uz fragmentārām vai netiešām atsaucēm uz blatu citos sērijas

romānos, tomēr šāda veida interpretācija ietver zināmu neskaidrību un risku pārprast autoru patiesos nolūkus. Līdz ar to šajā pētījumā nolemts primāri pievērsties četriem minētajiem romāniem, lai izpētītu, kādā veidā autori īstenojuši blata motīvu sevis konstruēto varoņu ikdienā un kāda ir šī motīva mijiedarbība ar varas un telpas aspektiem aplūkotajos darbos.

Izvairīgā blata semantika un etimoloģija

Līdz šim blatam kā individuālam ar komunismu saistītam fenomenam veltīta visnotaļ fragmentāra uzmanība. Visbiežāk tas skarts atsevišķos rakstos un publikācijās, turklāt pētnieciskā interese par blatu pēdējo gadu gaitā manāmi mazinājusies. Iespējams, visievērojamākos pūlinus šīs parādības izpētei veltījusi politoloģe un sociālo zinātņu profesore Aļona Ļedeņova (*Alēna Ledeneva*) – viņas pētījums par blata un citu neformālu kontaktu nozīmi padomju ikdienā joprojām ir vienīgais liela apjoma darbs šī temata kontekstā.¹ Savos pētījumos viņa centusies arī izstrādāt pēc iespējas precīzākas šo procesu un sabiedrisko parādību definīcijas, kā arī veikusi vērienīgas aptaujas un intervijas bijušās Padomju Savienības iedzīvotāju vidū, lai pēc iespējas vispusīgāk izprastu gan blata darbības principus, gan šī termina izcelsmi.

Blata definējums ir teju tikpat netverams kā paša termina izcelsme. Definēt blatu ir sarežģīti galvenokārt tāpēc, ka dažādiem šī jēdziena lietotājiem dažādos laikos ir bijusi atšķirīga izpratne par to, kādas tieši savstarpējās attiecības blats ietver.² Piemēram, vēsturniece Šīla Ficpatrika (*Sheila Fitzpatrick*) blatu definē vienkārši kā ietekmi (angl. *pull*)³, kas pēc semantikas zināmā mērā pietuvināts arī šajā darbā skatītajai varas tematikai. Savukārt antropoloģe Neringa Klumbīte (*Neringa Klumbytė*) un politoloģe Gulnaza Šarafudinova (*Gulnaz Sharafudinova*) savā kopdarbā blatu sauc vienkārši par saka-riem (angl. *connections*)⁴. Tomēr konkrētāk

blatu iespējams raksturot kā personīgu kontaktu veidošanu un izmantošanu, lai iegūtu piekļuvi precēm vai pakalpojumiem, kuri parastam pircējam ir grūti pieejami vai nav pieejami vispār.⁵ Īpaši svarīgs šajā skaidrojumā ir jēdziens “piekļuve”, jo caur blatu tika iegūta tikai *iespēja* iegādāties kāroto, nevis pašu preci. Britu rakstnieks Edvards Krenkšovs (*Edward Crankshaw*), kurš nozīmīgu savas karjeras daļu veltījis padomju politiskās un sabiedriskās sistēmas izpētei, savulaik rakstījis, ka jau vēlinajā Staļina periodā bez blata padomju pilsonim nebija pieejams gandrīz nekas – personīgas pazīšanās bija nepieciešamas pat tik ikdienišķiem procesiem kā vilciena biļetes iegāde, jumta remonts vai naktsmāju meklējumi ceļošanas laikā.⁶ Tomēr Krenkšova minētais periods bija tikai garas, ar blatu saistītas tradīcijas agrīnais posms. Padomju ikdienā blats turpināja pastāvēt un attīstīties līdz pat PSRS sabrukumam, un tā izpausmes bija cieši saistītas ar konkrētu preču deficītu vai popularitāti noteiktos laika posmos – piemēram, gaļas kā deficītpreces un blata saistība bija teju nemainīga visa padomju perioda laikā, bet džinsa bikses blata kontekstā kļuva jo īpaši aktuālas 20. gs. 70. gadu otrajā pusē.⁷

No visiem sērijas *Mēs. Latvija, XX gadsimts* darbiem visizsmeļošāk blata pakalpojumu sistēmu izdevies atveidot L. Kotai romānā *Istaba: “TamarGrigorjevna mājās gandrīz neko nevārīja, bet produkti ledusskapī ilgi neglabājās. Tie rotēja. Es tev sviestu, tu man iespēju tikt pie korpēm. Es tev sviestu, tu man iespēju nopirkt kleitas drēbi draudzenes meitai uz izlaidumu. Es tev sviestu – tu man zeķbikses ar elastānu. Vai krūsturīti. Vai tualetes papīru. Vai poļu sejas krēmu. Vai somu matu šampūnu. Vai skaistu importa blūzīti.”*⁸

Lai gan blats galvenokārt tiek minēts kā tieši materiālu labumu iegūšanas līdzeklis, der atcerēties, ka caur blatu bija iespējams iegūt arī pakalpojumus vai ietekmēt kādas situācijas iznākumu sev par labu. To iespējams attiecināt,

¹ Ledeneva 1998.

² Turpat, 3–4.

³ Fitzpatrick 2000, 62.

⁴ Klumbyte, Sharafudinova 2013, 9.

⁵ Ledeneva 1998, 1.

⁶ Crankshaw 1959, 71–72.

⁷ Ledeneva 1998, 28–29.

⁸ Kota 2016, 64.

piemēram, uz iespēju tikt ārstētam konkrētā slimnīcā vai iestāties izvēlētajā universitātē.

A. Ļedeņova blata fenomenu skaidrojusi arī kā pārlietas tirgus kontroles “otru monētas pusi” jeb patērētāju reakciju pret strukturāliem sociālistiskās preču sadales sistēmas ierobežojumiem; no vienas puses blats palīdzēja padarīt padomju ekonomiku paciešamu, bet no otras puses to arī aktīvi sabotēja⁹. Šo divējādo blata darbu ir noderīgi atcerēties šī raksta turpinājumā, jo tas ticis izcelts arī pētītajos romānos.

Pievēršoties konkrēti termina “blats” izcelsmei, pastāv ievērojams skaits dažādu tā skaidrojumu. Pēc vienas no versijām, tas cēlies no Leonīda Brežņeva asistenta Anatolija Blatova uzvārda¹⁰. Savukārt lielākā daļa krievu valodas vārdnīcu vārdu “blats” saista ar tā sākotnējo, 20. gs. sākuma (tātad pirmspadomju) semantiku, kas saistīta ar noziedzīgām aktivitātēm. No šīs versijas izriet, ka frāze “dabūt caur blatu” (kriev. *po blatu*) sākotnēji nozīmēja “dabūt nelikumīgā ceļā”¹¹. Līdzīgu teoriju savos pētījumos par ikdienas dzīvi vēlinā Staļina perioda laikā min arī Š. Ficpatrika.¹² Interesanta ir arī kāda A. Ļedeņovas intervējamā liecība par īpašu šī termina variantu padomju gadu Odesā – tur esot lietojuši frāzi “caur burtu Z” (kriev. *po bukve Z*)¹³. Ņemot vērā pašreizējās ģeopolitiskās norises, šāda, ar padomju un Krievijas reālijām saistīta burta Z transformācija cauri laiku lokiem rosina visnotaļ daudzējādās asociācijas.

Iespējams runāt arī par blata mentalitāti laikmetā pēc Padomju Savienības sabrukuma, kad pēc ekonomiskās un politiskās iekārtas pārkārtošanās tajā joprojām palikušas iepriekšējās prakses, kuras savu izpausmi rod caur korupciju, lobijiem, kā arī tirgošanos ar piekļuvi informācijai vai pakalpojumiem. Skatītās romānu sērijas kontekstā par to rakstījis A. Jundze romānā *Sarkanais dzīvsudrabs* – tajā vairāki savstarpēji nesaistīti varoņi pēc pirmā Latvijas neatkarības atjaunošanas izraisītā pacilājuma viļņa izsaka savu vilšanos politiskajā

un ekonomiskajā elitē, kura joprojām turpina baudīt līdzīgas privilēģijas kā padomju gados, taču tagad tām nākušas klāt arī kapitālisma piedāvātās priekšrocības, kuras ir jo īpaši labvēlīgas turīgākajiem sabiedrības slāņiem.¹⁴ Lai gan pats jēdziens “blats” romānā netiek minēts, caur šiem aprakstiem tikusi izcelta ar blatu saistītās vērtību sistēmas mijiedarbība ar pēcpadomju sabiedrības realitātēm, kurām indivīds nespēj vai nevēlas pakārtoties tūlītēji, tāpēc turpina piekopt līdzšinējos paradumus. Turklāt šādā veidā romānā netieši tikusi iezīmēta arī potenciālā blata tendenču attīstības likne Latvijas sabiedriskajos un finansiālajos procesos līdz pat mūsdienām.

Par problemātisku uzskatāms arī blata kā jēdziena tulkojums citās valodās, jo īpaši gadījumos, kad šo valodu saskarsme ar padomju reālijām jau sākotnēji ir bijusi visai ierobežota. Salīdzinošās ekonomikas pētnieks Džozefs Berliners (*Josef Berliner*) atzinis, ka blata jēdziens ir tik ārkārtīgi daudzšķautņains un cieši savijies ar konkrētas kultūras vērtībām, ka tā pielāgojums citām valodām gandrīz vienmēr būs neveikls.¹⁵ Līdz ar to joprojām aktuāls paliek jautājums par latviešu literatūrai specifisku reāliju nogādāšanu līdz lasītājiem citās valodās, kas ir īpaši aktuāli romānu sērijai *Mēs. Latvija, XX gadsimts*, kuras vairāki darbi jau tikuši tulkoti un izpelnījušies interesi ārpus Latvijas robežām.¹⁶

Blats sērijas romānu lappusēs

Pievēršoties blata atveidei skatītajos sērijas romānos, iespējams secināt, ka autori izvēlējušies izcelt gan šī fenomena klasiskās izpausmes, gan tā apakšvariantus un neordināros gadījumus.

Visbiežāk blats aplūkotajos darbos ticis saistīts ar preču ieguvu – tas aprakstīts visos četros romānos. A. Akmentiņa romānā *Skolotāji* būtiska ar blatu saistītās tematikas daļa veltīta saldīnātājiem jeb cukuram un medum – darbā tikusi aprakstīta blata izmantošana, lai

⁹ Ledeneva 1998, 3.

¹⁰ Turpat.

¹¹ Turpat, 12.

¹² Fitzpatrick 2000, 62.

¹³ Ledeneva 1998, 13.

¹⁴ Jundze 2017.

¹⁵ Berliner 1957, 182.

¹⁶ Piem., Latvijas Republikas vēstniecība Spānijas Karalistē 2021; Stack-Nelson 2021.

sagādātu izejmateriālus biškopībai un vēlāk izmantotu iegūto medu šo personīgo kontaktu uzturēšanai.¹⁷ Ņemot vērā skolotāju ģimenes uzturēto bišu saimju nozīmīgumu visa darba gaitā un pat romāna mākslinieciskajā noformējumā, nav pārsteidzoši, ka arī ar blatu saistītie procesi tikuši koncentrēti tieši ap šo elementu.

Arī A. Manfelde (*Virsnieku sievas*) un L. Kota (*Istaba*) izvēlējušās pievērsties galvenokārt materiālajiem blata aspektiem, aprakstot, kā varoņi izmanto paziņu tīklu un rūpīgi pārdomātus kukuļus, lai tiktu pie kārotās preces. Piemēram, A. Manfelde atveido komerciālo attiecību uzturēšanu caur desām, banāniem un *Rīgas balzamu*¹⁸, savukārt L. Kota savā darbā izcēlusi blatu īpašas padomju pilsoņu grupas – mākslinieku – kontekstā:

*“Māksliniekiem blats atradās vienmēr. Kāds bija skaisti ādā iesējis viesu grāmatu, ko kāds, kuram bija puspazīstams gastronoms vadītājs, bija iešķinājis, lai atliek kafijas pupiņas. [...] Tādējādi gastronoms vadītājs jutās mazliet pietuvināts pasaulei, kas viņam pie labākās gribas bija nesasniedzama.”*¹⁹

Šajā piemērā uzskatāmi iezīmēta arī neskaidrā pāreja no materiālajiem blata ieguvumiem uz psiholoģisko un garīgo gandarījumu, ko tas sniedz abām iesaistītajām pusēm.

N. Ikstenas romānā *Mātes piens* blats minēts reti, taču, pateicoties autorei spējam koncentrētos teksta nogriežņos ietvert plašu nozīmju un konteksta spektru, abi no romānā minētajiem gadījumiem uzskatāmi raksturo konkrētas blata izpausmes šķautnes padomju Latvijā un arī ir vērsti uz galvenokārt materiāliem ieguvumiem.²⁰

Tomēr paralēli produktiem un precēm, ko minētajos darbos caur pazīšanos tiecas iegūt to varoņi, vērojams arī sarunātu pakalpojumu un priekšrocību motīvs. Piemēram, caur blatu iespējams arī iegūt darbaspēku²¹ vai sarunāt telefona līnijas ievilkšanu konkrētā dzīvoklī, kā tas redzams šajā piemērā: *“Ārons par viņu [Rozu] gādāja, un tas bija tik patīkami. Kaut*

*pa blatu, bet telefona ievilkšana noteikti ir tieši viņa roku darbs. Pasteidzināja rindu uz sāku, lai var papļāpāt ar Rozu.”*²²

Viens no neparastākajiem šāda veida blata izpausmes piemēriem sastopams romānā *Virsnieku sievas* – tajā aprakstīta iespēja par konkrētu samaksu nosūtīt ienaidnieku vai konkurentu uz izolatoru jeb “gubu”:

*“Guba parasti ir pārpildīta. Bet, ja tu esi kapteinis un kāds ķēms tevi sakaitinājis vai arī kāds ubļudoks stāv ceļā tavās karjeras kāpnēs vai dzīvokļa rindā, tad, noziedojojot kādu krāsu bundžu vai mašīnas detaļu, kas nu tavā darba vietā pieejams, tu vari nokārtot atpūtu gubā, kam vēlies, cik ilgi vajag. Viss kaut ko maksā.”*²³

Šajā piemērā izpaudies arī morāli degradējošais blata aspekts, kad sava labuma dēļ tiek nodarīts kaitējums citam, turklāt šim nolūkam tiek arī mākslīgi uzturēts izdevīgu paziņu tīkls, kas būtiski maina indivīdu savstarpējo attiecību definējumu.

Līdz ar to iespējams ne vien secināt, ka četrus aplūkoto darbu autoriem kopā izdevies atveidot visnotaļ plašu un daudzveidīgu blata sistēmas ainu, bet izcelt arī dažādos šī fenomena aspektus un iespējamus variantus atkarībā no tēlu un sižeta īpatnībām. Blats šajā gadījumā izmantots, gan lai virzītu varoņu savstarpējās attiecības vai radītu sarežģījumus sižetā, gan lai padarītu konstruēto laiktelpu ticamu un vienlaikus lasītājam pārsteidzošu un saistošu. Tas savukārt norāda uz nepieciešamību tuvāk skatīt arī blata un telpas saistību.

Blats un telpa

“Padzīta no padomju medicīnas karjeras, no tās kongresiem, kukuļiem un blatiem,” – tā savas karjeras negaidītās beigas raksturo viena no galvenajām varonēm romānā *Mātes piens*.²⁴ Šis fragments uzskatāmi parāda padomju ārstam pieejamo ikdienas labumu un iespēju klāstu, taču vienlaikus teikuma struktūra arī norāda uz blatu kā telpu – privilēģētu vidi, no kuras izdzīta romāna galvenā varone.

¹⁷ Akmentiņš 2018.

¹⁸ Manfelde 2017, 126.

¹⁹ Kota 2016, 8.

²⁰ Ikstena 2015.

²¹ Kota 2016, 180.

²² Kota 2016, 149.

²³ Manfelde 2017, 190.

²⁴ Ikstena 2015, 69.

Konkrētas telpas un vides romānos saistītas ar blatu vairāk nekā citas. Likumsakarīgi, ka viena no šādām telpām ir padomju veikals, kurā norit preces “pieturēšana”, zemletes tirdzniecība un centieni iedraudzēties ar pārdevēju. Caur jauneklīgi nevainīgu prizmu tas skatīts romānā *Skolotāji* – galvenā varone Sarmīte pieredz, kā viņas draudzene kļūst par veikala pārdevēju.²⁵ Sarmītes sākotnējais prieks par vieglu piekļuvi saldumiem sakrīt arī ar darba uzsākšanu partijas komitejā. Tādējādi no mazpilsētas atbraukusi varone atpazīst visaptverošā padomju realitāšu ielienkumā: sākumā tās ir iedvesmojošas runas un zemletes saldumi, bet vēlāk – ideoloģisks apjukums, bailes un apātija. Līdz ar varones politisko atmodu – procesu, kurš sastopams vairākos sērijas romānos, – veikals kā blata īstenošanas vide sāk Sarmīti atgrūst arvien vairāk: “*Tik nosacīts viss likās, kopš viņu pilsētā vairs nevilināja nekas, tikai rūgtums tāds, droši vien Kristīnei tagad apkārt spīto kaudzēm draudzeņu, svētki nāk, saldumus no letes apakšas visiem gribas.*”²⁶

Arī šajā piemērā blats cieši saistīts ar vidi – šoreiz tā ir pilsēta. Kopumā urbānā vide A. Akmentiņa romānā veido tiešu pretstatu ciematam, kurā blata vietā pastāv citas, kopienai izdevīgākas komerciālās attiecības, piemēram, vienlīdzīga saldumu sadale visu ciemata bērnu starpā.²⁷

L. Kotas romāna *Istaba* blata elementi jau spējuši izrauties no telpas ierobežojumiem – tie kā zīmīgas liecības viscaur izraibina romāna vidi, ieskaitot arī, padomju terminiem izsakties, tēlu dzīvojamo platību. Piemēram, kad no laukiem atbraukusi Margrieta apciemo Rīgas radus, viņa novēro: “*Pa blatu dabūtās kafijas bundžiņas tante bija nolikusi plauktiņā. Kā skaists dekors, sen izdzertas.*”²⁸

Līdz ar to blata simbolika turpina iezīmēt romānā konstruēto laiktelpu arī pēc tam, kad caur pazišanās iegūtā prece ir beigusies vai pārstājusi veikt savu funkciju.

Citkārt romānā blats atveidots kā vienīgais veids, caur kuru izveidot pievilcīgu dzīvošanai patikamu vidi. Tā, piemēram, viltotās mākslas tirgotājs Ārons Markovičs iesaka Margrietai izmantot blatu, lai tiktu pie porcelāna servīzes, jo “*citādi visu mūžu var nodzīvot, ēdot no alumīnija bļodām kā sētas suņi un dzerot no emaljētām krūzēm kā batraki*”²⁹.

Skatītajos romānos telpu definē ne vien blata klātesamība, bet arī tā *trūkums*. Kā īpaša telpa Padomju Latvijā, kurā blats neeksistē, atveidota Karostas pilsētiņa A. Manfeldes romānā *Virsnieku sievas*. Tā kā Karostā tikušas izmitinātas virsnieku ģimenes, kurām tika nodrošināta piekļuve plašākam, labākas kvalitātes produktu klāstam, veikalos šajā pilsētas daļā valdīja ievērojami lielāka pārticība nekā pārējā Liepājā. Šī iemesla dēļ, kā raksta Manfelde, “*akūta deficīta pilsētiņā nebija un līdz ar to arī blatu sistēmas*”³⁰. Šī citādā, no blata atbrīvotā sistēma visa darba gaitā tikusi vairākkārt aprakstīta un salīdzināta ar citām pilsētām dažādu produktu un preču kontekstā. Piem., Karostas veikaliņa pārdevēja Frosja apraksta cīkstēšanos par desām un garajām pircēju rindām Liepājā, tiek minēts arī nevienmērīgais apavu sadalījums abu pilsētu veikalos:

“*Lielajā veikalā uz pavadzīmes izsviesti divdesmit pāri, bet Karostas mazajās bodītēs – pa piecdesmit. Un kas tas ir – divdesmit! Katrai pārdevējai, veikala priekšniecei, viņas radiem, vedējam, vēl šam un tam. Un tikai tad tam satrakotajam pūlim, kas varbūt visu nakti rindā stāvējis.*”³¹

Tas savukārt pamudina romānā atveidotos Liepājas iedzīvotājus izmantot pazišanās un blatu pavisam jaunam mērķim – lai iegūtu viltotas caurlaides, ar kurām caur īpašu kontrolpunktu iekļūt ierobežotajā, no pārējās pasaules nošķirtajā Karostas vidē un tās pārtikas veikalos, kuros nav nepieciešams izmantot blatu, lai tiktu pie kārotās preces.³²

Minēto autoru veidotie, daudzveidīgie blata un telpas mijiedarbības apraksti lasītājam atklāj pavisam jaunu padomju pasaules šķautni – no

²⁵ Akmentiņš 2018, 197.

²⁶ Turpat, 213.

²⁷ Turpat, 15.

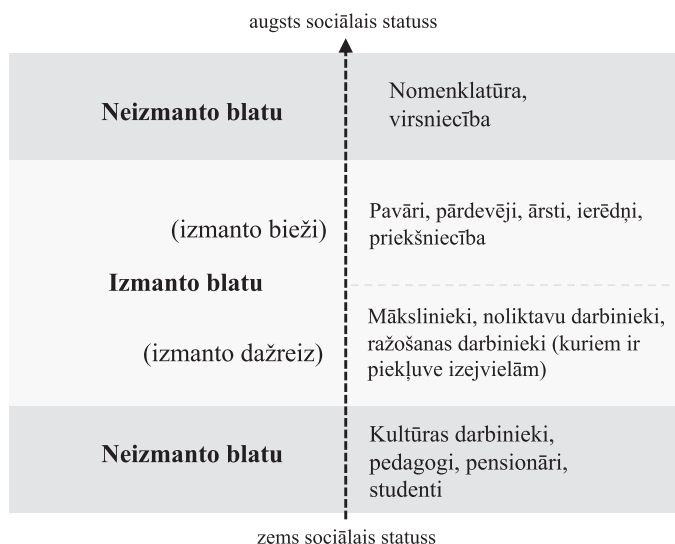
²⁸ Kota 2016, 15.

²⁹ Kota 2016, 74.

³⁰ Manfelde 2017, 53.

³¹ Turpat, 126.

³² Turpat, 73.

Attēls. Blata hierarhijas un ar to saistīto tēlu grupu shēma rakstā aplūkotojās romānos

sabiedriska padomju ikdienas procesa blats romānos ir pārvērties un izaudzis par apkārtējo vidi definējošu parādību.

Blats, hierarhija un vara

Papildus telpiskajam aspektam blats skatītajos romānos iezīmē arī skaidri definētas, hierarhiskas attiecības dažādu tēlu grupu starpā un tādējādi kalpo par savdabīgu sociālo un varas orientieri. Ja šīs hierarhiskās attiecības analizē pēc dualisma principa, ir iespējams definēt divas galvenās tēlu grupas – tos, kas blatu neizmanto, un tos, kuri izmanto. Otrajā kategorijā iespējama arī zināma gradācija – piem., L. Kotas romāna *Istaba* varone Margrieta blato kautrīgi un paretam³³, bet Jese N. Ikstenas romānā *Mātes piens* regulāri izmanto pazišanos, lai tiktu pie visdažādākajiem “zemletes brīnumiem”³⁴.

Taču blata neizmantošana neizriet no iespēju vai paziņu trūkuma vien. Kā minēts iepriekš, šādus paņēmienus nelieto arī privileģētās tēlu grupas, jo tām blats nemaz nav nepieciešams.

Šādiem tēliem pieskaitāmi ne vien A. Manfredes aprakstītie Karostas iedzīvotāji, bet arī L. Kotas romānā atveidotais padomju armijas rezervists Romāns – viņš pārtiku saņem tā dēvētajos specveikalos³⁵. Tas būtiski maina iespējamo hierarhijas shematiku. Tā varētu izskatīties aptuveni tā, kā ir redzams attēlā par blata hierarhiju.

Jāņem vērā, ka shēmā iekļautas tikai pētītajos romānos minētās vai noprotamās sabiedrības grupas, tāpēc tā nav uzskatāma par vēsturiski precīzu. Šis attēls drīzāk atspoguļo to realitāti un ar blatu saistīto hierarhiju, kuru savos darbos veidojuši romānu autori.

Jo īpaši smalkas un daudzslāņainas blata un statusa attieksmes savā romānā konstruējusi L. Kota. Pirmais, acīmredzamais līmenis viņas darbā ir loģiskā blata un panākumu likumsakarība – tēls, kurš ieguvis deficīta preci, iedraudzējies ar gastronomu pārdevēju vai ietērpies kvalitatīvā (visbiežāk importa) apģērbā, blata hierarhijā ieņem augstu un iekārojamu vietu. Tomēr šajās attieksmēs aplēpts arī dziļāks, ideoloģisks slānis, kā tas aprakstīts šajā citātā: “*Pasaki, ko tu valkā, un es pateikšu, cik*

³³ Kota 2016, 16.

³⁴ Ikstena 2015, 152.

³⁵ Kota 2016, 56–57.

*daudz tu esi par padomju varu vai par brīvību. Čehu ādas kurpes bija labi, bet, ja kājās bija itāļu kurpes, tad zini, ka tava dzīve ir izdevusies, ka tu esi veiksmīgs cilvēks ar sakariem un blatiem.*³⁶ Tātad padomju ikdienā tik ierastais blats atsevišķos gadījumos vienlaikus apzīmē arī attālināšanos no padomju vērtībām. Šī divējādā blata daba rod atskaņas iepriekš skatītajā A. Ļedeņovas atziņā, ka blats vienlaikus gan veicināja, gan sabotēja padomju ekonomiskos procesus.

Tāpat L. Kotas romāna tēli, kas bauda acimredzamas blata priekšrocības, tiek uzlūkoti ar skaudību un neuzticēšanos reizē. No vienas puses, tiek atveidota, piemēram, blata nozīme romantisku attiecību kontekstā, kad "importā gērbusies mātesmeita" izpelnās lielāku piekrišanu³⁷, taču, no otras puses, tas norāda uz tēla izmanību un tātad arī spēju manipulēt, apmuļķot. Šo pieņēmumu sev par labu izmanto romāna varone Zlata, kura vilcienos izkrāpj naudu no cilvēkiem – viņa tišuprāt izkopj pieticīgu, vienkāršu ārējo tēlu, kurā nav liecību par privilēģijām, kas saistītas ar blatu: "*Tādas sievietes nekrāpjas. Krāpjas stervas, pa gabalu atkožamas maitas. Šīs bija paijiņas, lellītes, godīgi saģērbušās pieticīgas mātesmeitas, nekādu importu, nekādu mirdzuļu un izaicinošu augstpapēžu zābaku, kas dabūti pa blatu.*"³⁸

Līdz ar to romānu sērijā ne vien tiešā veidā tikušas atveidotas blata, varas un statusa attiecības, bet arī sastopami gadījumi, kad ar pieņēmumiem, kas izriet no šīm attieksmēm, ticis manipulēts, lai lasītājam saistošā veidā izceltu šķietamā un patiesā nesakritību.

Secinājumi

Pēc skatītajiem darbiem un piemēriem iespējams secināt, ka izvairīgais un līdz ar to

daudzveidīgai interpretācijai atvērtais blata definējums vienlīdz dažādi un neviennozīmīgi ticis atspoguļots arī skatītajos romānu sērijas *Mēs. Latvija, XX gadsimts* darbos.

Ievērojama ir arī blata ietekme uz romāna telpiskajiem aspektiem – gan valodas, gan vizualitātes ziņā. Plašākā kontekstā tas norāda uz šī fenomena universālo, šķietami neizbēgamo klātbūtni padomju pilsoņu ikdienas gaitās.

Papildus klātesamības motīvam blatam romānos ir svarīga nozīme arī padomju pilsoņu hierarhijas konstruēšanā – personīgo kontaktu skaits un veids nosaka tēla iespējas iegūt vērtīgas, citiem nepieejamas preces, pakalpojumus un iespējas. Šāds aspekts norāda uz autoru centieniem izprast un atveidot konkrētā laikmeta reālijas un sociālo statusu sistēmas, tādējādi nodrošinot vēsturisko ticamību romānu lasītājiem.

Pakāpeniskā sabiedrības attālināšanās no padomju reālijām ar katru nākamo paaudzi rosina divējādas pārdomas saistībā ar blata atveidi latviešu literatūras darbos. No vienas puses, pastāv risks, ka daļa lasītāju nespēs uztvert pilno teksta nozīmes potenciālu. Taču gadījumos, kad blats visa literārā darba gaitā ticis cieši savīts ar citiem aspektiem, piemēram, telpu, ikdienas dzīvi un varas attieksmēm varoņu starpā – kā tas īstenots romānos *Istaba* un *Virsnieku sievas* –, tas kļūst sistemātiskāk un vieglāk uztverams arī tiem lasītājiem, kam šis fenomens ir jaunums. Tas savukārt liek cerīgāk uzlūkot šādu literāro darbu un blata tematikas potenciālo recepciju arī lasītāju vidū ārpus Latvijas.

Raksts sagatavots LZP FLPP projektā Nr. lzp-2019/1-0294 *Nacionālā identitāte: gas-tropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts.*

³⁶ Kota 2016, 179.

³⁷ Turpat.

³⁸ Turpat, 235.

VĒRES

- Akmentiņš, A. (2018) *Skolotāji*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Ikstena, N. (2015) *Mātes piens*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Jundze, A. (2017) *Sarkanais dzīvsudrabs*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Kota, L. (2016) *Istaba*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Manfelde, A. (2017) *Virsnieku sievas*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Berliner, J. S. (1957) *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge: Harvard University Press.
- Crankshaw, E. (1959) *Kruschev's Russia*. London: Penguin Books.
- Fitzpatrick, S. (2000) *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.
- Klumbyte, N., Sharafutdinova, G. (eds.) (2013) *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*. Plymouth: Lexington Books.
- Latvijas Republikas vēstniecība Spānijas Karalistē (2021) Madridē prezentē Noras Ikstenas romāna “Mātes piens” tulkojumu. Pieejams: <https://www2.mfa.gov.lv/spain/aktualitates/68501-madride-prezente-noras-ikstenas-romana-mates-piens-tulkojumu> (16.08.2022.).
- Ledeneva, A. V. (1998) *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stack-Nelson, L. (2021) *The Year the River Froze Twice* by Inga Ābele. Pieejams: <https://www.worldliteraturetoday.org/2021/summer/year-river-froze-twice-inga-abele> (16.08.2022.).

Summary

The Interactions of *Blat*, Environment and Power in the Novel Series

Mēs. Latvija, XX gadsimts (We. Latvia, XX Century)

Throughout human history, social connections have affected the everyday lives of individuals in a multitude of ways. The need for “convenient” connections was even more exacerbated during the Soviet period, when useful friendships and acquaintances were crucial for obtaining even seemingly basic goods and services due to the inefficiencies of the Soviet production and distribution systems. This informal procurement system has created a collective trauma in Latvian society, which is also reflected through the prism of literature. This article aims to address how social connections are used for material benefit by various characters in the novels in this series, describing the Soviet chapter in the history of Latvia. The phenomenon of *blat* (the use of social connections to gain access to goods or services) is yet to be individually addressed in the context of Latvian literature or life stories in general. The article gives an insight into this Soviet-era concept of actual value and considers the challenges it poses for the modern readership.

In the first section of the article, different theoretical definitions and aspects of *blat* are examined and compared. In addition, the possibly far-reaching consequences that *blat* poses for the modern Latvian mentality have been considered. In subsequent sections the theory is applied to the novels being analyzed, particularly concentrating on the effect that *blat* has on shaping the surrounding environment and the power roles between various characters. In the conclusions the author underlines the importance of an extensive, multidimensional depiction of *blat* and the manifold effects it had on everyday lives of Soviet citizens, in order to promote deeper understanding of this phenomenon and provide a more immersive reading experience for young readers.

Key words: *blat*, contemporary Latvian literature, *Mēs. Latvija, XX gadsimts (We. Latvia, XX Century)* novel series, historical novel, environment, power.

Redakcijā saņemts 13.06.2022.

ATGRIEŠANĀS GARŠA: LATVIEŠU PĒCTRIMDAS TEKSTI GASTROPOĒTISKĀ SKATĪJUMĀ

Elvis Friks, *Mg. hum.*, rakstnieks un literatūrzinātnieks. Bakalaura grādu ieguvis jauno mediju mākslā Liepājas Universitātē, maģistra grādu – latviešu literatūrzinātnē LU. Studējis portugāļu valodu Leirijas Politehniskajā institūtā (*Politécnico de Leiria*), vēlāk saņēmis gada stipendiju Ķīniešu kultūras studijām Šanhajas Universitātē. Pētnieciskās intereses saistās ar salīdzināmo literatūrzinātni, vēsturiski biogrāfiskiem romāniem, pēctrimdu, transkulturālismu.

Ojārs Lāms, *Dr. philol.*, literatūrzinātnieks, klasiskais filologs, tulkotājs no latīņu, sengrieķu un jaungrieķu valodas. LU profesors un vadošais pētnieks salīdzināmajā literatūrzinātnē, LZP projekta *Rīga Literata* vadītājs un LZP projekta *Gastropoētika un nacionālā identitāte* vadošais pētnieks. Tulkojis un aperējis latviešu valodā Aristoteļa, Longīna, Salomona Frencēļa darbus. Pētījis literatūras teorijas vēsturi un eposa teoriju un praksi. Pašlaik uzmanības lokā literatūras un migrācijas sasaiste plašā diahroniskā un tipoloģiskā izvērsumā, ietverot ideju un poētikas migrāciju neolātiniskajā humānistu literatūrā, latviešu trimdas un pēctrimdas literatūru, migrācijas un transnacionālo literatūru.

Raksturvārdi: dokumentālā proza un romāns, dzeja, ēdiens un kultūru atšķirības, pēctrimdas autori A. Nesaule, I. Vērzemnieks, J. Kronbergs, M. Gūtmane.

Ievads

Brīdī, kad Latvija atgūst neatkarību, trimda beidzas, jo ir likvidēti trimdas pastāvēšanas iemesli. Bet attiecībā uz cilvēku un sabiedrības dzīvi trimda turpina pastāvēt kā sava veida mentāls fantoms. Formāli tās nav, bet tā ir noteikusi daudzu cilvēku dzīvi garu gadu desmitu garumā. Sašķeltajai nācijai ir iespēja apvienoties. Viegli tas notiek ideālu līmenī,

bet ne praksē. Arī cilvēka pašidentitāte nevar uz burvju mājienu mainīties. Pat atgriežoties dzimtenē vai tēvzemē, trimdinieka pieredze nekur nepazūd. Bijušais trimdinieks nonāk diezgan sarežģītā situācijā. Viņš ir audzis brīvās pasaules ideālos, sirdī un prātā lolojis priekšstatu par mantoto pirmsskara Latviju. Realitāte piedāvā pavisam citu pasauli – latviešu sabiedrību, kuras dzīvesziņa, lai gan iespēju robežās

pretojusies okupantu ideoloģiskajai varmācībai, tomēr smagi cietusi no izdzīvošanas, piemērošanās un pakļaušanās kompromisiem.

Pēc trimdas formālās beigšanās ir pamats runāt par pēctrimdas situāciju kā vienu no latviskās pasaules dimensijām. Un šī situācija gūst atspoguļojumu arī literatūras fenomenā, ko var dēvēt par pēctrimdas literatūru. Šim fenomenam pieder tie latviešu un latviešu izcelsmes autori, kuri savā daiļradē reflektē par jautājumiem, kas saistīti ar trimdas beigām, ar divu kultūras telpu saskarsmi jau brīvības un izvēles iespēju, ne vairs sašķeltības un okupācijas / patvēruma svešatnē kategorijās, kā tas raksturīgs trimdas diskursam. Pēctrimdas literatūru pamatā veido satikšanās, atgriešanās, pieredzes un atmiņu jautājumu tēlojums. Svarīga iezīme, ka te vērojams noteikts transkulturalisms un transnacionālisms, jo darbi top gan latviski, gan angļiski un citās valodās. Paši autori ir sava veida nomadi vai repatrianti. Daļa autoru atgriežas Latvijā, daļa kļūst par atspoles mīgrantiem, daļai ikdienas realitāte ir nesaraucami saaugusi ar mītnes zemēm. Ir arī gadījumi, kad pēc mēģinājumiem iekļauties pēcpadomju Latvijas dzīvē autori tāpat kā arī daļa citu pēctrimdinieku atgriežas savās kādreizējās patvēruma zemēs.

Latviešu pēctrimdas fenomens nav plaši pētīts ne latviešu sociālajās, ne humanitārajās zinātnēs, kuru sinerģija ir būtiski svarīga, jo estētiskas un poētiskas dabas jautājumi cieši savijas ar sociālo fenomenu – pēctrimdu. Tekstu kopums, kas atspoguļo šo parādību, nav pārāk plašs, tomēr šī šķeltās nācības daļu satikšanās, lai veidotu jau kopā atdzimušās tēvzemes nākotni, ir svarīga līnija nācības biogrāfijā un modernās identitātes raksturojumā.

Šajā rakstā tuvošanās fenomena problemātikas izpētei jānotiek caur gastropoētikas prizmu, jo ēdiens ir ilgošanās, atmiņas un identitātes svarīgs elements trimdiniekam, ēdiens atspoguļo saikni ar dzimteni, un pēctrimdiniekam tas kļūst arī par cerību un ilgu spoguļi. Lai gūtu maksimāli plašāku, dziļāku un daudzveidīgāku ieskatu fenomenā, par pētījamo materiālu izraudzīti dažādu paaudžu, dažādu dzimumu, dažādos žanros un dažādās valodās rakstošu autoru darbi. Izvēlētais darbs ir Agates Nesaules (1938–2022) biogrāfiskā materiālā

balstītais romāns *Zudušie saulgrieži* (2018)¹. Autores dzimtā valoda ir latviešu, bet savus darbus viņa raksta angļu valodā, un ne visi tie vēsta par latviešu pasauli. Romāns *Zudušie saulgrieži* uzskatāms par vienu no spilgtākajiem pēctrimdas tekstiem, kurā hronoloģiski ir izstāstīta visa trimdinieka dzīves gaita – bēgļu gaitas, iedzīvošanās mītnes zemēs, trimdinieku izvēles un dzīves modeļi, bet romāna īpaši spilgta iezīme ir izvērsts pēctrimdas situācijas tēlojums, veidojot to divu romāna raksturu pieredzes sastatījumā. Līdzīgu paņēmieni izmanto arī ASV dzimusī latviešu izcelsmes rakstniece Ināra Vērzemnieks (1973), kura ar dokumentālās prozas līdzekļiem cenšas sasiet savas dzimtas gaitu sarautos pavedienus, tēlojot savas vecāsmātes dzīvi izsūtījumā Sibīrijā un Latvijā. Dokumentālais romāns *Among Living and Dead* (Starp dzīvajiem un mirušajiem, 2018)² tapis angļu valodā, tulkots arī franciski, bet latviešu valodā vēl nav pieejams. Žanriskās daudzveidības, dzimumdiferences un dzīves pieredzes daudzveidības labad pētījumā iekļauta arī Jura Kronberga (1946–2020) dzeja, kurš dzimis jau trimdā, vai varbūt var teikt, ka tas ir laika periods, kas vēl saucams par bēgļu gaitām, jo tolaik latvieši svešumā dzīvo ar cerību par drīzu atgriešanos un lielā izceļošana vēl nav sākusies. Daiļrades valodas izvēles ziņā viņš ir poliglots un apmetas uz dzīvi Latvijā mūža beigās, šo pārceļšanos dzejā interpretējot kā trimdinieka atgriešanos. Kopīgam situācijas tvērumam tiek izmantota arī atsaukšanās uz tādu nozīmīgu pēctrimdas literatūras figūru, kāda ir Margita Gūtmane (1943), bet viņas daiļrade dziļāk tekstu savpatības un dažādības dēļ būtu aplūkojama atsevišķā pētījumā. M. Gūtmane savdabīgajā grāmatā par Veroniku Strēlerti apcer pēctrimdas tikšanos ar Latviju gan savā, gan V. Strēlertes pieredzē. Spēcīga un daudznozīmīga metafora par jauno situāciju, par izvēles izdarīšanas neiespējamību un trimdiniekus arī pēc trimdas pavadošo dramatismu iekļauta pēdējā V. Strēlertes lidojuma no Rīgas uz Stokholmu 1992. gada rudenī pēc dzejnieces jubilejas svinībām tēlojumā:

¹ Nesaule 2018.

² Verzemnieks 2018.

“Vakarā lidojums no Rīgas uz Stokholmu šajā gada laikā ir savdabīgs. Visu lidojuma laiku saule riet un riet, un, tikai nosēstoties Stokholmā, tā ir norietējusi un iestājas tumsa.”³

Metodoloģija

Pēctrimdas fenomena analīze galvenokārt tiek balstīta Betinas Banašas (*Bettina Bannasch*) un Katjas Zarkovskas (*Katja Sarkowsky*) pētnieciskā veikumā, kas apkopots kolektīvā monogrāfijā *Pēctrimda* (2020)⁴, kurā daudzveidīgi ir analizēti literatūras un kultūras konstruēšanas procesi pēctrimdas situācijā. K. Zarkovska izceļ, ka rūpīgāk jāaplūko tieši specifiska izpratne par izcelsmi, lokalizāciju un piederību, kā arī vēsturisko kontekstu.⁵ Rakstnieka izcelsmes valsts prombūtnes laikā ir būtiski mainījusies. Un viņu cieši saista pagātne, kura neatbilst tagadnes izjūtai, un nākotnes atgriešanās dzimtenē kļūst apšaubāma. Tas iezīmē nepieciešamību uz trimdas fenomenu palūkoties ar distanci, uzdodot jautājumus par atgriešanās iespējām un pagātnes nozīmību.

Pēctrimdas fenomena reprezentāciju literatūrā var aplūkot kā neomītisku konstrukciju, kur tēli atgriežas simboliskā dzimtenē, bieži lietojot ēdienu un dzērienu zīmju sistēmu. Pamatoti iederas šādi pieejai izmantot Kloda Levī-Strosa mīta analīzes modeli, kurā antropologs izmanto binārās opozīcijas, atklājot radniecīgas struktūras. Šī struktūra ir izteikta binārās opozīcijās jeb pāros. Cilvēki tādā veidā domā un strukturē pasauli. Attiecīgi kāds no pāra elementiem nonāk privileģētākā lomā nekā otrs. Savukārt ēdiena attēlojums literatūrā ir ne tik daudz par ēdienu, kā par plašākām funkcijām literārā tekstā. K. Levī-Stross pamato: “Zīmju funkcija ir tā, ka tās ir jāizsaka, izmantojot pārējos līdzekļus.”⁶

K. Levī-Strosa izpratnē mīts ir etnogrāfisks materiāls, kur var atrast cilvēka prāta rīcību. Ar antropoloģisko pieeju viņš mēģina uztvert kultūras uzvedības sastāvdaļas, ceremonijas, rituālus, radniecības attiecības, laulības likumus,

ēdiena gatavošanas metodes, totēmiskās sistēmas, nevis kā raksturīgas vai atsevišķas vienības, bet gan kā kontrastējošo attiecību izteiksmi.⁷ Viņš meklē saistību, kas šīs atšķirīgās parādības savienotu kopā noteiktās attiecībās.

K. Levī-Strosa antropoloģiskā pieeja ne tik daudz aplūko kopienas valodas uzbūvi, kā vairāk aplūko bezapziņas uzbūvi, uz kuras turas sociālā dzīve un valoda.⁸ Viņš apgalvo, ka primitīvu tautu šamanis un ārsts izmanto līdzīgu domāšanu. Ja modernā medicīna runā par baktērijām, tad mītiskā pasaules uztverē šamanis runā par briesmoņiem. “Tam, ka šamaņa mitoloģija neatbilst objektīvai realitātei, nav nozīmes. Slimā sievietē tic mītam un pieder sabiedrībai, kas tam tic.”⁹ Viņa mērķis ir parādīt, nevis kā cilvēki domā mītos, bet kā mīti dzīvo cilvēkos, viņiem par tiem nezīnot.

Pētniece H. Dzenga trimdas valodu aplūko kā ilgas pēc pazudušā centra, ap kuru norisinās klaiņojošs stāvoklis. Centrs kļūst par neomītiskās pasaules konstrukciju. Turpmākai teksta analīzei pētniece izmanto terminus – decentralizācija (*decentralization*), atšķirība (*disparity*), sašķeltība (*disjointedness*) un marginalitāte (*marginality*).¹⁰

Decentralizācija (*decentralization*) – tēli piespiedu kārtā / labprātīgi pamet dzimšanas teritoriju, izjūtot nepārvaramas ilgas visā vēstījumā atgriezties centrā.

Atšķirība (*disparity*) nezināmā vidē, izrauti no centra, tēli ir atšķirīgi ar valodu, kultūru un kulināriju uz pārējās sabiedrības fona.

Sašķeltība (*disjointedness*) parādās kā sašķelts “es”, vairākas personas vienā, bet dažādas maskas. A. Nesaules romāna protagonistes Kaija un Alma savstarpēji var sarunāties angļiski vai latviski. Viņas pārņem amerikāņu sievietes ģērbšanās stilu. Ieklausās un cenšas labot angļu valodu, lai runātu bez akcenta.

Marginalitāte (*marginality*) tiek tēlota I. Vērzemnieks romāna epizodē, kur naratore (literārajā darbā stāsta, pavēsta kaut ko, vērsties pie kāda iedomāta vai esoša adresāta, gan

³ Gūtmane 2012, 182.

⁴ Bannasch, Sarkowsky 2020.

⁵ Turpat, 10.

⁶ Lévi-Strauss 1983, 14.

⁷ Turpat, 21.

⁸ Hawkes 2003, 26.

⁹ Turpat.

¹⁰ Zeng 2010, 2.

arī ir šis adresāts¹¹) apmeklē latviešu valodas vasaras nometni mežā. Jaunā paaudze piedalās kultūras pasākumos – dejas, kora dziesmas, stāsti pie ugunsкура par simbolisku dzimteni, kuru nekad nav apmeklējuši vai guvuši tiešu pieredzi ar teritoriju.

Pēctrimdas fenomena aplūkojumam ēdiena tēlojuma prizmā teorētiski svarīgs atbalsts ir arī franču antropologa Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*) uzskati par kultūras kapitālu, ko veido arī tas, ko un kā mēs ēdam, it īpaši citu sabiedrībā, kas savukārt rada sociālas privilēģijas un stiprina ekonomisko kapitālu.¹² Aplūkotajos piemēros diezgan spilgti būs redzama šāda veida asimetrija binārājās opozīcijās. Tajās iekļautie pretstati nekad nav līdzsvaroti un samērīgi.

Trimdas un padomju realitātes garšu pretstatu paradigma literatūrā

Jau trimdas literatūrā garšas un ēdienu izvēles pretstati izmantoti, lai atklātu atšķirības un īpatnības šķeltajā latviešu pasaulē. Tādējādi pēctrimdas literatūra izmanto paņēmienus, kas jau aprobežoti iepriekšējā periodā. Nesen, tiekoties ar latviešu sabiedrisko darbinieku Juri Cilni Sietlā, viņš trāpīgi un asprātīgi raksturoja trimdas latviešu gastropoētisko identitāti, teikdams: “Kāposti, kāposti, kāposti / Anšlavs, Anšlavs, Anšlavs”. Patiesi, Anšlavs Eglītis, kurš pats gan pēc došanās trimdā Latvijā vairs nekad neatgriezās, tomēr no trimdas autoru vides, iespējams, dzīvei padomju okupācijā ir veltījis visvairāk daiļdarbu, uzrakstīdams piecus romānus. Starp tiem viens no spilgtākajiem – *Piecas dienas* (1976)¹³ – latviešu sabiedrība Latvijā tēlota caur kolaborantu un deportēto pretstatu, šos pretstatus iezīmējot arī gastropoētiski. Savdabīgi, ka ēdiens divās epizodēs tiek tēlots, izmantojot vienus un tos pašus rētorikas paņēmienus – pie galda iestājas apmulsums, lai gan maltītes un ļaudis, kas pie tā pulcējušies, ir dažādi un arī apmulsuma iemesli ir dažādi, bet ēdiens abos gadījumos kļūst par laksmu.

Vispirms A. Eglītis tēlo padomju funkcionāru maltīti: “*Atrautām apkaklēm, sasarkušām sejām četri direktoru kungi svinēja direktora Gnēzes dzimšanas dienu. Galds bija bagātīgi piekrauts ar pārtiku. Netrūka ne Carnikavas nēģu, ne Daugavas laša, ne kolhozā barotas cūkas recekļa. Pašā galda vidū rēgojās liela bļoda ar brūni apceptām vistas ķulēm. “Amerikā vistu baltais cilvēks neēd. Tā ir trūcīgo nēģeru bariņa!” paskaidroja jaunākais viesis, agri aptaukojies piecdesmitgadnieks, sārtu, pietvikušu vaigu. Viņš bija tikko pārbraucis no ārzemju komandējuma un zināja daudz ko tādu, ko parastais padomju pilsonis nedrīkstēja zināt. “Amerikā vistas gaļa ir septiņas reizes lētāka nekā liellopu, un neviens pieklājīgs cilvēks neuzdrošināsies viesiem pasniegt ceptu vistu.” Muskuļi direktora Gnēzes vaigos sāpīgi noraustījās. Platās, mikstās rokas nelāgi ietricējās, un viņš paslēpa tās klēpī, zem galdauta malas. Iestājās neērts klusums.”¹⁴*

Nedaudz lappušu tālāk A. Eglītis tēlo maltīti kādā komunālā dzīvoklī – istabā, kas no lielā dzīvokļa atstāta saimniecei, kura ir tikusi represēta. Maltīte tiek rikota par godu trimdas mācītājam, kas viesojas dzimtenē: “*Galdā parādījās bļodas ar cūkas cepeti, sautētiem kāpostiem un miltainiem, ar dillītēm pārkaisītiem kartupeļiem, īsta, sātīga rīdzinieku maltīte. Orleāna kundze nolika uz galda arī degvīna pudeles, pa vienai katrā galda galā. Uz blakus galdiņa Ingrida sakārtoja kafijas traukus, torti un dažādus sīkus cepumus. Es neviļus lēsu, cik Orleāniem šīs pusdienas izmaksāja, ievērojot, ka vienīgā pelnītāja bija Ingrida.”¹⁵*

Nepārprotami ēdienu izvēle un servēšana jūtams pretstats starp nomenklatūras funkcionāru ārišķību, lētā un vērtīgā sajaukumu, galda kultūras trūkumu un represēto latviešu ģimenes, kaut arī atturīgo, tomēr cieņpilno, no tradicionāliem, klasiski vienkāršiem produktiem veidoto maltīti, ko autors nosauc par īstu un sātīgu.

Arī otrajā epizodē neiztiek bez neveiklas klusuma pauzes, kas iestājas, kad izsūtījumā pabijušais Aleksis noraida viesībās esošā mācītāja vēlmi sākt pusdienas ar lūgšanu: “*Svētīt*

¹¹ Kursīte 2002, 268.

¹² Bourdieu 1985.

¹³ Eglītis 1992.

¹⁴ Turpat, 5.

¹⁵ Turpat, 20.

ēdienu piederas pārtikušiem ļaudīm bagātās zemēs. Mums, kam dažreiz bijis jācieš bads, tas liekas kā izsmieklis. Ja es Noriļskā sāktu svētīt ēdienu, tad citi jau to būtu aprijuši.¹⁶ Un arī šeit pie galda iestājas neveikls klusums. Savdabīgā veidā ar vienu un to pašu paņēmieni A. Eglītis iezīmē bināras opozīcijas pretējās puses.

Kopsavelkot iso ieskatu trimdas tradīcijā, kurā lielā mērā balstās arī gastropoētikas lietojums pēctrimdas tekstos, ievērojot tos pašus decentralizācijas, atšķirības, sašķeltības un marginalitātes parametrus, vietā būtu minēt Lalitas Muižnieces sniegto aprakstu par gastronomiskajām pārmērībām svešatnes tautiešu uzņemšanā padomju iestādēs:

“Viesnīcā gāja vaļā viesības ekskursantiem no Amerikas, galds bija piekrauts ar vodkas pudelēm, ar Melno aroniju, kas esot liķieris, gatavots no melnajiem pilādžiem, tā Melitai stāstīja grupas jaunieši, un Balto aroniju, ko jutīšot ritdien, ar šampanieša pudelēm, ik uz diviem ekskursantiem pa vienai, kuru korķus šie paši jaunieši ar skaļiem spiedzieniem šāva augstajos zāles griestos, no kurienes tie bira atpakaļ nēgu šķīvjos, silķītē ar krējumu, satītajā šķiņķī, melnajā kaviārā, kartupeļu salātos, marinētajās sēnītēs, labajā Latvijas klona maizē un dāmu parūkās.”¹⁷

Šis epizodes pilnīgai uztverei un izpratnei bināro opozīciju kodā gan jāņem vērā konteksts jeb nepieciešamas zināšanas par vidusmēra pārtikas patēriņa jautājumiem padomju režīmā. Laikā, ko apraksta L. Muižniece (septiņdesmito gadu vidus), padomju pārtikas rūpniecība aizvien vairāk cieta no nespējas sarāžot pietiekamā apjomā visikdienišķākās pārtikas preces. Veidojās garas rindas veikalos, produktu kvalitāte kritās, tika noteikti dažādi ierobežojumi. Tas asi kontrastē ar ārišķību un pārpilnību, kas tika demonstrēta ārzemniekiem īpašos saviesīgos pasākumos, vienu no kuriem spilgti attēlo L. Muižniece.

Pēctrimdas literatūras gastropoētikas paradigma

Pēctrimdas literārajā tradīcijā gastropoētika lielā mērā tiek izmantota tajā pašā pretstatu modā, kā tas bija trimdas literatūrā. Tomēr gastropoētisko paņēmieni lietojums, kas joprojām tiek veidots bināru opozīciju veidā, kalpo gluži citiem mērķiem. Šo paņēmieni uzdevums ir ne vairs parādīt padomju režīma kroplību, bet gan atklāt sašķeltības laika traumatiskās sekas, kad atgriešanās bieži vien var notikt tikai simboliskā dzimtenē. Tālākajā izklāstā šī situācija tiks parādīta, pievērsoties vairākām konkrētām ēdienu binārām opozīcijām A. Nesaules, I. Vērzemnieks un J. Kronberga tekstos.

Šprotu pastēte un aveņu kūka: atmiņās sakņotā simboliskā dzimtene konfrontācijā ar pēcpadomju realitāti Latvijā ģimenes saikņu kontekstā

A. Nesaule romānā *Zaudētie saulgrieži* abām varonēm liek piedzīvot un pārdzīvot braucienu uz Latviju isi pēc neatkarības atgūšanas. No vienas puses, tie ir vieni no nozīmīgākajiem gadiem nesenaajā vēsturē, kad valsts un sabiedrība saskārās ar izaicinošu fundamentālu jautājumu risināšanu, no otras puses, tīri sadzīvīskā un saimnieciskā ziņā tie ir diezgan skumji un pelēki laiki, kad sabiedrības labklājība nopietni kritās un tautsaimniecības pastāvēšanai un attīstībai bija jāmeklē jauni ceļi. Šis pretstats diezgan skaidri izteikts A. Nesaules secinājumā:

“Tā vairs nebija tik pazīstamā, mīlā Latvija, kas Padomju okupācijas laikā tika postīta un nolaisīta, tomēr aizvien palika skaista un maģiska.”¹⁸

Katras varones tikšanos ar Latviju autore tēlo nedaudz citā griezumā, tomēr vienojoša ir nepiepildītības sajūta, ar ko labāk izdodas tikt galā izglītotajai intelektuālei Kaijai, kas saikni ar dzimteni spēj atjaunot, to projicējot valodā, dzejā un dabā.

Grūtāk iet Almai, kura sadzīvīski piezemētā veidā cenšas saikni atjaunot caur radurakstiem, bet dzimtenes tuviniekos sastop vulgaritāti, savtīgumu, vēlmi izmantot Amerikas radniecī, kas tiek uztverta par bagāto tanti. Atsvešinātības izjūta vainagojas svētku maltītē

¹⁶ Eglītis 1992.

¹⁷ Muižniece 2020, 107.

¹⁸ Nesaule 2018, 359.

skumjā guļamrajona blokmājā. Maltīte tiek tēlota bināru opozīciju veidā, nožēlojamajām, pelēkajām šprotu pastētes sviestmaizēm asi kontrastējot ar Almas atmiņām un iztēli:

*“Uz galda būtu uzlikta porcelāna servīze, viņai piedāvātu gabaliņu aveņu tortes un tasi izcili gardas kafijas. Tur būtu krējums, rupjmaize, cepta siļķe un kartupeļi ar sviestu un dillēm..”*¹⁹

Šāda maltīte nebūtu nekas neiespējams arī pēcpadomju Rīgā (ja nu vienīgi aveņu torte varētu būt pagrūti dabūjama, un kafija ar raksturojumu “izcili garda” arī varētu būt problemātiska), bet autore ļoti apzināti par galveno maltītes sastāvdaļu izvēlas šprotu pastēti, tādējādi ar šī produkta pelēcību un nekādību raksturojot Latvijas cilvēkus un sabiedrību pēcpadomju periodā, joprojām sovjetisma ēnā.

Kafijas neesamība pilsētā un dārza ogas: padomju mantojuma drāma sadzīves prizmā

Intelektuāle Kaija ar neatkarību atguvušo Latviju sastopas citā ceļā. Epizodes pamatā pašas autore pieredze, apmeklējot Rīgā 1. Pasaulē latviešu zinātnieku kongresu, kas romāna lappusēs pārdēvēts par Pirmo starptautisko latviešu mācībspēku konferenci. Taču līdzīgi kā Alma viņa izjūt pretrunīgas noskaņas: *“Atgriešanās uzreiz pēc neatkarības atgūšanas nesagādāja vienīgi prieku – tā bija daudz sarežģītāka.”*²⁰

Līdzīgi kā Almai, arī Kaijai par tādu kā gastronomisku atslēgtēlu kļūst kafija. Tikai šajā gadījumā tā kļūst par Rīgas kā nerietumnieciskas, sovjetiskas telpas raksturojumu, jo rīta agrumā pilsētā nav iespējams atrast vietu, kur dabūt kafijas tasi. Šis kafijas trūkums kļūst par zīmi tam Rietumu kultūras un dzīvesveida trūkumam, kādā atrodas Latvija tūlīt pēc neatkarības atgūšanas.

Kaijai tomēr, var teikt, veicas labāk saikņu veidošanā nekā Almai, jo tās tiek meklētas valodā, kultūrā, dabā. Ja Almas simboliskā dzimtene tiek izteikta ar kafiju, aveņu kūku, porcelāna tasi no viņas atmiņām par bērnību, kas ir gauži netveramas un gaisīgas lietas, tad Kaijai izdodas rast pavedienus, kas ir ja ne

gluži taustāmi, tad ieraugāmi, sadzirdami izjūtami. Arī *“Kaija neatrada to Latviju, pēc kuras ilgojās, nedz nonākot bērnības mājā, nedz satiekot dažus attālos radniekus, kurus viņa uzmeklēja. Kaija savu Latviju atrada citur.”*²¹ Kaijas Latvija ir valodā un dzejā. Arī nemateriālas un tomēr tveramākas lietas nekā tikai atmiņas. Latvijas atrašana caur valodu tiek nostiprināta arī gluži materiāli gastronomiskos tēlos, garšas savienojot ar vārdiem, kas tās izsaka. Ja Alma domā par aveņu torti, tad Kaija piedzīvo avenes dabā, satiekot uz lauku ceļa kādu latviešu sieviņu, kas tirgo pašas dārzā audzētās ogas – avenes – un tomātus. Sieviete ieaicina Kaiju dārzā, kur paveras garšu un pusaizmirstu nosaukumu bagātība. Svešā sieviete deklamē dzeju un Kaija *“juta, ka, būdama nomodā, ir nokļuvusi sapnī”*²². Šķietami vienkāršais lauku dārzs iegūst teju vai Edenes dārza aprises, un notiek simboliska atgriešanās.

Industriāli produkti un sviestmaizes Jāņu mielastā Amerikā: jaunā starpkultūru un starpnacionālā realitāte XXI gadsimta globalizācijas kontekstā

Abas romāna protagonistes, kuru dzīves gājumi romāna noslēguma daļā tēloti paralēli, jo viņu dzīves gaitas ir pašķīrušās, satiekas pēc ilgākas atšķirtības Jāņu svinībās. Alma pēc kapu apmeklējuma piebrauc pie svinību vietas, taču pirmās izjūtas ir saistītas ar vilšanos:

*“Vakarā Alma piebrauca pie lauku mājas meža malā. Tajā pašā mirklī viņa saprata, ka nevajadzēja braukt.”*²³

Jāņu svinību vieta ir kā dažādu kultūru satikšanās laukums, kurā ļaudis nelielās grupās kļūst un klaiņo, bez centra, bet strukturēta sakārtojuma. Saimnieks, latviešu čellists, vietu gan atvēlējis, bet nekādā ziņā nav gatavs būt namatēvs. Pats nams ir aizslēgts, lai viesi neizmantotu tualeti. Un atkal jau atmiņu pasaule kļūst par īstāku un dzīvāku nekā apkārtnotiekošais. Ir neliels galds, ap kuru sēž sirmgalvi, kas iemieso kaut ko no senatnes Latvijas. Un gastronomiskās opozīcijās tiek izteikta savējā

¹⁹ Nesaule 2018, 360.

²⁰ Turpat, 374.

²¹ Nesaule 2018, 372.

²² Turpat, 373.

²³ Turpat, 384.

un svešā attiecības ar spēcīgu uzsvāru pēdējam par labu dominances nozīmē. Starp lielveikalos pirktām rūpnieciski ražotām uzkodām uz galda pamanāmas arī latviešu stila vienkāršās sviestmaizes. Iespējams, ka šī tradicionālo Jāņu pazušana modernajā transkulturālajā pasaulē arī devusi nosaukumu visam romānam. Tomēr autore nevēlas romānu beigt uz pesimistiskas nots. Viņas radīto varoņu latviskā pasaule, iespējams, ir zudusi, patvērusies tikai atmiņās, bet romāna izskaņā tomēr tiek iezīmēts ar cerīgu skatu nākotnē:

“Tālumā plavas otrā malā atskanēja spēcīgas balsis, dziedot gaistošu Jāņu dziesmu. “Klausies,” Kaija priecīgi sacīja.

“Tie dziedātāji zina vārdus.”

Varbūt tie ir latvieši, kas nesen ieradušies no Latvijas.

Un arī šejienes jaunie cilvēki. Viņi visi dzied kopā.

Pāri plavai nāca vairāk kā ducis cilvēku.

Kaija bija tikpat strauja un zinātkāra kā allaž.

“Lieliski! Es tā priecājos, ka viņi ir šeit, – iesim ar viņiem aprunāties! Ko Latvijas latvieši domā par Amerikas latviešiem, kāda šķiet Amerika jaunatnācējiem, kā viņi dzīvo; vai viņiem ir pašiem sava parka avenija; vai būt imigrantam ir citādi nekā būt bēglim un būt trimdā, kā to darījām mēs; vai viņiem ir labāki darbi; vai atklāta diskriminācija ir samazinājusies, vai citi aizvien izrāda pārākumu...”²⁴

Šim nākotnes iezīmējumam gan trūkst jebkādu gastropoētisku marķējumu. Varbūt garšai nav nākotnes dimensijas? Un arī šajā epizodē, pirms iesaistīties sarunās ar jaunajiem līgotājiem, Kaija aicina Almu padalīties atmiņās par Jāņiem pirmskara Latvijā. Un atkal jau Alma ir savu dzimto māju Stabuļu virtuvē. Romāna izskaņā skanošie mierinošie Almai veltītie Kaijas vārdi, ka viss ir labi un ka viņa ir tepat līdzās, liek domāt, ka šī atmiņu epizode ar dzimtās mājas virtuvi un māti, kas lej no krūzes siltu ūdeni, un smaržojošām kalmēm, kuru nosaukumu Alma angļiski nezina, iespējams, ir Almas nāves aina.

Bērza tāss un medus: Sibīrijas izdzīvošanas un traumas kompensācijas garša

I. Vērzemnieks dokumentālās prozas darbā *Starp dzīvajiem un mirušajiem* savas ģimenes stāstu izstāsta bez romāna beletristiskā pastarpinājuma, kā to dara A. Nesaule. I. Vērzemnieks daiļradi diezgan nosacīti var pieskaitīt latviešu pēctrimdas literatūrai. Viņa būtu saucama par latvoamerikāņu rakstnieci (bet tāda būtībā ir arī A. Nesaule, ar to atšķirību, ka dzimusi un bērnību aizvadījusi Latvijā). Viņas izglītība, audzināšana, profesionālā karjera ir visnotaļ amerikāniska (viņa ir dokumentālās radošās rakstniecības profesore, un Latvijā tādu amatu nemaz nav), tomēr radošu nemieru rada latviskā izcelsme, saikne ar tālo un nezināmo Latviju, kuru I. Vērzemnieks ierauga tikai 21. gadsimtā, kad Latvija jau ir krietni attālinājusies no sovjetiskā apēnojuma (diemžēl vēl ne pilnībā atbrīvojusies no tā) un kļuvusi krietni rietumnieciskāka, nekā tā bija tad, kad to ieraudzīja A. Nesaule. I. Vērzemnieks par sociālo realitāti, par sabiedriskās dzīves formām svarīgāks ir viņas ģimenes personiskais stāsts – vecāsmātes Livijas, kas kļuva par trimdinieci, un viņas māsas Ausmas, kas mūžu aizvadīja dzimtenē, no kurienes tika izsūtīta un kur atgriezās, likteņu kopība un šķirtība.

I. Vērzemnieks Latvijas īpašo nozīmi savā un savas dzimtas pasaules uztverē izsaka ar debesu tēlu: *“Amerikā, Harijs mēģina pēdējo reizi, vai jums ir tādas pašas debesis? Mana vecmāmiņa allaž teica, ka tās ir savādākas, es atbildu. Un tagad, kad esmu šeit, es redzu, ka viņai bija taisnība...”²⁵*

Lai iezīmētu vecāsmātes māsas Ausmas skarbo likteni, tiek izmantoti gastropoētiski tēli. I. Vērzemnieks radītā gastropoētiskā binārā opozīcija, šķiet, ir visskarbākā no līdz šim aplūkotajām. Tas arī saprotams, jo viņas mērķis ir atklāt izsūtījuma skaudro pieredzi un tās radītās traumas dziedināšanas iespējas. Tāpēc šajā bināro opozīciju pāri satiekas lietas, kas dabiski nekādu binaritāti neveido, jo viens no elementiem pat nav ēdiens (A. Nesaulei gan arī ir šaubas, vai šprotu pastēti var uzskatīt par īstu ēdienu, bet tas gan drīzāk ir

²⁴ Nesaule, A. (2018). *Zudušie saulgrieži: stāsts par trimdu un draudzību*. Rīga: Laika grāmata. 391.

²⁵ Vērzemnieks 2018, 167.

jautājums par kvalitāti), respektīvi, runa ir par bērzu tāsi. Tekstā bērzi tiek pieminēti daudzkārt kā Latvijas ainavas būtiska sastāvdaļa, kā krusta koks, kā saikne ar veļu pasauli, bet īpašu nozīmi tas iegūst Sibīrijas tēlojumā, kur bada apstākļos bērza tāss tiek lupināta kā gaļa no kaula.

Asā pretstatā ar šo atmiņu epizodi ir maltītes Ausmas mājās, kurās neiztrūkstošs elements ir deserts, lai cik pieticīgs tas arī kādu reizi būtu. Saldais ēdiens katrā maltītē. “*Vārīti augļi, saputota manna ar svaigu krējumu vai kaut arī kāda lēta konfekte, kas atnesta no ciema lielveikala.*”²⁶ Deserts ir svarīgs sajūtai, ka nekā netrūkst, ka ir atjaunota sagrautā kārtība. Šo salduma nepieciešamību vainago medus klātbūtne mājās, kas saistās ne tikai ar garšu, bet arī maigu, harmonizējošu smaržu.

Pie pasaules galda un nātru zupa saulrietā

J. Kronbergs savā bagātajā un daudzveidīgajā dzejas devumā gastropoētisku tēlainību lietojis jau no daiļrades sākuma. Atšķirībā no iepriekš aplūkotojām autorēm, kas literatūrai pievēršas jau pēc neatkarības atjaunošanas, J. Kronbergs latviešu trimdas literatūrā ir jau kopš 60. gadiem. Runājot par gastropoētiku, nevar gan teikt, ka tā viņa tekstos ieņem kādu ļoti specifisku vietu. Tas ir viens no tēlainības veidošanas paņēmieniem starp daudziem citiem. Tomēr ir viens krājums, kura nosaukumā izmantots gastronomisks termins, un tas ir krājums *Peti-šu* (2005)²⁷. Pats nosaukums savā ziņā piesaka krājuma rotaļīgo, bieži vien ironisko noskaņu. No franču valodas aizgūtajam vārdam pamatnozīme ir ‘kāpostiņš’, bet tā sauc arī nelielas kūciņas, kuras nosaukumu ieguvušas acīmredzot pēc vizuālas līdzības ar kāpostgalviņu (latviešu kulinārijā attālu līdzību var saskatīt ar vēja kūkām vai kūkām *Vecrīga* miniatūrā veidolā). No kūkas nosaukuma franču valodā radies mīļvārdiņš un uzruna milētāju starpā – *Mon petit chou*, ko latviskot, visticamāk, būtu pareizi ar izteicienu “Manu saldumiņ” vai kaut kā tamlīdzīgi. Pilnīgu analogu, kad dārzena

nosaukums kļūst par kūkas nosaukumu un tad par mīļvārdiņu, latviski laikam neatrast. Dzejoļiem šajā krājumā ir īsa, groda forma, kas sasauca ar tautasdziesmu četrriņdēm. Tādu kā sasauci ar tautasdziesmām veido arī katra dzejoļa numerācija. Gastropoētiski tēli izmantoti diezgan daudz – vietumis tiem ir latviska piesaiste, bet plaši izmantota visdažādākā pasaules kulinārā pieredze, tāpēc varam šo gastropoētisko izvērsumu saukt par dzirēm pie pasaules galda, kurās netrūkst arī pa nelubuma brīdim un kādai rūgtai atraugai. Galvenais gastropoētikas potenciāls te rodams vārdu spēlē, kalam-būros un asprātībās. Ilustrācijai daži piemēri: *KŪKAR*

PIPAS

no roberta mūka

aizņēmos rabarberu ķīseli

kad vēlāk biju ķīseli

aizņēmos karoti

*PŠ 220*²⁸

PALI

EC

koks putnā

vējš snaudā

sviests sierā

karš mierā

*PŠ 099*²⁹

Glūzi cita noskaņa gastropoētisku tēlu lietojumā ir J. Kronberga pēcnāves krājumā *debesīs dievs bīda mēbeles* (2021)³⁰, ko sastādījis Guntars Godiņš. Krājuma trešajā daļā ievietoti dzejoļi, kas tapuši, kad dzejnieks jau bija pārcēlies uz dzīvi Latvijā. Dzejnieka personīgajā dzīvē atgriešanās tēvzemē saaudās ar smagas slimības diagnozi. Dzeju tas iekrāso eksistenciāli smeldzīgās noskaņās. Vairāki dzejoļi veltīti mūžībā aizgājušiem kolēģiem, un tekstiem cauri vijas apcerīgs kopsavilkuma motīvs, kuram gan netrūkst arī J. Kronbergam raksturīgās ironiskās nokrāsas:

vienaldzīgs par sasniegumiem

*nelepojos ar saviem trūkumiem*³¹

²⁸ Turpat, 94.

²⁹ Turpat, 53.

³⁰ Kronbergs 2021.

³¹ Turpat, 105.

²⁶ Verzemnieks 2018, 70.

²⁷ Kronbergs 2005.

Gastropoētisku tēlu krājumā nav daudz. Visizvērstāk un spēcīgāk tie lietoti dzejoli *Valpurģis ar kodu*. Pavasara atnākšana, kas izteikta ar pirmo nātru lasīšanu zupai un nojausmu, ka rudenī mežaboli kā vienmēr būs neciešami skābi. Un vēlmi Valpurģos gūt vieglu noreibumu, iedzerot vīnu, nav iespējams piepildīt, jo vīna “*Nav vairs. Jādzer konjaks...*”³², pie tam daba vārās savā sulā un “*cilvēce seko visuma pašai pirmajai ceļa zīmei: laika bultai*”³³.

Teksta noslēguma koda (lat. val. *coda*, kas burtiski nozīmē ‘aste’), ne bez savdabīgas kronbergiskas ironijas skan:

*Rīt ēdisim nātru zupu*³⁴

³² Kronbergs 2005, 100.

³³ Turpat, 102.

³⁴ Turpat, 103.

Secinājumu vietā

*Es esmu gatavs atgriezties
manas domas ir gatavas atgriezties
manas locītavas asinsvadi plaušas
sirdspuksti: mēs visi esam gatavi atgriezties*

*bet mēs neatgriezīsimies
dzīves nogalē mēs neatgriezīsimies
bet ceļosim tālāk
cauri nezināmo teritoriju atpazīstamajiem
elkiem vecajiem noslēpumainajiem
vārdu virknējumiem*

*Es neatgriezīšos: toreizējā trimdā uzaugu
tagadējā diasporā vēl nenomiru
Juris Kronbergs*³⁵

Raksts sagatavots LZP FLPP projektā Nr. lzp-2019/1-0294 *Nacionālā identitāte: gastropoētiskais aspekts. Vēsturiskais, starpnacionālais un starpdisciplinārais konteksts.*

³⁵ Kronbergs 2005, 68.

VĒRES

- Bannasch, B.; Sarkowsky, K. (2020) *Nachexil / Post-Exile*. Berlin / Boston: Walter de Gruyter.
- Bourdieu, P. (1985) *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Eglītis, A. (1992) *Piecas dienas*. Rīga: Karogs; Preses nams.
- Gūtmane, M. (2012) *Dzīve ir viens vella izgudrojums: Veronika Strēlerte manās atmiņās*. Rīga: Neputns.
- Hawkes, T. (2003) *Structuralism and Semiotics*. London and New York: Routledge.
- Kronbergs, J. (2005) *Peti-šu*. Rīga: Neputns.
- Kronbergs, J. (2021) *Debesīs dievs bīda mēbeles*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Kursīte, J. (2002) *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- Lévi-Strauss, C. (1969) *Mythologiques, I: The Raw and the Cooked*. London: Jonathan Cape.
- Lévi-Strauss, C. (1983) *The Raw and the Cooked (Mythologiques)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Muižniece, L. (2020) *Pēdas. Melita Rīgā*. Rīga: Mansards.
- Nesaule, A. (2018) *Zudušie saulgrieži: Stāsts par trimdu un draudzību*. Rīga: Laika grāmata.
- Verzemnieks, I. (2018) *Among the Living and the Dead: a Tale of Exile and Homecoming*. London: One.
- Zeng, H. (2010) *The Semiotics of Exile in Literature*. London: Palgrave Macmillan.

Summary

The Taste of Return: Latvian Post-Exile Texts from a Gastropoetic Perspective

The aim of this article is to research the construction of the mythical world of the post-exile phenomenon in Agate Nesaule's novel "Lost Midsummers" (2018), Inara Verzemnieks' story "Among the Living and the Dead" (2018), and in the poetry of Juris Kronbergs. The narrative of returning to a symbolic homeland is studied through the system of food and drink symbols in the texts. Particular

attention is paid to the post-exile situation, where exile and post-exile become a peculiar binary opposition to the structure of texts. Protagonists have been deported from their homeland (center) to one day return from a foreign country (their wanderings) to a symbolic home. In general, these works actualize trauma, nostalgia and memories.

Key words: Non-fiction prose and novel, poetry, food and cultural differences, post-exile authors A. Nesaule, I. Verzemnieks, J. Kronbergs, M. Gūtmane.

Redakcijā saņemts 26.06.2022.

SIERA TIRDZNICĪBAS NOSAUKUMS UN TĀ INTERPRETĀCIJA: TILZĪTES PRET KRIEVIJAS

Rita Riekstiņa-Dolģe ir Latvijas Biozinātņu un tehnoloģiju universitātes Pārtikas tehnoloģijas fakultātes Uztura katedras docente un vadošā pētniece. Pētījumu virzieni: sidra, vīna tehnoloģija un kvalitāte, pakalpojuma kvalitāte ēdināšanas uzņēmumos.

Jeļena Zagorska ir Latvijas Biozinātņu un tehnoloģiju universitātes Pārtikas tehnoloģijas fakultātes Pārtikas tehnoloģijas katedras asociētā profesore un vadošā pētniece. Pētījumu virzieni: piena un piena produktu kvalitāte, inovatīvo produktu izstrāde, sūkalu pārstrādes iespējas.

Raksturvārdi: siera kvalitāte, tirdzniecības nosaukums, Tilzītes siers, Krievijas siers.

Ievads

Siera ražošanas uzņēmumu industrializācija un jaunu produktu attīstība, modificējot tradicionālos produktus, mainot tehnoloģijas, pievienojot komerciālos ieraugus, noved pie sākotnējās produktu garšas, aromāta un konsistences maiņas, un tādējādi daļēji vai pilnīgi tiek zaudēts siera autentiskums.¹ Lai gan rūpnieciskais siers ir raksturīgs ar ļoti līdzīgām un

vienveidīgām sensorajām īpašībām², tirdzniecībā esošie vienāda nosaukuma sieri atšķiras, un patērētājs izvēlas galvenokārt pēc pazīmes “garšo” vai “negaršo”.

Pēdējā laikā plašsaziņas medijos tiek atspoguļota diskusija par Krievijas siera nosaukuma maiņu ar Tilzītes siera nosaukumu. Tiek sniegti dažādi viedokļi gan par to, ka abi sieri ir gatavoti pēc vienas tehnoloģijas, un nosaukuma

¹ Lukač 1991.

² Mirecki et al. 2015.

maiņa ir tikai formāla, gan pretējais viedoklis – Krievijas un Tiltzītes sieri ir divi dažādi sieri, un nosaukuma maiņa nav korekta. Plašsaziņas mediji, neizpētot un neizskaidrojot jautājuma būtību, mēģina veidot noteiktu sabiedrības viedokli, kas balstīts uz emocijām un izjūtām, nevis uz objektīviem datiem. Šajā rakstā autora sniedz skaidrojumu par siera kvalitātes un marķējuma prasībām ES un Latvijā, kā arī skaidro būtiskākās tehnoloģiskās atšķirības Krievijas un Tiltzītes siera ražošanas tehnoloģijā, balstoties uz pieejamiem publicētajiem datiem. Skaidrojot siera kvalitātes un tehnoloģiskos jautājumus, svarīgi ir rast skaidrojumus un atbildes uz strīdīgajiem jautājumiem.

Siera kvalitāte Latvijā

Siers ir piena produkts, kas iegūts, sarecinot vājprienu, pienu ar samazinātu tauku saturu, pienu, krējumu, sūkalu krējumu vai paniņas, vai šo produktu maisījumu ar ieraugu un recināšanas fermentu preparātu, novadot recināšanas rezultātā radušās sūkalas.³

Senie latvieši, līdzīgi daudzām citām tautām, sākotnēji piekopusi sierniecību un vēlāk iemācījušies kult sviestu. Viņi gatavojuši skābpiena sierus un patērējuši tos prāvās apmēros. Saldpiena siera gatavošanas māksla Latvijā ienākusi 19. gadsimta otrajā pusē, kad vācu muižnieki pirmos sierniekus uzaicināja gan no Vācijas, gan no Šveices.⁴ 19. gadsimta beigās muižās darbojušās modernīcas, un kungu galdiem gribējās celt smalkākus produktus.

Padomju okupācijas sākumā 1941. gadā Latvijā darbojās 140 sierotavas. Vienotai kvalitātes nodrošināšanai tika veidoti standarti, kas garantēja vienotu pieeju dažādu siera veidu ražošanā. Padomju Savienībā atbilstoši valsts standartiem siera kvalitātes novērtēšanai izmantoja 100 punktu novērtēšanas sistēmu.⁵

Pēc neatkarības atjaunošanas tika pārņemtas Latvijas PSR siera ražošanas tradīcijas, tehnoloģijas un standarti. Tika veidoti nozares standarti sieriem, kas vēlāk pārauga

uzņēmumu standartos, un nozares standarti vairs netika uzturēti. Iemesli tam bija atšķirīgās pieejas, ražošanas tradīcijas, arī atšķirības ražotā siera kvalitātes rādītājos: siera beztauku daļas mitruma saturā, tauku saturā sausnā, nogatavināšanas ilgumā u. c. Tas radīja pašreizējo situāciju, kad vienādu siera veidu tehnoloģija dažādos uzņēmumos atšķiras. Līdz ar to tirdzniecībā nonāk siers ar vienu nosaukumu, bet ar atšķirīgu kvalitāti un sensorajām īpašībām, kas patērētājiem zināmā mērā rada apjukumu, un tālāk jau viņi, izvērtējot siera sensorās īpašības, izvēlas noteikta ražotāja zīmola sieru.

Pašlaik Latvijā ir spēkā piena produktu un saliktu piena produktu klasifikācijas, kvalitātes un marķējuma prasības, kas nosaka siera iedalījumu **pēc dažiem kvalitātes parametriem** (1. tabulā).

MK noteikumi nosaka, ka produkta tirdzniecības nosaukums “siers” jāpapildina tikai ar siera šķirnes nosaukumu vai tradicionāli lietotu nosaukumu, kas pēc būtības nenosaka vienotas kvalitātes un tehnoloģijas sieru. Pie papildu marķējuma ražotājs var norādīt: siera nogatavināšanas veidu, siera veidu atkarībā no beztauku daļas mitruma satura (ciets, mīksts), siera veidu atkarībā no tauku satura sausnā (piemēram, trekns, liess).⁶

Pārtikas produktu Garantētu tradicionālo īpatnību reģistrs

Atbilstoši Eiropas Parlamenta un Komisijas regulai Nr. 1169/2011 terminu “tirdzniecības nosaukums” lieto pārtikas produktiem, tos pārdodot galapatērētājam vai sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumam, kas noteikts ar dažādiem Savienības vai dalībvalstu tiesību aktiem. Savukārt “pieņemtais nosaukums” ir dalībvalsts patērētāju lietotais, kurā minētais produkts tiek pārdots, un to nav nepieciešamības sīkāk paskaidrot.⁷ Tas paver brīvu interpretāciju dažādu pārtikas produktu marķējumiem, ja nav izstrādāti atbilstoši reglamentējoši noteikumi, kas paredz atbilstību noteiktam tehnoloģijas standartam.

³ MK 2011.

⁴ Lielgalvis 1930.

⁵ Klietsmets, Menšikovs 1965.

⁶ MK noteikumi 2011.

⁷ Eiropas Parlamenta un Padomes Regula 2011.

1. tabula. Siera iedalījums*

Ieda- lījums	Tauku saturs siera sausnā:				
	1.	ar augstu tauku saturu – augstāks par 60 %	treknam sieram – 45–60 %	vidēji treknam sieram – 25–45 %	vidēji liesam sieram – 10–25 %
	Siera beztauku daļas mitrums:				
2.	ļoti cietam sieram – mazāks par 51 %	cietam sieram – 49–56 %	puscietam vai pusmīkstumam sieram – 54–69 %	mīkstumam sieram – augstāks par 67 %	
	Nogatavināšanas ilgums un veids:				
3.	nenogatavināts vai svaigs	nogatavināts	nogatavināts pelējuma vai gļemes mikrofloras ietekmē	nogatavināts sālījumā	

* MK noteikumi 2011.

Eiropas Savienībā, lai veicinātu kvalitatīvu vietējo produktu ražošanu un nodrošinātu plašāku informāciju sabiedrībai par produktu kvalitāti, kas saistīta ar ģeogrāfisko apgabalu vai tradicionālo izcelsmi, produkti tiek reģistrēti Eiropas Komisijas aizsargāto produktu nosaukumu reģistrā. Tas nozīmē, ka produkti tiek ražoti pēc tradicionālām tehnoloģijām un atbilst vienotām kvalitātes prasībām, kas pasargā tos no atdarinājumiem. Šajā Garantētu tradicionālo īpatnību reģistrā (GTĪ) iekļauj produktus, kas reģistrēti un aizsargāti visā ES, lai aizsargātu tradicionālās ražošanas metodes un receptes. Garantēta tradicionālā īpatnība izceļ tradicionālos aspektus, kā produkta gatavošanas veids vai sastāvs, taču nesasaista to ar konkrētu ģeogrāfisko apgabalu.

Latvijas Jāņu siers ir reģistrēts GTĪ reģistrā, kas nozīmē, ka siers, kas marķēts ar nosaukumu *Jāņu siers*, tiek ražots pēc tradicionālas tehnoloģijas un receptes un atbilst vienotām kvalitātes prasībām, un Latvijā, atbilstoši Pārtikas kvalitātes shēmu reģistram, to drīkst ražot seši siera ražošanas uzņēmumi.⁸ Citi uzņēmumi, ražojot līdzīgu sieru, nedrīkst izmantot nosaukumu *Jāņu siers*, un tiem jāizvēlas cits nosaukums, piemēram, *Ķīmeņu siers*.

Aizsargātu ģeogrāfiskās izcelsmes norāžu saraksta sieru apakšgrupā starp 283 reģistrētiem nosaukumiem ir *Holsteiner Tilsiter* siers. Siers *Holsteiner Tilsiter* ir augstvērtīga, Holšteinas pavalstij Vācijā raksturīga siera šķirne, kurai jau simt divdesmit gadus ir lieliska reputācija. Dokumenti apliecina, ka jau 16. gadsimtā Holšteinas Šveicē Bēlas (*Behl*) muižā gatavots līdzīgs siers.⁹

Holsteiner Tilsiter ir uzgriežamais siers, kuru tradicionāli ražo no govju piena, nogatavināšanas laikā pastāvīgi apstrādā ar rauga suspensiju (tālāk lietots sierniecībā pieņemts termins – gleme) un kura tauku saturs sausnā ir no 30 līdz 60 %. Sieru *Holsteiner Tilsiter* var izgatavot gan no svaigpiena, gan no pasterizēta piena. Sieram *Holsteiner Tilsiter* garšvielas lielākoties nepievieno. Ja to dara, tad izmanto tikai ķīmenes. Sieram ir dabiski veidojusies dzeltenīgi brūna garoza, kuru vismaz piecas nedēļas ilgajā nogatavināšanā apslauka ar sāls šķīdumu. Siera masa ir gaiši dzeltenā krāsā, konsistence elastīga, liecot viegli lūstoša. Siera acojums ir neregulārs, vienmērīgs, rodas siera graudi, formējot ar uzliešanu vai uzbēršanu. Siera ieguvē tiek izcelta ģeogrāfiskā vieta, kas tiek aprakstīta kā “īpašās, dabiskās un tikai šejienes nogatavināšanas pagrabos mītošo

⁸ Pārtikas un veterinārā dienesta dati.⁹ Padomes Regula 2006.

2. tabula. Krievijas un Tīlzītes siera kvalitatīvie rādītāji*

Kvalitātes parametri	Tīlzītes siers	Krievijas siers
Tauku saturs sausnā, %	min. 30; 45 līdz 55	< 50
Mītruma saturs, %	< 45	40–41
Sāls saturs, %	2,8–4,3	1,3–1,8
Siera graudu apstrādes temperatūra**, °C	36–38	41–42
pH nogatavinātā sierā	7,5	5,3–5,5
Garša	No maigas un viegli pikantas līdz izteikti pikantai	Izteikta siera, nedaudz skābena
Siera krāsa	Vienmērīga, no baltas vai ziloņkaula līdz gaiši dzeltenai vai dzeltenai	Vienmērīga, no baltas līdz gaiši dzeltenai
Ārējais izskats	Siera virsma dzeltenbrūnā krāsā	Siera virsma ir gluda, tīra, dzeltenā krāsā
Konsistence, acojums	Elastīga konsistence, neregulāras formas iegarenas formas acojums	Maiga elastīga konsistence, vienmērīgi izvietots neregulāras formas acojums.
Nogatavināšanas laiks	trīs un vairāk nedēļas, 10–16 °C temperatūrā	> 10 nedēļas 10–12 °C temperatūrā

* Kliesmets, Menšikovs 1965; Standard for Tilsiter 2019; Sorokin 1931; Moloko, moločnye produkty i konservy moločnye 1972; Lielgalvis 1930.

** Siera graudu apstrādes temperatūra var atšķirties no piena kvalitātes (tauku saturs), treknākam pienam lielāka graudu apstrādes temperatūra, lielāks siera graudu apstrādes laiks.

mikroorganismu kultūras, kas veidojušās daudzu gadu laikā,” un piešķir sieram *Holsteiner Tilsiter* neatkārtojamo pikanto garšu, kura būtiski atšķiras no citos ģeogrāfiskajos apgabalos gatavota Tīlzītes siera.¹⁰

Komisijas Ieviešanas regula Nr. 1266/2013 nosaka, ka siera ražošanai izmantotajam pienam nav jābūt tikai no šī apgabala, savukārt visam siera ražošanas posmam, kas ilgst vismaz piecas nedēļas, gan ir jānotiek šajā reģionā.¹¹ Atkarībā no izturēšanas ilguma tā garša variē no maigas un viegli pikantas līdz izteikti pikantai.

Tīlzītes un Krievijas siera ražošanas tehnoloģiju salīdzinājums

Svarīgi, ka regulā Nr. 1266/2013 ir norādīts, ka nosaukumus *Tilsit* un *Tilsiter* (Tīlzītes) var izmantot ES teritorijā, ja tiek ievēroti tās tiesību sistēmā piemērojamie principi un noteikumi.¹²

Savukārt atbilstoši starptautiskajam pārtikas standartu kodeksā *Codex Alimentarius* iekļautajam vispārējam Tīlzītes (*Tilsiter*) siera standartam šis siers ir nogatavināts puscietais siers.¹³ Latvijā Tīlzītes sieru ražoja jau pirmajā neatkarības laikā. 1934. gadā lielāko daļu saražotā siera veidoja Zemgales un Bakšteina siers, savukārt Tīlzītes sieru ražoja 1299 kg apjomā, no kura daļu eksportēja.¹⁴

¹⁰ Padomes Regula 2006.

¹¹ Komisijas Īstenošanas regula 2013.

¹² Komisijas Īstenošanas regula 2013.

¹³ Standard for Tilsiter 2019.

¹⁴ Lielgalvis 1930.

Tilzītes siera nogatavināšana notiek virzienā no virsmas uz centru, difundējot masā gļemes izdalītajiem fermentiem un olbaltumvielu hidrolīzes produktiem. Krievijas siera nogatavināšanas procesā siera virsmu mazgā (neizmērcējot). Kad virsmas kārtā ir izveidojusies, sierus mazgā un tad labi apžāvē.¹⁵ (Tilzītes un Krievijas siera salīdzinājums sniegts 2. tabulā.)

Tilzītes siera gatavošana neatšķiras no citiem saldpiena sieriem, piemēram, Holandes siera. Galvenā atšķirība ir nogatavināšanas procesā, kurā piedalās uz siera virsmas augošā gļeme, kas nav raksturīga Krievijas sieram. Nogatavināšanas procesā siera sensorās īpašības ietekmē gan siera mikroflora, gan gaisa mikroflora, kas viegli piekļūst sieram.

Krievijas siera ražošana Latvijā sāka Padomju Savienības laikā pēc atbilstoša valsts standarta (GOST 11041-64)¹⁶, turklāt pārtraucot Tilzītes siera ražošanu. Krievijas sieru gatavo no pasterizēta piena, maisījumam pievienojot mezofilo pienskābes baktēriju ieraugu, ko lieto sieriem ar zemu graudu apstrādes temperatūru. Krievijas siera tehnoloģijas iezīme ir intensīva pienskābes baktēriju attīstība līdz sāļšanas procesam, tāpēc svarīga ir optimālu apstākļu radīšana pienskābes baktēriju attīstībai. Klasiski Krievijas sieram var pievienot lielākas ierauga devas, pagarināt siera graudu apstrādes laiku, intensificējot pienskābo rūgšanu, arī ilgāk izturot presētus sierus pirms sāļšanas.

Izvērtējot Tilzītes un Krievijas sieru ražošanas tehnoloģijas, var secināt, ka tās būtiski

atšķiras – ieraugu sastāvs un īpašības, veidošanas / presēšanas un nogatavināšanas procesi –, kas līdz ar to veido atšķirīgus sierus gan pēc ārējā izskata, gan pēc garšas un aromāta.

Kopsavilkums

Attīstoties piena pārstrādes uzņēmumu tehnoloģijām un pielāgojot tās mūsdienu prasībām, uzņēmumi bieži vien ievieš noteiktas korekcijas produktu ražošanas tehnoloģiskajos posmos, tādējādi atkāpjoties no autentiskajām ražošanas tehnoloģijām.

Latvijā spēkā esošie normatīvie akti un neesošie vienotie siera ražošanas standarti pieļauj ražotājiem tehnoloģiju interpretāciju siera ražošanā, līdz ar to tirgū nonāk dažādas kvalitātes un dažādu cenu kategoriju viena nosaukuma sieri. Pārtikas produktu marķēšanas prasības nosaka, ka patērētājiem sniegtā produkta informācija nedrīkst būt maldinoša un produkta kvalitatīvajiem rādītājiem jāatbilst noteiktajiem, tie nevar būt interpretējami, maldinot patērētājus.

Tilzītes un Krievijas sieri ir dažādu tehnoloģiju sieri, un to nosaukumu aizstāšana vairāk vērtējama kā mārketinga aktivitāte, kas var ietekmēt siera tirgu Latvijā. Nepārdomāta siera nosaukuma maiņa var novest pie siera pārdošanas apjomu kritumiem un būtiski ietekmēt siera ražošanas uzņēmumu darbību. Latvijā Krievijas siers ir viens no visvairāk pirktajiem sieriem, un patērētāji to ir iecienījuši. Savukārt Tilzītes siers ir nepārprotama atgriešanās pie pirmskara tradīcijas – pirms valsts neatkarības zaudēšanas Otrajā pasaules karā, ko sāpīgi atgādināja Krievijas sāktais karš Ukrainā 2022. gadā.

¹⁵ Klietsmets, Menšikovs 1965.

¹⁶ Moloko, moločnye produkty i konservy moločnye 1972.

VĒRES

Brennan, N. M.; Ward, C.; Beresford, T. P.; Fox, P. F.; Goodfellow, M.; Cogan, T. M. (2002) Biodiversity of the bacterial flora on the surface of a smear cheese. *Applied and Environmental Microbiology*, 68, 820–830.

Eiropas Parlamenta un Padomes Regula (ES) Nr. 1169/2011 par pārtikas produktu informācijas sniegšanu patērētājiem (25.10.2011.). Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:304:0018:0063:LV:PDF> (22.08.2022.).

Klietsmets, E.; Menšikovs, N. (1965) *Sieru ražošana*. Rīga: Liesma.

- Komisijas Īstenošanas regula (ES) Nr. 1266/2013, par nosaukuma ierakstīšanu Aizsargāto cilmes vietas nosaukumu un aizsargāto ģeogrāfiskās izcelsmes norāžu reģistrā (Holsteiner Tilsiter (AĢIN)) (05.12.2013.). Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1266&from=LV> (22.08.2022.).
- Lielgalvis, K. (1930) *Sierniecība*. Rīga: Lauksaimniecības pārvalde.
- Lukač, J. (1991) Tounjski sir – Autohtoni proizvodi Hrvatske. *Mljekarstvo*, 41 (1), 7–18.
- Mirecki, S.; Neven, A.; Plavljanić, D.; Popović, N.; Mikulec, N. (2015) Production technology and some quality parameters of Njeguši cheese *Mljekarstvo*. *Dairy*, 65 (4), 280–286. <http://dx.doi.org/10.15567/mljekarstvo.2015.0408>
- MK noteikumi Nr. 97 (2011) Noteikumi par klasifikācijas, kvalitātes un marķējuma prasībām piena produktiem un saliktiem piena produktiem. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/225278-noteikumi-par-klasifikācijas-kvalitātes-un-marķējuma-prasībām-piena-produktiem-un-saliktiem-piena-produktiem> (22.08.2022.).
- Moloko, moločnye produkty i konservy moločnye* (1972) Moskva: Izdatel'stvo standartov.
- Padomes Regula (EK) Nr. 510/2006 par lauksaimniecības produktu un pārtikas produktu ģeogrāfiskās izcelsmes norāžu un cilmes vietu nosaukumu aizsardzību (20.03.2006.). Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/510/oj/?locale=LV> (22.08.2022.).
- Sorokin, V. V. (1931) *Syrovarenie: praktičeskoe rukovodstvo po tehnike proizvodstva syrov: gollandskogo, gauda, bakšejna i til'zita*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo sel'skohozjajstvennoj i kolchozno-kooperativnoj literatury.
- Standard for Tilsiter: CXS 270-1968 (2019) Pieejams: https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/sh-proxy/en/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspace.fao.org%252Fsites%252Fcodex%252Fstandards%252FCXS%2B270-1968%252FCXS_270e.pdf (22.08.2022.).

Summary

The trade name of a cheese and its interpretation: “Tilsiter” vs. “Krievijas”

The existing legislation in Latvia and a lack of common standards determining cheese quality allow producers to interpret cheese production technology, thus cheeses under the same name in the market are of varying quality and price. It is a general principle of food law to provide a basis for consumers to make informed choices in relation to the food they consume and to prevent any practices that may mislead the consumer. In the European Union, in order to promote the production of quality local products and to provide more information to the public on the quality of products linked to a geographical area or traditional origin, products are registered in the European Commission's Register of Protected Product Names. It means that the products are produced according to traditional technologies and meet uniform quality requirements, which protects these products from imitation. Tilsiter and Krievijas cheese have been produced using different technologies, and the replacement of their names is used as a form of marketing that can certainly affect the cheese market in Latvia, and can lead to a fall in cheese sales with significant impact on cheese-making companies.

Key words: cheese quality, trade name, Tilsiter cheese, Krievijas cheese.

Redakcijā saņemts 01.06.2022.

“LABS PILSONIS” LATVIJAS IEDZĪVOTĀJU UZTVERĒ

Ieva Strode ir socioloģijas doktorantūras studente LU Sociālo zinātņu fakultātē, kur ieguvusi arī sociālo zinātņu maģistra grādu socioloģijā. Tirdzniecības un sabiedriskās domas pētījumu centrā SKDS vada sociālo un politisko pētījumu nodaļu.

Raksturvārdi: labs pilsonis, pilsonība, pilsoniskās vērtības.

Ievads

Lai arī, raksturojot pilsonību, tās izpratni, nereti tiek sākts pat ar seno Grieķiju un Romu¹, pēdējos gadu desmitos pilsonībai (tās definīcijai, interpretācijām, izpausmēm) tiek pievērsta aizvien lielāka akadēmiskā uzmanība.²

Pirmkārt, to ietekmē gan globālie procesi un riski (piemēram, sabiedrības modernizācija, migrācija, ekoloģiskās un ekonomiskās problēmas, kuru risināšanai nepieciešama vairāku valstu cieša sadarbība), kas neizbēgami atsaucas arī uz pilsonības jēdziena, kas joprojām visbiežāk tiek saprasta kā iedzīvotāja attiecības ar valsti, izpratnes un lietojuma maiņu.

Otrs iemesls, kas liek pievērst uzmanību jautājumiem, kuri saistīti ar pilsonības, pilsoņu tiesību un pienākumu izpratni, ir bažas par iedzīvotāju politiskās un sociālās aktivitātes mazināšanos, sociālā egoisma pieaugumu,

solidaritātes un piederības kopienai jūtu mazināšanos.³ Ienests politiskajā dienaskārtībā, šis jautājums lielā mērā ir atstājis ietekmi arī uz valsts īstenoto politiku un ar to saistītiem pētījumiem, konceptuālajām pieejām (piemēram, saistībā ar izglītības politikas veidošanu, jo politiskās aktivitātes mazināšanās visvairāk tika pārmesta tieši jauniešiem u. c.).

Lai arī joprojām lielāka uzmanība tiek veltīta politiskās uzvedības izpausmēm, aizvien vairāk vērības tiek pievērsts arī normatīvajiem priekšstatiem par to, kā tiek izprasta pilsonība (it īpaši demokrātijā), ko nozīmē “būt labam pilsonim”, atklājot izteiktas atšķirības ne tikai starp valstīm, bet arī konkurējošām izpratnēm vienā valstī.⁴

Jāatzīmē, ka pārmaiņas pilsonības uztverē ietekmē arī socioloģiskos pētījumus, liekot pārskatīt kritērijus, kas ļauj vērtēt situāciju

¹ Isin 1997.

² Shachar 2020; Villalobos 2021 u. c.

³ Dalton 2008.

⁴ Peled 1992; Deth 2008.

sabiedrībā – cik aktīvi vai pasīvi ir pilsoņi, vai, izvērtējot situāciju, tiek pievērsta uzmanība tām normām un aktivitātēm, kas ir aktuālas šobrīd (piemēram, klimata pārmaiņām, populisma pieaugumam, digitalizācijas ietekmei uz sabiedriskajām un politiskajām aktivitātēm u. c.).⁵

Latvijā politiskās diskusijas par pilsonību vairāk ir skārušas pilsoņa statusu un kritērijus tā piešķiršanai, bet ne tik daudz ar pilsonību saistītos normatīvos priekšstatus. Satraukums par attieksmi pret valsti un sabiedrību biežāk ir novedis pie diskusijām par patriotismu un tā mācīšanu, nevis par to, ko nozīmē būt labam pilsonim. Par pilsonību un tās izpratni ir veikti arī vairāki pētījumi, tomēr ir maz pētījumu, kas atklāj, kādi ir Latvijas iedzīvotāju normatīvie spriedumi, kas nosaka, kāds ir labs pilsonis.

Šī raksta mērķis ir parādīt, kā Latvijas iedzīvotāji uztver pilsonību – piemēram, cik politisks vai apolitisks viņu uztverē ir šis termins, vai tas tiek saistīts ar nacionālo valsti (piemēram, ņemot vērā mūsdienīgo izaicinājumu – ekoloģija, migrācija u. c. – globālo dabu), ar kādām jomām tiek saistīti pilsoniskie tikumi, kā arī to, cik stabila ir pilsonības izpratne. Tam tiek izmantoti 2011. gadā un 2021. gadā veiktu Latvijas iedzīvotāju aptauju dati par iedzīvotāju pirmajām asociācijām ar jēdzienu “labs pilsonis”, tādējādi ļaujot gūt priekšstatu par normatīvajiem priekšstatiem šajā jomā.

Pilsonības izpratne

Īsumā raksturojot pilsonības definīciju, tā visbiežāk tiek saprasta kā attiecības starp individu un valsti, kur indivīds izrāda lojalitāti pret valsti un saņem tās aizsardzību⁶, izšķirot uzvedības, attieksmes un normatīvos aspektus. Tomēr tiek atzīts, ka ir grūti vai pat bezcerīgi sniegt vienu definīciju, ņemot vērā termina daudzveidīgās dimensijas – to var saprast kā legālo statusu, politisko dalību (angl. *membership*) un arī sasaisti ar tiesībām un pienākumiem, identitāti, piederību (angl. *belonging*), pilsoniskajiem tikumiem un iesaistes (angl.

engagement) praksēm (līdzdalību, zināšanām un izpratni par pārvaldes likumiem, dokumentiem), kā arī politiskās un sociālās vienlīdzības diskursu un atbildību par kopējo labumu (angl. *common good*)⁷. Pilsonības statuss nosaka gan indivīda un citu šīs sabiedrības locekļu attiecības, gan indivīda un valsts institūciju attiecības.⁸

Jāatzīmē, ka pilsonību var uztvert ne tikai kā tiesiski juridisku (*legal judicial*) statusu un politisko piederību, aktivitātes, bet tai ir arī afektīvā daba (pilsoniskās piederības, lojalitātes un solidaritātes jūtas), kas ir nepieciešama, lai veidotos vienota politiska nācija, un tās uzturēšanā tiek izmantots simbolisks repertuārs, sākot no vienkāršiem politiski sabiedriskajiem rituāliem kā nacionālās himnas dziedāšanas, izcilu vēsturisku notikumu pieminēšanas līdz dziļām tā izpausmēm (pieķeršanās dzīvesveidam, politiskajām vērtībām, konstitucionālajām brīvībām. Tiek norādīts gan arī uz nevēlamām afektīvās pilsonības blakusparādībām (piem., ksenofobija).⁹

Ņemot vērā raksta tēmu “laba pilsoņa izpratne”, nedaudz detalizētāk tiks analizēti pilsonības normatīvie aspekti.

Tiek atzīts, ka šie aspekti ir saistīti gan ar tiesiski juridisko, gan politisko, gan afektīvo pilsonību un tos skar arī pilsonības izpratnes maiņa. Indivīda izpratne par to, ko nozīmē “būt labam pilsonim”, skar gan savu tiesību un pienākumu un tai atbilstošās uzvedības definēšanu, gan politiskās kopienas gaidas attiecībā uz tās locekli. Lai arī sabiedrībā pastāvošās normas ne vienmēr izpaužas arī reālajā politiskajā uzvedībā, konstatēts, ka, iesaistoties sabiedrības dzīvē, cilvēki to, visticamāk, darīs veidā, kas atbilst viņu normām, priekšstatiem par šajā sabiedrībā pieņemto uzvedību.¹⁰

Tradicionāli “labais pilsonis” un ar to saistītās normas tiek definētas, ieskicējot attiecības starp kopienas (valsts un/vai sabiedrības) prasībām un vajadzībām, no vienas puses, un tajā dzīvojošo indivīdu tiesībām un pienākumiem, no otras puses, uzsverot, ka neviena kopiena

⁷ Shachar et al. 2020; Enslin 2000.

⁸ Prior 1995 (cit. pēc Denters et al. 2007).

⁹ Coleman, Blumler 2007.

¹⁰ Deth et al. 2007; Theiss-Morse 1993.

(arī nedemokrātiskās) nevar iztikt tikai ar kontroli un varas lietošanu vien, ja nepastāv iedzīvotāju atbalsts esošajām normām.¹¹ Gadījumā, ja starp kopienas un indivīda interesēm rodas konflikts, pastāvošās normas ietekmē gan tā uztveri, gan noregulējumu.

Jāpiebilst, ka priekšstati par “labu pilsoni” definējošām normām var atšķirties sabiedrības grupās. Jans van Dets (*Jan W. van Deth*)¹², piem., iezīmē dažādu grupu atšķirīgos priekšstatus (ES politikas veidotāji, pilsoniskās sabiedrības organizācijas, paši pilsoņi) par vēlamo politiskās līdzdalības apjomu, bet uzskati par labam pilsonim nepieciešamiem raksturojumiem var atšķirties arī tādu sabiedrības grupu pārstāvjiem kā skolotājiem, skolēniem un vecākiem¹³, dažādu tautību pārstāvjiem¹⁴.

Normatīvie priekšstati veidojas atkarībā no tā, kā tiek definēti pilsoņi (piemēram, tiek analizēta arī organizāciju un korporāciju kā pilsoņiem pielīdzināmu subjektu loma) un kopienas (ne tikai valsts, bet arī pārnacionāli veidojumi un mazākas teritoriālas vienības). Tas skar arī līdzdalības formas (piemēram, saistot ar digitalizācijas ietekmi) un dažādu grupu interešu akcentēšanu (piem., sieviešu, seksuālo minoritāšu, dažādu etnisko, reliģisko u. c. grupu intereses).

Atšķiras arī priekšstati par šo normu obligātumu. Ir prasības, kas tiek uztvertas kā obligātas (un dažkārt kā tādas nostiprinātas arī normatīvajos aktos – piemēram, atsevišķās valstīs līdzdalība vēlēšanās), un ir arī tādas, kas tiek atzītas vairāk par tikumiem, neprasot to obligātu izpildi.

Labā pilsoņa raksturojums empīriskos pētījumos

Lai arī, kā jau minēts, akadēmiskās literatūras, kas skar labu pilsoni, skaits strauji pieaug,¹⁵

tiek atzīts^{16,17}, ka normatīvo priekšstatu izpētei ir vēltīts salīdzinoši maz empīrisko pētījumu.

Jāatzīmē, ka pētījumos tikušas izmantotas gan kvalitatīvās¹⁸, gan kvantitatīvās metodes. Pēdējos, balstoties uz esošajām teorētiskajām nostādnēm, tiek izstrādāti modeļi, novērtējot to izplatību konkrētajā sabiedrībā vai salīdzinot vairākas sabiedrības¹⁹ (citu starpā jāmin tādi starptautiskie pētījumi kā *European Social Survey* (ESS), *The International Social Survey Programme* (ISSP), *Citizenship, Involvement, Democracy Survey* (CID), *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS) u. c. Ir vairāki indikatori, kas izmantotajos kvantitatīvajos modeļos pārklājas (piem., likumu ievērošana, nodokļu nomaksa, aktivitātes (kā līdzdalība vēlēšanās, dalība organizācijās), solidaritāte, rūpes par citiem sabiedrības locekļiem u. c.²⁰, no tiem veidojot dažādus pilsonības modeļus²¹.

Ņemot vērā, ka šie indikatori tiek izmantoti, lai raksturotu sabiedrību (t. sk. politiskās apātijas līmeni), jāatzīmē, ka izskanējuši pārmetumi, ka izmantotie indikatori neļauj adekvāti mērit sabiedrības līdzdalību (piemēram, jaunākās paaudzes līdzdalības formas atšķiras no agrāk novērotajām)²², līdz ar to ir vērojami mēģinājumi tos pārskatīt²³.

Labs pilsonis Latvijā

Raksturojot laba pilsoņa izpratni Latvijā, jāpiemin Pilsonības likumā uzskaitītās normas. Lai gan pilsoņa definīcija likumā vairāk akcentē tiesiski juridisko pilsoņa statusu (1.¹ pants), tomēr tas satur arī normatīvas norādes, kas, piemēram, regulē, kādiem cilvēkiem tiek liegta pilsonība (11. pants). Jāatzīmē, ka šie ierobežojumi skar ne tikai saistību ar PSRS režīmu

¹¹ Deth 2008a.

¹² Deth 2008.

¹³ Prior 1999.

¹⁴ Peled 1992.

¹⁵ Villalobos et al. 2021.

¹⁶ Theiss-Morse 1993.

¹⁷ Deth 2008.

¹⁸ Piemēram, Conover 2004.

¹⁹ Kahne, Westheimer 2004; Dalton 2008 u. c.

²⁰ Deth 2008a.

²¹ Piem., Kahne, Westheimer 2004; Dalton 2008; Bolzendahl, Coffé 2013; Ichilov, Nave 1981.

²² Dalton 2008.

²³ Piem., Cohen et al. 2013; Schnaudt et al. 2021 u. c.

(piem., ierašanos Latvijas teritorijā kā militārpersonai), vērsanos pret valsts neatkarību, valsts varu un valsts iekārtu, totalitārisma ideju paušanu pēc neatkarības atgūšanas, musināšanu uz nacionālo vai rasu naidu vai nesaticību, bet arī kriminālsodāmību un nodokļu vai kādu citu maksājumu saistību pret Latvijas valsti nepildīšanu.

Saistībā ar pilsonības izpratni ir svarīgi minēt arī naturalizācijas nosacījumus (12. pants), kas paredz latviešu valodas, Latvijas Republikas Satversmes pamatnoteikumu, valsts himnas teksta un Latvijas vēstures zināšanas, legālu iztikas avotu, pastāvīgu dzīvi Latvijā ne mazāk kā pēdējos piecus gadus u. c. Likums arī prasa dot solījumu par uzticību Latvijas Republikai, un šī solījuma teksts iekļauj noteiktus normatīvos aspektus un skar pilsonības afektīvo dabu (18. pants): “[..] *kļūstot par Latvijas pilsoni, apsolu būt uzticīgs (uzticīga) Latvijas Republikai. Aņņemos būt lojāls (lojāla) Latvijai un godprātīgi pildīt Latvijas Republikas Satversmi un likumus. Solos aizstāvēt Latvijas valsts neatkarību, stiprināt latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu, godīgi dzīvot un strādāt, lai vairotu Latvijas valsts un tautas labklājību. Apliecinu, ka mana rīcība nekad nebūs vērsta pret Latviju kā neatkarīgu un demokrātisku valsti.*”

Analizējot laba pilsoņa tēla izpēti Latvijā, jāatzīst, ka Latvijā normatīvie priekšstati par pilsonību ir pētīti drīzāk fragmentāri.

Ieskicējot dažus no tiem, jāatzīmē pētījumu cikls *Ceļā uz pilsonisko sabiedrību*²⁴. Šajā pētījumā gan vairāk tika pētīti iedzīvotāju uzskati par demokrātiju, pilsonības statusu, mazāk pievērsot uzmanību “laba pilsoņa” izpratnei. Īsi raksturojot datus, kas attiecas uz labu pilsoni, jāatzīmē, ka Latvijas iedzīvotāji bija samērā vienprātīgi uzskatos, ka pilsoņa pienākumos ietilpst valsts valodas zināšanas, valsts likumu ievērošana, nodokļu maksāšana, dienests valsts armijā. Pētījums liecina par zināmām atšķirībām mūsu valsts pilsoņu un respondentu bez Latvijas Republikas pilsonības uzskatos. Ja praktiski sakrīt attieksme pret likumu ievērošanu (2000. gadā abās grupās 81 %) un nodokļu maksāšanu (Latvijas pilsoņi

75 %, respondenti bez pilsonības: 71 %), tad attieksme pret dienestu valsts armijā un (īpaši) valsts valodas zināšanām ir bijušas atšķirīgas (piem., 2000. gadā valsts valodas zināšanas par pienākumu, kas jāpilda pret valsti, atzina 84 % Latvijas pilsoņu un 62 % respondentu bez pilsonības, par dienestu armijā atbilžu sadalījums ir, attiecīgi, 64 % un 56 %).

Latvijas iedzīvotāju uzskati par pilsonības normatīvajiem aspektiem ir mērīti arī 2007. gadā veiktā SKDS pētījumā *Attieksme pret pilsonisku sabiedrību*, kurā aptaujas dalībniekiem tika lūgts raksturot labu pilsoni. Pētījumā tika izmantota jau pieminētā Džoela Vesthaimera un Džozefa Kānes (*Joel Westheimer, Joseph Kahne*)²⁵ koncepcija. Īsi aplūkojot rezultātus, jāatzīmē, ka apraksti, ko par atbilstošiem atzina vairāk nekā puse aptaujāto, ir “ievēro likumus” (76 %), “maksā nodokļus” (71 %), ievēro līdzcilvēku intereses (64 %), “piedalās vēlēšanās, referendumos” (51 %). Nedaudz retāk atzīts, ka labs pilsonis “vajadzības gadījumā (krīzes, nelaimes gadījumi) piedalās kā brīvprātīgais” (43 %), “uztraucas par netaisnībām sabiedrībā un pievērš tām sabiedrības uzmanību” (38 %), “šķiro atkritumus, nepiesārņo vidi” (38 %). Visretāk par laba pilsoņa pazīmi tika atzīta “līdzdarbojas politiskās partijās” (9 %).²⁶

2010. gadā “Pārskata par tautas attīstību” vajadzībām veiktajā pētījumā²⁷ tika noskaidroti iedzīvotāju priekšstati par to, cik svarīgi labam pilsonim ir dažādi aspekti, analīzes gaitā tos sagrupējot (a) pilsoniskās vērtībās (ievērot likumus un noteikumus (87 % te un turpmāk rezultāti ir par to, cik liela daļa tās uzskata par “kopumā svarīgām”); maksāt nodokļus (77 %); būt informētam par notiekošo sabiedrībā (76 %); piedalīties vēlēšanās (75 %); aktīvi paust savu nostāju, redzot, ka valsts amatpersona rīkojas savtīgās interesēs (70 %); palīdzēt cilvēkiem, kas dzīvo sliktāk nekā jūs (63 %); palikt dzīvot Latvijā arī ekonomiskās krīzes apstākļos (40 %)), (b) globālās pilsonības vērtībās (rūpēties par to, lai nākamās

²⁵ Westheimer, Kahne 2004.

²⁶ SKDS 2007.

²⁷ Zepa, Kļave 2011.

²⁴ BSZI 2001.

1. tabula. Biežāk minētie “labā pilsoņa” raksturojumi. 2011. un 2021. gada salīdzinājums

	2011	2021	Hi kvadrāta kritērijs *	p vērtība*
Ciena, ievēro likumus	14,7 %	24,8 %	34,11	0,00
Maksā nodokļus	19,8 %	16,0 %	5,25	0,02
Čakls, strādīgs	17,5 %	16,5 %	0,39	0,53
Godīgs, godprātīgs	16,5 %	17,2 %	0,31	0,58
Piedalās vēlēšanās, referendumos	13,1 %	11,4 %	1,18	0,28
Patriots	12,1 %	10,0 %	3,41	0,07
Saudzē, rūpējas par dabu	4,6 %	4,5 %	0,00	0,97
Izpalīdzīgs	3,6 %	5,0 %	2,44	0,12
Sabiedriski aktīvs	4,8 %	3,5 %	1,65	0,20
Lojāls pret valsti	2,9 %	4,9 %	4,91	0,03
Grūti pateikt/NA	12,5 %	7,2 %	16,52	0,00

* Dati noapaļoti līdz divām zīmēm aiz komata.

paaudzes varētu dzīvot tirā un nepiesārņotā vidē (80 %); izturēties pret minoritātēm tāpat kā pret citiem iedzīvotājiem (74 %); iesaistīties vides aizsardzības pasākumos, kas sekmē tīras vides saglabāšanu visā pasaulē (60 %); atbalstīt valsts palīdzību dabas katastrofās cietušajiem citur pasaulē, piemēram, Haiti (43 %); interesēties par cilvēktiesību ievērošanu citur pasaulē (42 %) un (c) etniskā nacionālisma vērtības (cienīt valsts karogu (84 %); iemācīties valsts valodu (84 %); zināt valsts himnu (72 %)).

Labā pilsoņa izpētē Latvijā ir izmantotas arī kvalitatīvās metodes: 2008. gadā tika veikts pētījums²⁸ – fokusgrupu diskusijas ar 19–20 gadus veciem jauniešiem –, noskaidrojot viņu priekšstatu par to, kas ir “labas pilsonis”. Apkopojot pētījuma rezultātus, tika konstatēts, ka jauniešu priekšstatos pilsonis vairāk saistās ar lojalitāti, likumpaklausību, simboliem, kopieņu, lai arī atzīts, ka liela nozīme tiek piešķirta indivīdiem, viņu pašu un viņu ģimeņu vajadzībām. Labā pilsoņa tēls vairāk tika saistīts ar labu sniegumu ikdienas darbībā (darbā, attiecībās), bet mazāk – ar politisko jomu.

²⁸ Kunda, Strode 2008.

Dati un metodes

Lai novērtētu Latvijas iedzīvotāju priekšstatus par labu pilsoni un to dinamiku, tika izmantoti dati no divām sabiedriskās domas pētījumu kompānijas SKDS veiktajām aptaujām, kas notika 05.2011. (klātienē intervijas respondentu dzīvesvietās, 1002 respondenti vecumā no 18 līdz 74 gadiem, reprezentatīva izlase) un 05.2021. (klātienē intervijas respondentu dzīvesvietās, 1009 respondenti vecumā no 18 līdz 75 gadiem, reprezentatīva izlase). Abos pētījumos dati tika svērti pēc tādiem parametriem kā reģions, dzimums, tautība un vecums. Iedzīvotājiem tika uzdots jautājums: “Cilvēku priekšstati par to, ko nozīmē būt “labam pilsonim”, bieži vien atšķiras. Ko tas nozīmē, Jūsprāt? Lūdzu, nosauciet 3 lietas, aktivitātes, kas raksturo labu pilsoni!”

Jāatzīmē, ka respondentiem netika piedāvāti atbilžu varianti, bet viņiem pašiem bija jānoformulē savas atbildes, kas datu analīzes laikā tika apkopotas lielākās grupās. Datu tematiskās kodēšanas laikā tika izstrādāta kodu sistēma, kurā ietilpa 158 grupas. Apkopojot rezultātus, jānorāda, ka bija vērojama liela datu izkliede – atbildes bija daudzveidīgas, bet lielāko daļu no grupām minēja neliels respondentu skaits.

Kā redzams 1. tabulā, biežāk minētās atbildes bija “ciena, ievēro likumus”, “maksā

nodokļus”, “čakls, strādīgs”, “godīgs, godprātīgs”, “piedalās vēlēšanās, referendumos”, “patriots”. Citas atbilžu grupas minēja mazāk nekā 10 %. Iegūtie rezultāti sasaucas ar citos pētījumos novērotajiem – iedzīvotāji labu pilsoni salīdzinoši bieži saista ar tādām “uz pienākumiem balstītas pilsonības” normām kā likumpaklausība un nodokļu maksāšana, kas tiek raksturota kā ierobežotas pilsonības modelis, kas “pastiprina pastāvošo politisko kārtību un esošos autoritātes modeļus” un tiek saistīts ar elitistu demokrātijas modeli²⁹. Vairāk nekā katram desmitajam Latvijas iedzīvotājam pirmās asociācijas ir ar piedalīšanos vēlēšanās un referendumos, bet citas politiskās un sabiedriskās aktivitātes tiek minētas daudz retāk.

Jāatzīmē, ka pat biežāk nekā norāde uz līdzdalību vēlēšanās iedzīvotāju atbildēs parādās vispārīgas cilvēciskās īpašības (“čakls, strādīgs” un “godīgs, godprātīgs”). Tiesa, daļa respondentu strādīgumu sasaistīja ar nodokļu maksāšanu (“*strādā godīgi un ir labs nodokļu maksātājs*”, “*strādā un godīgi maksā nodokļus*” u. tml. (jāpiebilst, ka tādos kontekstos kā citētie “godīgums” netika kodēts arī kā “godīgs, godprātīgs”)), līdz ar to jāreķinās, ka arī citos gadījumos minētie laba pilsoņa raksturojumi var būt saistīti ar likumpaklausību vai kādu citu ar valsti saistītu aspektu, tomēr izmantotās metodes (aptauja) ierobežojumu dēļ to nav iespējams identificēt.

Pētījumā parādās arī pilsonības afektīvās iezīmes – iedzīvotāji uzskata, ka labam pilsonim ir jābūt patriotam, lojālam u. c. Vairāki respondenti atbildēs ir lietojuši tādus vārdus kā “mīl (dzimteni, Latviju, savu zemi)”, “ciena”, “rūpējas”, “ir lepns” u. c.

Analizējot desmit populārāko atbilžu grupu minēšanas biežuma dinamiku, jāsecina, ka statistiski nozīmīgas atšķirības bijušas, salīdzinot tādus raksturojumus kā “ciena, ievēro likumus”, “maksā nodokļus”, “lojāls pret valsti” un arī “grūti pateikt/NA”.

Izveidojušās 158 atbilžu grupas turpmākajā datu apstrādes laikā tika agregētas 15 plašākās grupās (ieskaitot arī “cita atbilde” un “grūti pateikt”) (skatīt 2. tabulu).

- **Personiskie raksturojumi**, kas skar tādus aspektus kā personiskās īpašības (piem., godīgs, godprātīgs, atbildīgs, kārtīgs, labs cilvēks); ekonomiskas dabas raksturojumus (piem., čakls, strādīgs, turīgs, labs saimnieks); ar intelektuālo kapacitāti saistītus raksturojumus (piem., izglītots, gudrs, radošs), attieksmi pret sevi (piem., godīgs pret sevi, dzīvo saskaņā ar sevi, ciena sevi u. c.), rūpes par savu veselību (piem., nedzer, nelieto narkotikas, nesmēķē u. c.), morāles normu ievērošanu, orientāciju uz sasniegumiem u. tml.
- **Pilda pienākumus pret valsti** – likumu ievērošana, nodokļu maksāšana, arī gatavība aizstāvēt valsti bruņotā konfliktā, dienests armijā u. tml.
- **Pozitīva attieksme pret valsti** – patriotisms, lojalitāte, fakts, ka no Latvijas nav aizbraukts, neraugoties uz ekonomiskajām grūtībām, kā arī emocionāla attieksme pret valsti (mīl, ciena, nav vienaldzīgs, nerunā sliktu u. c.).
- **Piedalās sabiedriskās un politiskās aktivitātēs, aizstāv savas tiesības** – piedalās vēlēšanās, referendumos, ir sabiedriski un politiski aktīvs, interesējas par notikumiem valstī, pauž savu viedokli, piedalās diskusijās, aizstāv savas tiesības, piedalās protesta aktivitātēs, kritizē valdību u. tml.
- **Pozitīva attieksme pret sabiedrību, citiem cilvēkiem** – palīdz citiem, nodarbojas ar labdarību, ziedo, ciena citus, ir taisnīgi, pieklājīgi, laipni, prot sadzīvot ar citiem u. tml.
- **Ciena valodu, vēsturi, kultūru, tradīcijas, savu tautu** – zina, runā latviešu / valsts valodā, “*nobalso par latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu*”, ciena, pārzina valsts vēsturi un kultūru u. tml.
- **Pozitīva attieksme pret tuviem cilvēkiem** – gādā par savu ģimeni, sevi, rada, audzina bērnus, ir ģimenes cilvēki, ciena savus vecākus, ģimeni, nenodod draugus, kolēģus, nepārkāpj laulību u. tml.
- **Rūpējas par dabu** – rūpējas par ekoloģiju, nepiesārņo vidi, neizmētā atkritumus, piedalās dabas sakopšanas talkās, mīl dzīvniekus u. tml.

²⁹ Dalton 2008.

2. tabula. Latvijas iedzīvotāju priekšstatī par “labu pilsoni” (agregēti dati)
2011. un 2021. gada salīdzinājums

	2011	2021	Phi koeficients*	p vērtība*
Pozitīvas personiskās īpašības	37,9 %	39,7 %	0,02	0,43
Pilda pienākumus pret valsti	34,7 %	39,9 %	0,05	0,02
Pozitīva attieksme pret valsti	34,1 %	32,0 %	-0,02	0,31
Piedalās sabiedriskās un politiskās aktivitātēs, aizstāv savas tiesības	23,3 %	20,2 %	-0,04	0,09
Pozitīva attieksme pret sabiedrību, citiem cilvēkiem	18,2 %	21,2 %	0,04	0,09
Ciena savu tautu, valodu, vēsturi, kultūru, tradīcijas	7,3 %	7,0 %	-0,01	0,76
Pozitīva attieksme pret tuviem cilvēkiem	5,8 %	6,5 %	0,02	0,48
Saudzē dabu	4,6 %	4,6 %	0,00	0,94
Ciena valsts simbolus, svin svētkus	4,1 %	2,9 %	-0,03	0,14
Pasīvs, neiesaistās politikā	1,6 %	1,4 %	-0,01	0,70
Pozitīva attieksme pret apkaimi	1,3 %	1,4 %	0,00	0,86
Pozitīva attieksme pret valdību	0,7 %	1,8 %	0,05	0,03
Ironiskas, sarkastiskas atbildes	5,4 %	2,1 %	-0,09	0,00
Cita atbilde	0,7 %	3,3 %	0,10	0,00
Grūti pateikt/NA	13,0 %	7,3 %	-0,10	0,00

* Dati noapaļoti līdz divām zīmēm aiz komata.

- **Ciena valsts simbolus, svin svētkus, simboliski atbalsta valsti** – izkar karogu, zina himnu, ciena pieminekļus, kā arī ciena valsts sportistus, tērē naudu Latvijā un iegādājas Latvijā ražotas preces u. tml.
- **Pasīvi, neiesaistās politikā** – “nelien” politikā, nerunā lieku, nekur neiesaistās, nekritizē valdību un nepiedalās protestos u. tml.
- **Pozitīva attieksme pret apkaimi (pilsētu, apkārtni)** – rūpējas par savu apkārtni, uztur to kārtībā, attīsta savu dzīvesvietu u. tml.
- **Pozitīva attieksme pret valdību** – klausas, atbalsta, mīl valdību u. tml.
- **Ironiskas, sarkastiskas atbildes** – nav jēgas būt labam, labu pilsoņu nav, labi pilsoņi ir tad, ja tiek izpildīti nosacījumi (piem., “ja būs laba valsts, būs labi pilsoņi”, “valstij pašai jāšāķ cienīt savi pilsoņi, tad arī cienīs valsti”, “es visu dzīvi godīgi strādāju un godīgi maksāju nodokļus, gala rezultātā saņemmu ubagu pensiju, tāpēc uzskatu, ka valsts mani vienkārši ir apmānījusi, priekš manis

tāda termina nav”). Daļa sniedza ironiskas atbildes – “maksā nodokļus, neprasa pabalstus, nomirst, nesasniedzot pensiju”, “izpilda dullas pavēles”, “visu dara, ko liek priekšniecība, maksā nodokļus, neinteresējos, kas tos iekasē, balso, ietekmējos no reklāmām”, “kas ir paklausīgs kā aita”, “nebūt bagātam, atdot visu valstij” u. c.

Kā redzams 2. tabulā, visbiežāk Latvijas iedzīvotāji “labu pilsoni” saista ar pozitīvām personiskajām īpašībām, principā pielīdzinot viņu “labam cilvēkam”. Tiesa, gandrīz tikpat bieži norādīts uz saistību ar valsti: gan pienākumu pildīšanu (visbiežāk likumpaklausība un nodokļu maksāšana), gan pozitīvas jūtas (patriotisms, lojalitāte u. c.) minēja vairāk par 30 % respondentu.

Vairāk nekā piektdaļa aptaujāto no laba pilsoņa sagaida arī līdzdalību sabiedriskās un politiskās norisēs, bet jāatgādina, ka lielāko īpatsvaru šajā grupā veido atbildes, ka labs pilsonis piedalās vēlēšanās un referendumos (skatīt 1. tabulu). Sabiedriskā aktivitāte minēta jau retāk, arī interesi par politiku kā laba pilsoņa

pazīmi abos gados pieminēja mazāk par 5 % respondentu. Saskaņā ar aptauju datiem līdzdalību protestos 2011. gadā minēja mazāk nekā 1 % aptaujāto, bet 2021. gadā – neviens, un saistībā ar šo jāpiebilst, ka 1–2 % par laba pilsoņa pazīmi atzina pasivitāti, neiesaistīšanos (2011. gadā nedaudz biežāk kā 2021. gadā tika norādīts, ka labs pilsonis “neorganizē protestus un nepiedalās tajos” (abos pētījumos gan to minēja mazāk par 1 % aptaujāto)). Tiesa, grūti novērtēt, vai kāds no respondentiem šādas atbildes nesniedza ar ironiju.

Aptuveni katrs piektais aptaujātais minēja kādu raksturojumu, kas ietilpst grupā “laba attieksme pret līdzpilsoņiem, sabiedrību”. Jāatzīmē, ka šajā grupā tika iekļautas ne tikai uz līdzpilsoņiem vērstas aktivitātes (izpalīdzīgs, rūpējas par sabiedrību, tās labumu, nodarbojas ar labdarību u. tml.), bet arī rakstura īpašības un izpausmes, kas saistītas ar attieksmi pret apkārējumiem (laipns, atsaucīgs, pieklājīgs, prot uzvesties). Salīdzinājumam – to, ka labam pilsonim ir jābūt labam pret sev tuviem cilvēkiem (ģimeni, draugiem), minēja mazāk par 10 %.

Atbildes, kas saistītas ar attieksmi pret latviešu valodu, vēsturi, kultūru, tautu kā vienu no galvenajiem raksturojumiem, minēja jau mazāk par 10 %. Interesanti atzīmēt, ka respondenti, kuri ģimenē runā latviešu valodā, to nav minējuši biežāk kā tie, kas sarunājas galvenokārt krievu valodā.

Jāatzīmē, ka tēma, kas ir kļuvusi aktuāla jautājumos par pilsoņiem un to pienākumiem, minēta vēl retāk – rūpes par dabu kā vienu no laba pilsoņa raksturojumiem minējuši mazāk par 5 % (rūpes par nākamajām paaudzēm vai problēmu risināšanu citur pasaulē kā laba pilsoņa pazīmi nav minējis neviens).

Vismaz vienā no aptaujām vairāk par 3 % respondentu kā laba pilsoņa pazīmi atzina arī cieņu pret valsts simboliem, svētku svinēšanu. Šajā grupā ietilpst arī himnas teksta zināšana, kas, kā jau minēts, ir viena no prasībām naturalizācijai.

Salīdzinot 2011. un 2021. gada rezultātus, jāsecina, ka lielākajai daļai indikatoru atšķirības nav bijušas statistiski nozīmīgas (izņēmums bija “pilda pienākumus pret valsti”, “pozitīva attieksme pret valdību”, “ironiskas un sarkastiskas atbildes” un “grūti pateikt”).

Secinājumi

Analizējot iegūtos datus, jāatceras gan šī pētījuma metodoloģija – cilvēkus lūdza nosaukt pirmās spontānās asociācijas, bet “daudzdiem, ja ne lielākajai daļai cilvēku pilsonības jēga ir tēma, par kuru ikdienas dzīvē netiek reflektēts”³⁰. Tāpēc interesanti atzīmēt iegūto rezultātu atbilstību agrāk veikto kvantitatīvo pētījumu datiem, kuros iedzīvotāju priekšstati tika noskaidroti nevis ar atvērto jautājumu palīdzību, bet lūdzot paust vērtējumu dažādu raksturojumu atbilstībai: arī spontāni visbiežāk tiek minēti tādi aspekti kā likumpaklausība, nodokļu maksāšana, piedalīšanās vēlēšanās un referendumos, palīdzība citiem, pat atteikšanās no migrācijas, neraugoties uz ekonomiskajām grūtībām. Tiesa, praktiski neparādās atsaucis uz pilsoņa pienākumiem pret citām valstīm un to iedzīvotājiem vai nākamajām paaudzēm. Pat norādot uz pienākumu rūpēties par dabu, iedzīvotāji visbiežāk atzīst, ka labs pilsonis nemet atkritumus tam neparedzētās vietās, piedalās vides sakopšanas talkās u. c. Te gan jāatzīmē, ka arī citos pētījumos³¹ pilsoņa pienākums rūpēties par problēmu risināšanu citās valstīs vai globāli tiek vērtēts atbilstīgi.

Samērā bieži kā laba pilsoņa pazīme tika nosaukta arī piedalīšanās vēlēšanās un referendumos, tomēr dziļāku iesaisti politiskajās un sabiedriskajās aktivitātēs no labiem pilsoņiem sagaida salīdzinoši reti. Piemēram, iesaistīšanos politiskajās partijās vai kandidēšanu vēlēšanās neminēja neviens aptaujātais.

Kā interesants fakts jānorāda tas, ka gandrīz divas piektdaļas aptaujāto par laba pilsoņa pazīmi minēja faktiski laba cilvēka raksturojumus (gudrs, godīgs, čakls, bez kaitīgiem ieradumiem, rūpējas par savu veselību u. tml.), kam nav gandrīz nekādas³² saistības ar attiecībām starp individu un valsti, kas tiek uzskatīta par pilsonības definīciju. Apolitiskums, kas ir

³⁰ Thorson 2012.

³¹ Zepa, Kļave 2011.

³² Vairāki respondenti bija saistījuši strādīgumu ar nodokļiem, valsts attīstību.

vērojams šī pētījuma datos, gan parādījās arī diskusijās ar jauniešiem³³, kuri intereses par politiku un politisko aktivitāšu trūkumu neuzskatīja par šķērslī tam, lai būtu labs pilsonis.

Jāatzīmē, ka salīdzinoši reti uzsvars tiek likts uz latviešu valodas, kultūras, vēstures zināšanām un šajā ziņā neatšķiras latviski un krieviski runājošo respondentu atbildes.

³³ Kunda, Strode 2008.

Apkopojot pētījuma datus, vērojams, ka desmit gadu laikā priekšstatos par labu pilsoni notikušās izmaiņas bijušas samērā nelielas. Jāatzīmē gan, ka nedaudz parādās arī aktualitāšu ietekme uz priekšstatiem par labu pilsoni – 2021. gadā 1 % respondentu atbildes bija tieši saistītas ar Covid-19 (labs pilsonis vakcinējas, nēsā masku u. tml.), un, iespējams, šī iemesla dēļ ir kļuvusi negatīvāka arī attieksme pret protestiem.

VĒRES

- Bolzendahl, C.; Coffé, H. (2013) Are 'Good' Citizens 'Good' Participants? Testing Citizenship Norms and Political Participation across 25 Nations. *Political Studies*, 61(1), 45–65. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12010>
- BSZI (2001) Pētījumu un rīcības programma "Ceļā uz pilsonisku sabiedrību": Latvijas iedzīvotāju aptauja 2000. gada novembris: Atskaite. Rīga.
- Cohen, A. K.; Dawley-Carr, J. R.; Pappas, L.; Staudinger, A. (2013) Civic Studies: Fundamental Questions, Interdisciplinary Methods. *The Good Society*, 22(2), 122–136. <https://doi.org/10.1353/gso.2013.0010>
- Coleman, S.; Blumler, J. G. (2009) *The Internet and Democratic Citizenship: Theory, Practice and Policy*. Cambridge University Press.
- Conover, P. J.; Searing, D. D.; Crewe, I. (2004) The Elusive Ideal of Equal Citizenship: Political Theory and Political Psychology in the United States and Great Britain. *The Journal of Politics*, 66(4), 1036–1068. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2004.00289.x>
- Dalton, R. J. (2008) *The Good Citizen: How a Younger Generation is Reshaping American Politics*. Washington DC: CQ Press A Division of SAGE.
- Denters, B.; Gabriel, O.; Torcal, M. (2007) Norms of good citizenship. Deth, J. W. van; Montero, J. R.; Westholm, A. (eds) *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis*. Routledge.
- Deth, J. W. van (2008) In Search of the "Good European Citizen": WYSIWYG? Paper presented at the Final Conference of the CONNEX Network of Excellence Plenary Session on "Civil Society, Social Capital, and Interest Intermediation", Mannheim, March 6–8 2008.
- Deth, J. W. van (2008a) Norms of Citizenship. Dalton, R. J.; Klingeman, H. D. (eds) *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Enslin, P. (2000). Education and democratic citizenship: In defence of cosmopolitanism. Leicester, M.; Modgil, C.; Modgil, S. (eds) *Politics, education and citizenship*. New York: Falmer Press, 149–150.
- Ichilov, O.; Nave, N. (1981) "The Good Citizen" As Viewed by Israeli Adolescents. *Comparative Politics*, 13(3), 361. <https://doi.org/10.2307/421903>
- Isin, E. F. (1997) Who is the new citizen?: Towards a genealogy. *Citizenship Studies*, 1(1), 115–132. <https://doi.org/10.1080/13621029708420650>
- Kligler-Vilenchik, N. (2017) Alternative citizenship models: Contextualizing new media and the new "good citizen". *New Media & Society*, 19(11), 1887–1903. <https://doi.org/10.1177/1461444817713742>
- Kunda, I.; Strode, I. (2008) Pilsoņi, patrioti un citplanētieši: dažas dilemmas pilsoniskās izglītības praksē. Tūna, A. (red.) *Izglītības pētījums 2008: Pilsoniskās izglītības jēdziens, prakse un rezultāti: virzība uz darbībā balstītu modeli sabiedrības saskaņas veicināšanā*. Rīga.
- Pilsonības likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/57512-pilsonibas-likums> (15.05.2022.).
- Peled, Y. (1992) Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State. *American Political Science Review*, 86(2), 432–443. <https://doi.org/10.2307/1964231>
- Prior, D.; Stewart, J.; Walsh, K. (1995) *Citizenship: Rights, Community and Participation*. London: Pitman Publishing.

- Prior, W. (1999) What it Means to be a “Good Citizen” in Australia: Perceptions of Teachers, Students, and Parents. *Theory & Research in Social Education*, 27(2), 215–247. <https://doi.org/10.1080/00933104.1999.10505879>
- Schnaudt, C.; Deth, J. W. van et al. (2021) Revisiting norms of citizenship in times of democratic change. *Politics*, 026339572110317. <https://doi.org/10.1177/02633957211031799>
- Shachar, A. et al. (2020) Introduction: Citizenship – Quo Vadis? Shachar, A. et al. (eds) *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- SKDS (2007) Attieksme pret pilsonisku sabiedrību. Latvijas iedzīvotāju aptauja (veikts pēc ĪUMSILS pasūtījuma). Rīga. – Pētījuma ziņojums.
- Theiss-Morse, E. (1993) Conceptualizations of good citizenship and political participation. *Political Behaviour*, 15(4), 355–380.
- Thorson, K. (2012) What Does It Mean to Be a Good Citizen? Citizenship Vocabularies as Resources for Action. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 644(1), 70–85. <https://doi.org/10.1177/0002716212453264>
- Villalobos, C.; Morel, M. J.; Treviño, E. (2021) What Is a “Good Citizen”? A Systematic Literature Review. Treviño, E.; Carrasco, D.; Claes, E.; Kennedy, K. J. (eds) *Good Citizenship for the Next Generation*. IEA Research for Education (A Series of In-depth Analyses Based on Data of the International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA)), 12. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75746-5_2
- Westheimer, J.; Kahne, J. (2004) What Kind of Citizen? The Politics of Educating for Democracy. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237–269. <https://doi.org/10.3102/00028312041002237>
- Zepa, B.; Kļave, E. (red.) (2011) *Latvija: Pārskats par tautas attīstību 2010/2011: Nacionālā identitāte, mobilitāte un rīcībspēja*. Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.

Summary

Perception of a “Good Citizen” in Latvian Society

The article shows Latvian citizens' perceptions of the normative aspects of citizenship – what it means to be a “good citizen”. It is based on two consecutive surveys (Latvian population survey – at least 1000 respondents aged 18–74/75, face-to-face interviews in respondents' places of residence, representative sample) conducted in 2011 and 2021. Respondents were asked to describe their spontaneous associations with being a good citizen. While there is a wide range of academic work on citizenship, good citizens, etc., this research does not clarify the extent to which people do or do not support existing theoretical notions of civic virtues, but rather gives a sense of what people themselves find most important in this area.

The study shows that public opinion in this area is relatively stable, although there are signs that current events in society (e.g., the COVID-19 pandemic) have an impact. This fact is probably due to the lack of public debate on the topic in Latvian society.

There is no clear-cut answer to the question – how political or apolitical the Latvian population considers the idea of being a “good citizen”. Although it is often pointed out that good citizens must fulfill their duties to the state (respect the law, pay taxes, etc.) and have a positive attitude toward their nation (being patriotic, loyal, staying in Latvia despite economic hardship, etc., a large proportion equates being a “good citizen” with being a “good person”, emphasizing qualities such as “honest”, “hardworking”, “smart”, “creative”, “takes care of his/her health”, etc. An important characteristic of a good citizen is having a good attitude towards fellow human beings (helping, charity, respect, courtesy). Interestingly, less than 10 % emphasized traits related to the Latvian language and culture, even though knowledge of the Latvian language is one of the requirements for naturalization, and less than 5 % associate responsibility towards the environment with the duties of a good citizen, although this aspect is receiving more and more attention when talking about the characteristics of a good citizen.

Key words: good citizen, citizenship, civic values.

Redakcijā saņemts 16.05.2022.

KULTŪRAS PĀRNESES AMBIVALENCES HERDERA INSTITŪTS RĪGĀ UN LATVIJAS UNIVERSITĀTE STARP ZINĀTNES DISKURSIEM UN KULTŪRPOLITIKU, PERSONĪBĀM UN LAIKMETA DINAMIKU

Raivis Bičevskis, *Dr. phil.*, LU profesors. Studējis filozofiju LU (1992–1998), kā arī Maincas un Minsteres Universitātē (1999–2001), kopš 2004. gada strādā Filozofijas un socioloģijas institūtā un LU. Doktora grāds filozofijā – 2005. gadā (disertācija *Patiesība un fakticitāte. Martina Heidegera agrīnie filozofiskie meklējumi 1909–1923*). LZA korespondētājloceklis, LZP Mākslas un humanitāro zinātņu Ekspertu padomes un LZP Konsultatīvās padomes loceklis, starptautiskās Martina Heidegera biedrības un biedrības Zinātniskās padomes loceklis, Ludviga Klāgesa biedrības loceklis, Martina Heidegera biedrības Latvijā priekšsēdētājs, LU Humanitāro un sociālo zinātņu padomes un Ētikas komitejas loceklis, FSI vadošais pētnieks, LU Vēstures un filozofijas fakultātes Filozofijas un ētikas nodaļas vadītājs, LU Filozofijas doktora studiju programmas direktors, LU Senāta loceklis. Pētnieciskās intereses saistītas ar 18.–20. gadsimta filozofiju, vācu filozofijas tradīciju (J. G. Hāmanis, J. G. Herders, vācu idealisms, M. Heidegers, L. Klāgess, eksistences filozofija, hermeneitika), ar pieredzes teorijām un humanitāro zinātņu metodoloģiju.

Raksturvārdi: Herdera institūts Rīgā, Latvijas Universitāte, studiju, pētniecības un zināšanu pārnese modeļi, ideju un intelektuālā vēsture.

Herdera institūts Rīgā: maz pētīta un tomēr nozīmīga institūcija

Palūkojoties uz augstākās izglītības vēsturi kādreizējās Livonijas teritorijā, pirmais, kas piesaista uzmanību Latvijas 20. gadsimta ideju un intelektuālās vēstures kontekstā, ir Tartu Universitātes ilgākā un Latvijas Universitātes ne tik senā un tomēr jau vairāk nekā 100 gadu ilgā pastāvēšana. Nav šaubu, ka šīm augstskolām ir bijusi un ir ļoti nozīmīga loma gan zemes vēsturē, gan nacionālo centienu vēsturē. 1921. gadā dibinātais (un tikai 1927. gadā pilnā mērā augstskolas tiesības ieguvušais) Herdera institūts Rīgā palicis šo universitāšu un to vēstures pētniecības ēnā. Tam par iemeslu ir ne

tikai tas, ka Herdera institūtam bija lemts pastāvēt samērā neilgi – tikai līdz (Latvijas iedzīvotāju vēsturē tik zīmīgajam) 1939. gadam, bet arī tas, ka šī augstākās izglītības iestāde kā vācbaltiešu privātā augstskola šķita fokusēta tikai uz vācbaltiešu minoritāti un šīs minoritātes kultūrpolitikas un izglītības politikas mērķiem, kuriem bija maz sakara ar latviešu tautas nacionālajiem uzdevumiem un izaicinājumiem. Tomēr šobrīd, atskatoties uz Herdera institūta darbību 20. gadsimta 20. un 30. gados un no jauna palūkojoties uz arhīva materiāliem, kas pārcietuši 20. gadsimta vēstures pavērsienus un katastrofas, šo marginālo novietojumu nākas koriģēt: Herdera institūts Rīgā *nebija tikai un*

vienīgi vācbaltiešu izglītības un kultūras vieta un institūta radītā intelektuālā vide *nebija noslēgta vide*, kuras ietekme izplatījās tikai vācbaltiešu intelektuāli noskaņotajās aprindās. Par spīti jūtīgajam nacionālajam jautājumam un sāpīgajām finansējuma problēmām šī augstskola vēlējas būt eiropiskas izglītības paraugs Latvijas valstī un Baltijas reģionā. Šī vēlme, kas skaidri pausta institūta programmatiskajos dokumentos, vadības runās un saskarē ar Latvijas Universitāti un Latvijas valsts pārvaldes institūcijām, dzīvē realizējās mazākā mērā, nekā to – cerot uz studiju un pētnieciskā darba paplašināšanos – vēlējas institūta vadība. Tomēr šī vēlme izpaudās pasaules mēroga zinātnieku un filozofu vizītēs Rīgā. Viņu priekšlasījumi un lekcijas bija Rīgas un Latvijas akadēmisko un intelektuālo vidi bagātinoši notikumi: rīdziniekiem un Rīgas viesiem bija iespēja klātienē redzēt un dzirdēt fiziķi Maksu Planku (*Planck*), filozofus Osvaldu Špengleru (*Spengler*) un Martinu Heidegeru (*Heidegger*), ķīmiķi Valteru Nernstu (*Nernst*) un daudzus citus tā laika universitāšu, pētniecisko institūtu un akadēmiju spīdekļus.

Ņemot vērā Latvijas vēstures (t. sk. izglītības vēstures) rakstības koncentrēšanos uz latviešu tautas vēsturi, nepārsteidz tas, ka līdzšinējā Herdera institūta Rīgā darbības izpēte lielākoties ir bijusi vācbaltiešu un vācu pētnieku interešu lauks. Volfgangs Vahtsmūts (*Wahtsmuth*), kura liktenis ir saistīts ar izglītības pārvaldi Latvijā 20. gadu beigās un 30. gadu sākumā, savā trissējumu darba *Vācu darbs Latvijā 1918–1934* 2. sējumā *Vācu autonomā skola*¹, Jirgens fon Hēns (*Hehn*) vairākās publikācijās² un Pēters Versters (*Wörster*)³ ir no dažādām (arī laikmeta izmainītām) perspektīvām atainojuši institūta darbību. Latviešu valodā par Herdera institūtu rakstīts joprojām pārsteidzoši maz: institūtu vācbaltiešu politiskās vēstures un kultūrpolitisko aspektu kontekstā vairākās publikācijās aprakstījis vēsturnieks Raimonds Cerūzis⁴. Kopš 2019. gada

pilotprojekta, kurš institūta darbībai pievērsās zināšanu un izglītības modeļu transfēru – kultūras pārneses – kontekstā un kura provizorisks rezultāti lasāmi izdevuma *Baltijas vēstures pētījumi* 14. numurā⁵, tiek mēģināts atjaunot (metodoloģiski dažādi un saturiski diferencēti vērstu) interesi par šo augstākās izglītības institūciju⁶, kuras liktenis nav tikai marginalija uz Latvijas kultūrtelpas un arī Latvijas valsts izglītības vēstures lapaspusēm.

Herdera institūts un Latvijas Universitāte

Par spīti tam, ka Herdera institūtam ilgi bija jācinās par savu leģitimitāti iekļaušanos tā laika Latvijas valsts izglītības sistēmā un ar to saistītajiem institūta diplomu atzīšanas jautājumiem, institūtam tā vadības uztverē vajadzēja cienījami atrasties līdzās Latvijas Universitātei un – ja iespējams – sniegt tai paraugu. Skaidrs, ka šo pozīciju institūts vēlējas nodrošināt, pirmām kārtām uzturot ciešu saikni ar Vāciju un vācu zinātni. T. s. brīvdienu kursi, kuru ietvaros Rīgā uz neilgu laiku ieradās izcili savu zinātnes jomu pārstāvji (un kuru uzstāšanās varēja tikt pilnā mērā uzskatīta par Herdera institūta darbības sastāvdaļu), pildīja arī šo – universitārās izglītības augstā līmeņa noturēšanas un demonstrēšanas – funkciju. Savā apcerē par institūta darbu Volfgangs Vahtsmūts īpaši akcentē to, ka institūtam vajadzēja uzturēt spēkā vācu izglītības labos paraugus un īpaši pievērsties vācu valodas, tiesību vēstures un zemes vēstures tēmām, kuras – koncentrējoties uz latviešu kultūras dzīvi un mazāk raugoties

doktorants Rūdolfs Rubenis šobrīd strādā pie promocijas darba “Vācbaltiešu sociālpolitisko organizāciju ietekme uz augstāko izglītību parlamentārisma periodā Latvijā (1920–1934)” (darba zinātniskais vadītājs asociētais profesors R. Cerūzis), kurā liela vērība tiks pievērsta studentu organizācijām, taču arī Herdera institūtam. Sk.: Rubenis 2021.

⁵ Bičevskis, Brombach 2019.

⁶ Pilotprojektā LZP projektu konkursa ietvaros (sk.: www.heinri.lv) ir uzsākts darbs pie plašākas Herdera institūta sarakstes izpētes, kā arī vairākiem zinātnes tiklojuma un zināšanu pārneses jautājumiem.

¹ Wahtsmuth 1952.

² Hehn 1981, Hehn 1982, Hehn 1987.

³ Wörster 2006.

⁴ Cerūzis 2005a, Cerūzis 2005b, Cerūzis 2011. LU Vēstures un filozofijas fakultātes

zemes vēstures perspektīvā – Latvijas Universitāte nekopa pietiekamā mērā.⁷

Šie izteikumi signalizē par spriedzi, kura valdīja starp Herdera institūtu un Latvijas Universitāti. Skaidrs, ka šo spriedzi radīja nacionālie jautājumi un atšķirīgās, ideoloģiski stipri ietekmētās pozīcijas, kuras konvergēja ar bieži diametrāli pretējiem priekšstatiem par vācbaltiešu lomu Latvijas vēsturē. Turklāt no vācbaltiešu puses skaidri izskanēja jautājums: vai Latvijas valsts vienīgā pilna apjoma universitāte spēj sniegt aptverošu eiropisku izglītības programmu visām Latvijas iedzīvotāju daļām, starp kurām vācbaltieši izcēlās ar īpašu intelektuālu aktivitāti un artikulētu vēlmi pēc pasaules līmeņa augstākās izglītības tēmām un standartiem.

Tomēr šo spriedzi uzturēja arī ļoti konkrētas studiju un pētniecības nostādnes un paraugi: Herdera institūts pretendēja būt par Eiropas izglītības citadeli un parauginstitūciju, uz kuras fona krasi izcēlās tas, ko institūta līdzstrādnieki sauca par Latvijas Universitātes vēl saglabājušos atkarību no Krievijas augstskolu tradīcijām. 1927. gada janvārī teologs Alfrēds Jeremiass (*Jeremias*) raksta savam radniekam Joahimam Jeremiasam, kurš docē Herdera institūtā: “Latvijas Universitāte ar 18 fakultātēm un 2 prorektoriem nedaudz atgādina pārāk piepūtušos vardi. 9000 studentiem jāpabeidz akadēmiskās studijas, lai spētu īstenot jauno [nacionālās izglītības un kultūras – R. B.] revolūciju. Tiesa, visi esam vienisprātis, ka nav nepieciešams patiešām svarīgo un nepieciešamo universitātes [t. i., Herdera institūta – R. B.] darbu pamatot ar citu nepilnvērtīgumu. Taču to nevar noliegt.”⁸ Šāda veida izteikumi visai asi kontrastē ar Herdera institūta rektora Vilhelma Klumberga oficiālajiem izteikumiem, kuros institūta darbs netiek pretstatīts Latvijas Universitātei, bet gan uzsvērta kopība ceļā uz eiropisku izcilību. A. Jeremiasa izteikumi tomēr nodod liecību par institūta mācībspēku pašu iekšējo nedrošību: lielākoties tie bija mācībspēki un pētnieki, kuri paši vēl nebija daudz

publicējuši un kuri nevarēja lepoties ar lieliem akadēmiskiem sasniegumiem.

Šī spriedze nepalika tikai privātu vēstuļu aploksnēs, bet ietekmēja arī tā laika Latvijas ievērojamu intelektuāļu darbu: vēsturnieks Leonīds Arbuzovs jun. 1922.–1935. gada posmā bija mācībspēks gan Herdera institūtā, gan Latvijas Universitātē. Tieši viņa akadēmiskais novietojums “starp krēsliem” (ne tikai šauri amatu apvienošanas nozīmē) veda pie tā, ka tika kavēta viņa akadēmiskā karjera Herdera institūtā.⁹ Tiesa, arī no Latvijas Universitātes puses L. Arbuzova jun. dubultstatuss netika uzlūkots ar prieku, jo implicēja neskaidrību par politisko “piederību” – it īpaši pēc Kārļa Ulmaņa apvērsuma. Šis gadījums ar vienu no sava laika izcilākajiem Livonijas viduslaiku vēstures pētniekiem liecina, ka tobrīd bija visai grūti būt par starpnieku ne tikai starp latviešu un vācbaltiešu vēstures interpretācijām, bet arī starp izglītības iestādēm, kurām Latvijas valstī programmatiski vajadzēja būt vienam mērķim. Par vācbaltiešu studentu došanos uz Vācijas studiju un dzīves nolūkos Vācbaltiešu kopienas prezidents Ērihs Mindels (*Mündel*) rakstīja: “Grūtās, daudzus upurus prasījušās cīņās mēs, vācbaltieši, esam no jauna izcinājuši sev dzīves un darba tiesības savā dzimtenē [Latvijā – R. B.]. Un tagad mums jāpiedzīvo, ka mūsu jaunatnes garīgā elite – mūsu tautas grupas nākamie vadītāji dodas prom no zemes un – kā to rāda pieredze – arī paliek svešumā. [...] Lozungs: *studijas dzimtenē, studijas mūsu valstiskajā Latvijas Universitātē un vienlaikus mūsu privātajā vācu augstskolā* [izcēlums – R. B.] tāpēc kļūva par mūsu vāciskuma [Latvijā – R. B.] aicinājumu.”¹⁰

Herdera institūta rektora centieni paplašināt institūta darbību un reiz sasniegt pilna apjoma universitātes statusu nebūtu realizējami bez Latvijas valsts un arī Vācijas valsts atbalsta. Ne viens, ne otrs atbalsts tomēr netika sniegts. Veimāras republikas Ārlietu ministrija uzskatīja, ka Herdera universitāte kā “paralēla universitāte” Latvijas Universitātei nebūtu pareizais diplomātiskais solis. No Vācijas saņemtais

⁷ Wahtsmuth 1952, 410.

⁸ LVVA, 4772/1/31, 253. l.

⁹ Sk. t. s. Klumberga “separātvoatumu”: LVVA, 4772/1/31, 649. l r-v.

¹⁰ Wahtsmuth 1952, 427.

finansējums (pat pieskaitot ziedojumus un dāvinājumus no universitātēm un citām institūcijām, piemēram, Ceisa fonda) nekad nebija tik apjomīgs, lai īstenotu šādu institūta mērķi.¹¹ Turklāt Herdera institūtam nebija arī pilnīga un nedalīta atbalsta no vācbaltiešu kopienas puses – raisījās strīdi par īpašumiem un to lietojumu.¹²

Herdera institūta un Latvijas Universitātes attiecības noteica šo institūciju nacionālie mērķi un uzstādījumi un Latvijas valsts politiskās nostādnes vācbaltiešu jautājumos, auglīga sadarbība studiju un pētniecības jomā notika drīzāk tikai un vienīgi pateicoties dažu darbinieku personiskajiem sakariem un vēlmēm – plašai un dziļai sadarbībai nebija programmatiska pamata un labās gribas. Nav zināms, kā sadarbība būtu izvērtusies, ja Herdera institūtam būtu lemts kļūt par universitāti un ja 1939. gadā ne-notiktu vācbaltiešu izceļošana, un nebūtu padomju okupācijas. Abu institūciju attiecības ir laba liecība tam, ka 20. gadsimta 20.–30. gados Latvijā nevaldīja līdzsvarots sociāli politisks klimats: nacionālie, sociālie, politiskie procesi joprojām tika uztverti saasināti, un to raksturs liecina par turbulencēm un spriedzēm tā laika sabiedrībā. Citādas attiecības varētu veidoties ilglaicīgākā un rutinētākā sociāli politiskā vidē un pilsoniskā sabiedrībā, kuras tapšana diemžēl tika vardarbīgi pārtraukta.

Herdera institūts kā akadēmisks tīkls Eiropas zinātnes tīklojumā: zinātnes tīklu un personību profili

Herdera institūts bija labi satiklotts ar aptuveni 50 studiju un pētniecības institūcijām Vācijā, Šveicē, Francijā, Zviedrijā, ASV, Itālijā u. c. valstīs. Lai arī lielākā daļa sarakstes ar akadēmiskās vides personām un institūciju vadību ir vācu valodā, tomēr sarakstē tiek lietota arī angļu, franču un citas valodas. Herdera institūta arhīva materiāli joprojām vēl sniedz liecības par šīs sarakstes intensitāti: vēsturnieks Pērsijs Ernsts Šramms (*Schramm*), ģeologs un polārpētnieks Alfreds Vēgeners (*Wegener*), fiziķis

Makss Planks, literatūrzinātnieks Jozefs Nādlers (*Nadler*), biologs J. J. fon Ikskils (*Uexküll*) u. c. atbild uz institūta vadības vēstulēm (dažas no šīm vēstulēm ir unikālas liecības par tā laika zinātnes komunikāciju un pētnieku tā brīža pētnieciskajām interesēm). Šī sarakste ir īpašas izpētes vērtā, jo rāda ne tikai to, kā strādā Herdera institūts, bet arī veidu, kā notiek zināšanu un izglītības modeļu pārnese. *Herdera institūta vēsture nav tikai vienas izglītības institūcijas vēsture – tā ir lapaspuse eiropiskās zinātnes tīklojuma un zinātnisko atklājumu vēsturē, kā arī zināšanu pārnesei vēsturē, un iederas pasaules, Eiropas, Baltijas un Latvijas zinātnes un zinātnisko institūciju savstarpēji saistītajās vēsturēs*: arhīva materiāli liecina par dažādu zinātnisku institūciju aktivitātēm, piemēram, Karla Ceisa fonda darbību starparkaru periodā, kā arī par daudzu universitāšu “ieکشējo klimatu”, resursiem, personībām un interesēm. Tāpēc Herdera institūta vēsture ir arī zinātnisko institūciju starptautisko sakaru un sadarbības vēstures daļa, kurā Latvijas konstelācijas cieši savītas ar Eiropas kontekstiem.

Institūta rektors Vilhelms Klumbergs (1886–1942) centās nodrošināt kontinuitatīvu institūta studiju un pētniecisko darbu: no Vēimāras republikas ieradās papildu mācībspēki, tika koordinēta studentu studiju rezultātu atzišana institūtā un Vācijas universitātēs. Regulāri tika sastādītas brīvdienų kursu priekšlasījumu programmas. Apspriedēs par uzaicinājumiem parādās Alberta Einšteina (*Einstein*), Karla Jaspersa (*Jaspers*), Ernsta Frenkela (*Fraenkel*) u. c. zinātnieku un filozofu vārdi. Tiesa, var novērot to, ka institūta vadībai nav vienaldzīgs ne tikai uzaicināmo pasauluzskats plašā nozīmē, bet gan arī viņu politiskās noslieces. Politiskās diskusijas uzaicināmo viesprofesoru sakarībā, kas raisās (tostarp arī priekšlasījumu laikā Rīgā), rāda Herdera institūta darbinieku orientāciju uz nacionāli konservatīvām aprindām Vācijā, taču arī to, cik neviendabīga un niansēs bagāta bija institūta līdzstrādnieku politiskā orientācija, kas sniedzās no t. s. konservatīvās revolūcijas jeb jaunā nacionālisma idejām līdz daudz liberālākām pilsoniskām nostādnēm.

Zīmīga epizode šajā sakarībā ir *Vakarzemes norieta* autora Osvalda Špenglera vizīte Rīgā (1924), pēc kuras raisās diezgan skarba

¹¹ Par institūta finansējumu sk.: Cerūzis 2005, 271.

¹² Sk. Bičevskis, Brombach 2019, 143.

polemika starp institūta rektoru Klumbergu, institūta nodaļas vadītāju Voldemāru Vulfusu, Herdera biedrības priekšsēdētāju Paulu E. E. fon Sokolovski, pašu O. Špengleru un Paulu Šimani, kurš galā vēstulē spiests taisnoties par Špenglera vārdu sagrozišanu – viņa atsauce uz polemiku ar O. Špengleru Rīgā privātā sarunā ar Vācijas vēstnieku Latvijā Kesteru vedusi pie kritikas, kura Špengleram jāuzklausā no Vācijas valdības. Par to O. Špenglers raksta Herdera institūta vadībai, kura šajā sakarībā sarīko īstu iekšēju izmeklēšanu.¹³

No vairākiem laikmeta vēstures aspektiem un fasetēm interesanta ir arī Martina Heidegera vizīte Rīgā 1928. gada septembrī, kura atstāj ievērojamu iespaidu uz filozofiski ieinteresētiem intelektuāļiem: šīs vizītes organizētājs vācbaltiešu filozofs Kurts Štafenhāgens vēstulē M. Heidegeram raksta: „. mēs [K. Štafenhāgens un Herdera institūta studentu grupa – R. B.] mēģinām izprast Jūsu grāmatu [*Esamība un laiks* (1927) – R. B.] un ne bez panākumiem. Man šie mēģinājumi sagādā daudz prieka, un semināri notiek ļoti aktīvi – arī es tagad tā pa īstam iejūtos grāmatā. Tiesa, divas manas ļoti apdāvinātas skolnieces to pārzina labāk par mani. Klāt vēl nāk Zēlas jaunkundze un viens skolnieks.”¹⁴ *Heidegera ierašanās Rīgā rada pirmo viņa lasītāju pulciņu Rīgā*. Šo M. Heidegera lasījumu tradīciju esam spējuši atjaunot 20. gadsimta 90. gados un turpināt līdz pat šai dienai, kad Latvijas Universitātē tiek rīkotas starptautiskas konferences un studentu pasākumi vācu filozofa domas atcerei un kritiskai izvērtēšanai.

K. Štafenhāgena pieminētā semināra dalībniece Ērika Zēla ir tobrīd talantīgākā un zinošākā Latvijas sievietē filozofijā – par to liecina viņas disertācija par Džona Loka filozofiju un habilitācijas darbs par iespaida problēmu sengrieķu filozofijā (šī darba recenzenti ir M. Heidegers un Edmunda Huserla (*Husserl*) skolnieks fenomenologs Aleksandrs Pfenders

(*Pfänder*)). Zēlas mums zināmā biogrāfija apraujas līdz ar vācbaltiešu izceļošanu no Latvijas 1939. gadā, un par viņas dzīves gaitām Vācijā pēc Otrā pasaules kara šobrīd liecina tikai daži dzejoļu krājumi, kurus viņa izdod par saviem līdzekļiem.¹⁵ Šī ir tikai viena liecība tam, ka daudzi ar Herdera institūtu saistīti mācībspēki un jaunie pētnieki ir pelnījuši to, lai šodien par viņu sasniegumiem un dzīves gaitām institūta un Latvijas izglītības vēstures kontekstos tiktu pētīts vairāk (un daudzveidīgākās perspektīvās), nekā tas darīts līdz šim.

Herdera institūta, Latvijas Universitātes un Latvijas valsts attiecības izgaismojoša ir arī Ludviga Klāgesa (*Klages*) vizīte Rīgā 1936. gadā. Rīgā vācu filozofs nonāk savas Ziemeļvalstu turnejas gaitā, pirms tam paviesojoties Nīderlandē, Dānijā, Norvēģijā, Zviedrijā, Somijā un Igaunijā. L. Klāgesa rakstītajās ceļojuma piezīmēs redzams tas¹⁶, kā šīs attiecības gadu gaitā ir saasinājušās un 30. gadu otrajā pusē ieguvušas pat ļoti politizētus vaibstus, kuri gan asāk konturēti tieši uz vācbaltiešu – L. Klāgesa sarunbiedru – sūdzībām par latviešu neiecietību un neizpratni par tiem izglītības un identitātes jautājumiem, kuriem vācbaltiešu uztverē bija ļoti būtiska un izšķiroša loma viņu minoritātes dzīvē Latvijā un arī Latvijas tā laika izglītības un valsts orientācijā kopumā.

Herdera institūts kā nepabeigts projekts

Kad 1937. gada maija pirmajās dienās Rīgā viesojas Makss Planks (kurš te ierodas kopā ar Ķeizara Vilhelma biedrības direktoru fon Krānahu (*Cranach*))¹⁷, Herdera institūts var atskatīties uz ļoti piesātinātiem akadēmiskās dzīves gadiem: no 1921. gada, kad brīvdienu

¹³ Sk. LVVA, 4772/1/30, 44.–45. l. Šo laikmeta vēstures epizodi noteikti ir vērts izgaismot pamatīgāk, un tas tiks darīts tuvākā laika publikācijās izdevumā *Forschungen zur baltischen Geschichte*.

¹⁴ Deutsches Literaturarchiv Marbach 75.6900.

¹⁵ Sk. Bičevskis 2017, kā arī pieticīgas ziņas par viņu Vikipēdijā, pieejamas: https://lv.wikipedia.org/wiki/%C4%92rika_Z%C4%93la (18.07.2022.).

¹⁶ Šis L. Klāgesa piezīmes glabājas Vācu literatūras arhīvā Mārbahā Klāgesa arhīva sadaļā. Pagaidām esam vienojušies ar Ludviga Klāgesa biedrības vadību tās nepublicēt, bet sagatavot plašāku publikāciju ar komentāriem.

¹⁷ LVVA, 4772, 1., 11., 27., 28., 82., 261.–262., 296. l.

kursus apmeklēja ap 400 klausītāju, līdz 1927. gadam to skaits ir audzis līdz 1114 klausītājiem.¹⁸ Priekšlasījumu spektrs ir plašs: pie jau piesaukto zinātnes un filozofijas pārstāvju lekcijām kā spilgtākos mirkļus Herdera institūta zinātnes tiklojumā var nosaukt J. J. fon Ikskila lekcijas par teorētisko bioloģiju 1928. gada septembrī,¹⁹ psihologa K. Kofkas (*Koffka*) lekcijas priekšlasījumus par moderno psiholoģiju,²⁰ Morica Geigera (*Geiger*) lekcijas par tagadnes filozofijas galvenajiem virzieniem (1927), ģeologa un polārpētnieka Alfreda Vēgenera lekcijas par kontinentu dreifu (1927),²¹ Rudolfa Eikena (*Eucken*) priekšlasījumus par tagadnes garīgo dzīvi (1922), Frīdriha Meinekes (*Meinecke*) lekcijas par Vāciju un pasaules politikas perspektīvām (1922), Jana de Frīsa (*de Vries*) lekcijas par senskandināvu dzeju (1936), Hermana Onkena (*Oncken*) lekcijas par vācu kultūras un valsts attiecībām (1922), Maksa Šēlera (*Scheler*) lekcijas par filozofiju, simpātijas jēdzienu un dvēseles dzīves attīstību (1922). 20. gadsimta 20. gados Herdera institūtā jau paspēja pavesoties 60 viesdocenti no Vācijas, Austrijas, Igaunijas, Somijas, Zviedrijas, Holandes, ASV (vēlāk arī no Dānijas, Francijas, Itālijas, Ungārijas, Lielbritānijas u. c.). Šie priekšlasījumi rāda tā laika zinātnes diskursu un atklājumu spektru un tā ienešanu Latvijas izglītības telpā.²²

Šo viesdocētāju uzaicināšanas un viņu lasīto kursu mērķi – saskaņā ar Herdera institūta programmatiskajiem uzstādījumiem – bija studijas, garīgu impulsu došana studentiem, docētājiem un *plašākai* Rīgas publikai, akadēmisko sakaru veicināšana un vācbaltiešu saikne ar vāciski runājošo vidi. Tomēr 1927. gada 7. septembrī botāniķis K. R. Kupfers, atzīmējot Herdera biedrības sesto gadadienu (ši biedrība tika dibināta vācbaltiešu izglītības centriņu veicināšanai) un izceļot to, ka Latvijas valsts ir atzinusi Herdera institūtu kā privātu augstskolu,

uzsver, ka te zinātne tiek izprasta kā studiju un pētniecības vienība, un akcentē īpaši to, ka gadu gaitā *institūta kā augstskolas atzīšana ir labs piemērs mazākumtautību izglītībai Latvijā*, kā arī to, ka šī atzīšana ir īpašs valstiskas domāšanas piemērs – piemērs tam, ka Latvijas valsts saprot, ka tobrīd orientācija uz vācu kultūru nozīmē arī orientāciju uz *Eiropas kultūru* kopumā.²³ Šie izteikumi jāuztver ne tikai kā vērsti uz vācbaltiešu klausītājiem, bet gan kā artikulēta vēlme un jābūtība, pie kuras īstenojuma vēl daudz jāstrādā. Kupfers īpaši norāda arī uz to, ka institūts nav pretstats Latvijas Universitātei, ar kuru pašos pamatos tiek meklēta saprašanās.²⁴ Šī oficiāli paustā vēlme savā dziļākajā būtībā nebija liekulīga: starp vairākām institūta attīstības iespējām noteikti bija tā, kurā Herdera institūts būtu vieta, kur veidoties eiropiskai zinātniskai sadarbībai un modernai Latvijas vēstures izpratnei – vide, kurā, laikam ejot, varētu sadzīt daudzas laikmeta un ideoloģiju cirstas brūces. Šai videi tomēr nebija lemts attīstīties un iegūt pašizpratnes jaunas dimensijas: laikmets nebija tam labvēlīgs.

Herdera institūts bija nepabeigts projekts. Nepabeigta ir arī šīs institūcijas vēstures un zinātnes tiklojuma izpēte šodien. Turklāt izrādījies, ka, tieši modernās zinātnes vēstures kontekstā paraugoties uz institūtu, paveras jaunas izpētes iespējas. Tās ved mūs ne tikai pie Herdera institūta Rīgā un Latvijā, bet gan arī pie Eiropas zinātņu tiklojuma un ideju vēstures 20. gadsimtā, kā arī pie noteiktu zinātnes diskursu līdzaspastāvēšanas un konfliktu izpētes Eiropas un Latvijas izglītības telpas kontekstā. Tuvas nākotnes uzdevums ir tomēr ne tikai jaunās perspektīvās paraudzīties uz institūta saraksti un citiem dokumentiem, bet arī parūpēties par institūta arhīva materiālu modernu pieejamību un pārskatāmību mums pašiem Latvijā un arī ārvalstu kolēģiem. Šie pētnieciskie un organizatoriskie uzdevumi ir starpdisciplināri. Tos var risināt ar Latvijas un ārvalstu

¹⁸ LVVA, 4772, 1., 44. l.

¹⁹ LVVA, 4772, 2., 13., 162. l.

²⁰ LVVA, 4772, 1., 13., 36. l.

²¹ LVVA, 4772, 1., 11., 57. l.

²² Viena izpētes vērta likne ved no *dabas* un tās izpētes jauno konceptu parādīšanās Herdera institūta priekšlasījumos pie dabas, sociālo un humanitāro zinātņu modernizācijas Latvijā.

²³ LVVA, 4772, 1., 11., 53. l.

²⁴ LVVA, 4772, 1., 11., 22. l.

zinātnes finansējuma palīdzību. Svarīgi šķiet tomēr vēl kas cits: Herdera institūts Rīgā un tā izpēte ir joprojām arī būtisks pašapjēgsmes uzdevums – Latvijas zinātnes un izglītības telpas vēsturisko un aktuālo koordināšu apzināšanās jautājums, tāpat kā vācbaltiešu nozīmes un lomas Latvijas vēsturē apzināšanās jautājums.

VĒRES

- Bičevskis, R. (2017) *Erica Sehl: A brief Biography from 1902–1934*. Pieejams: <https://rustik.ophen.org/2016/08/17/erica-sehl-brief-biography-1902-1934/> (01.06.2022.).
- Bičevskis, R.; Brombach, B. (2019) Kulturpolitik und Wissenstransfer am Herderinstitut zu Riga? Ein Beitrag zur intellektuellen Geschichte des Baltikums in den 1920er und 1930er Jahren. *Forschungen zur Baltischen Geschichte* (2019), 14, 136–156.
- Bičevskis, R. (red.) (2011) *Heidegera Rīgas rudens*. Rīga: FSI.
- Cerūzis, R. (2005a) Vācbaltieši un Herdera institūts Rīgā / Deutschbalten und das Herderinstitut in Riga. Ščegoļihina, I. (red.) *Herders Rīgā*. Rīga: Rīgas Doma evaņģēliski luteriskā draudze, 60–67, 68–81.
- Cerūzis, R. (2005b) Krustcelēs starp Vāciju un Latviju – Rīgas Herdera institūts starpkaru periodā. *Starptautisko attiecību problēmas (Latvija, Baltija, Eiropa)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 63–76.
- Cerūzis, R. (2011) Latvijas vācu privātā augstskola “Herdera institūts” 1921–1939: izglītība, zinātne, tradīcija un ideoloģija. Bičevskis, R. (red.) (2011) *Heidegera Rīgas rudens*. Rīga: FSI, 269–283.
- Hehn, J. v. (1981) Das Herder-Institut zu Riga 1921–1939. *Zeitschrift für Ostforschung* (1981), 30, 494–526.
- Hehn, J. v. (1982) Das Herderinstitut: Die Universität für die deutschen Volksgruppen. *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* (1982), 29, 119–124.
- Hehn, J. v. (1987) Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen. Pistohlkors, G. v.; Raun, T. U.; Kaegbein, P. (Hrsg.) *Die Universität Dorpat / Tartu, Riga und Wilna / Vilnius 1579–1979*. Köln: Böhlau, 263–276.
- Rubenis, R. (2021) Possibilities to Obtain Higher Education in Germany for Latvian Baltic German Students (1920–1934). *Human, Technologies and Quality of Education*. Rīga: University of Latvia Press, 1137–1148.
- Wahtsmuth, W. (1952) *Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934, 2: Die autonome deutsche Schule*. Köln: Comel.
- Wörster, P. (2006) Institutum Herderianum Rigense: Zur Geschichte des Herder-Instituts Riga. *Baltica. Die Vierteljahrschrift für baltische Kultur* (2006), 4, 3–21.

Summary

Ambivalences of Cultural Transfer: the Herder Institute in Rīga and the University of Latvia between Discourses of Science and Culture Politics, Personalities and Dynamics of the Era

The Herder Institute in Riga (1921–1939) was a private German university whose role in the history of Latvian statehood and education is still underestimated. Looking at the history of higher education in the territory of former Livonia, the first institutions to draw attention in the context of 20th century intellectual history of Latvia are Tartu University, with its influence spanning many centuries, and the University of Latvia – for the past 100 years. There is no doubt that these universities have played a very important role in both territorial history and the history of national aspirations. The Herder Institute, founded in 1921 and officially recognized in 1927, remains in the shadows from a scholarly perspective relative to these two universities. The reason is not only the relatively short existence of the Herder Institute – only until 1939 – but also the fact that this institution of higher education, as a German private university, seemed focused only on the German minority and the cultural and educational policy objectives of this minority, so there were little connections with the national challenges and the strivings of the Latvian people. Today, however, looking back on the work of the Herder Institute in the 1920s and 30s and studying its archives that bear witness to the developments and disasters of the 20th century, this previously marginal position has to be reconsidered. The Herder Institute in Rīga was not just an institution of German education and culture – the intellectual environment

created by the institute was not a closed milieu whose influence reached only German intellectual circles. Despite the sensitive national issue and grievous funding problems, this university aspired to embody a truly European education and to set a prime example for Latvia and the Baltic region. Clearly expressed in the programmatic documentation of the Institute, in official speeches and contacts with the University of Latvia and Latvian state administration, this desire was achieved to a lesser extent than the management of the Institute expected, which intended a gradual maturation into a fully functional academic research and education institution. However, this desire was achieved in some form when Rīga was visited by globally acclaimed scientists and philosophers, responding to an invitation by the Institute. Their lectures and speeches were enriching events for academics and intellectuals in Rīga and Latvia: the hosts and guests had the opportunity to see and hear the physicist Max Plank, philosophers Oswald Spengler and Martin Heidegger, chemist Walther Nernst and many other academic luminaries from the top-tier research and education institutions of the time.

Key words: Herder Institute in Rīga, University of Latvia, models of studies, research and knowledge transfer, intellectual history.

Redakcijā saņemts 01.06.2022.

PĀRDOMAS PAR SARGĀŠANU: ĀRAIŠU KONTEKSTS

Aija Melluma, *Dr. habil. geogr.*, LZA korespondētājlocekle, kurzemiece. Ģeogrāfijas zinātņu kandidāte (1968), zinātņu doktore (1989). Darba vietas: LVU Ģeogrāfijas fakultāte (1961), Latvijas Mežsaimniecības problēmu institūts / ZRA *Silava* (1968), Dabas aizsardzības daļas vadītāja (1975–1986), Vides aizsardzības komitejas Pētījumu centra direktore (1990), Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministra padomniece (1994), profesore LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātē (1997). Viesprofesore Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā un Daugavpils Universitātē. Zinātniskās intereses: ainavzinātne, ainavu vēsture, ainavu aizsardzības teorētiskie un lietišķie jautājumi; dabas aizsardzības teorija un prakse; reģionālās attīstības un plānošanas teorētiskie un metodiskie jautājumi; vienotā dabas un kultūras mantojuma saglabāšanas un pārvaldības jautājumi. Bijusi dažādu koncepciju, plānu, vadlīniju izstrādes vadītāja un autore. Publicēto darbu sarakstā vairāk nekā 250 nosaukumi, ieskaitot 20 grāmatas un brošūras. Augstskolās nolasīti 13 dažādi kursi. Apbalvota ar Triju Zvaigžņu ordeni (1995), ar LZA un *ITERA-Latvija* balvu par nozīmīgu ieguldījumu vides aizsardzībā un Zemes zinātnēs (2001), ar Latvijas ainavu arhitektūras balvu par mūža ieguldījumu (2019).

Raksturvārdi: aizsardzība, dabas un kultūras vērtības, likumi un noteikumi, kultūrainava, mantojums, plānošana.

Ievads

Aizsargājamas vietas – dabas un kultūras pieminekļi – Latvijas kartē iezīmētas jau kopš 20. gs. sākuma. Sabiedrībā vairākās paaudzēs tās zināmas kā tūrisma objekti vai vienkārši skaistas, arī simboliskas vietas, kuru sargāšana liekas pašsaprotama. Ikdienā par tām varam uzzināt dažādos avotos, aprakstos, ceļvežos, bet dabā uz to atrašanās vietām norāda ceļa zīmes.

Tomēr tā ir tikai redzamā daļa, virspuse, kas balstās aptverošajā vērtību sargāšanas valsts politikā. Latvijā tradicionāli dabas teritoriju un kultūras pieminekļu aizsardzība veido it kā divas atsevišķas plūsmas. Katrai no tām ir savi likumi un noteikumi, sava pārvaldības struktūra. Katra no tām pauž savus valsts politikas mērķus, nodomus, paredz līdzekļus, kā tos sasniegt.

Ieskatoties likumu un noteikumu tekstos, kas domāti dabas un kultūras vērtību aizsardzībai, uzmanību saista fakts, ka tie neattiecas uz visu Latvijas teritoriju, bet tikai uz to daļu, kas ieguvusi aizsargājamo statusu. Tādējādi rodas situācija, ka likumi un noteikumi ir saistoši iedzīvotājiem, kas mājo aizsargājamā dabas teritorijā vai kam pieder kultūras piemineklis. Tomēr jādodomā, ka tikai neliela sabiedrības daļa ir iepazinusi ar likumiem un noteikumiem kā tekstiem, turklāt to lasīšana nav tik vienkārša, tā nav ceļvežu valoda.

Nesen notikusi Latvijas valsts simtgadei veltītā *ainavu dārgumu* skate¹ ievērojami paplašināja priekšstatus par to, kā ikdienas dzīvē cilvēki uztver, arī vērtē (intuitīvi) to, kas formāli tiek

¹ Ainavu dārgumi 2019.

saukts par dabas un kultūras vērtībām, tādējādi radot jaunus jautājumus ne tikai praksei. Šeit atzīmējami daži motīvi. Vispirms, kā īstenojas mijiedarbības sistēmā valsts-sabiedrība-cilvēks, kā sadalās atbildība par to, lai aizsardzības mērķi īstenotos dzīvē, konkrētās vietās.

Un vēl. Nākas pieņemt, ka ikdienā cilvēkiem nav tik svarīgi, vai kāda konkrētā vieta ir kvalificēta kā dabas vai arī – kā kultūras piemineklis. Tā (vieta) ir veselums, ar vārdu, un aizsardzības statuss ir nozīmīguma apliecinājums, ko pauž valsts vara ar likumu starpniecību. Jāpiezīmē, ka minētā tendence bija novērota jau agrāk, turpat pirms 20 gadiem, kad Latvijas Republikas Vides ministrija gatavoja valsts nozīmes dabas mantojuma objektu sarakstu.²

Dabas un kultūras mantojuma aizsardzības prakses skatījumā svarīgi saprast, kā izveidotā, jau tradicionālā sistēma darbojas konkrētās vietās. Izpētei izvēlēti Āraiši, vieta ar senu vēsturi, bet plašu atpazīstamību tai nodrošina arheologa Jāņa Apala vārds un Āraišu ezera salīņā rekonstruētā 9. gadsimta ezermitne. Tā kļuvusi par Āraišu centrālo vietu kā *Āraišu ezerpils arheoloģiskais parks*, kas vienlaikus ir kultūras piemineklis un tūrisma objekts.

Āraišu vērtību sargāšanai ir ilga, gandrīz 50 gadu vēsture – gan kā dabas objektam, gan kā kultūras piemineklim. Īpatnējais ir tas, ka te vienā un tajā pašā vietā pārklājas divas atšķirīgas likumu un noteikumu sistēmas. Kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem Āraišu apkārtnē ir aizsargāta kā dabas objekts Gaujas nacionālā parka struktūrā (*Āraišu zona*), bet kopš 80. gadiem – kā arhitektūras piemineklis *Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve: 13.–20. gs.*

Rakstā atspoguļota Āraišu situācijas analīze, kas veikta vienlaikus divos skatījumos. Pirmais: analizēti likumu un noteikumu teksti dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības jomā, kas ideālā variantā atspoguļo valsts nodomus. Otrais – ko tie nozīmē konkrētajā vietā, Āraišu realitātē. Tāda pieeja iespējama tādēļ, ka raksta autorei Āraiši ir ilgstošu pētījumu un novērojumu vieta, tieši sargāšanas kontekstos.

Jautājumi

Šodien mēs zinām, ka dabas un kultūras pieminekļu aizsardzībai ir vismaz divējas izpausmes: (1) cilvēku vēlmju un attieksmju līmenī un (2) tiesiskā un institucionalizētā aizsardzība, kas balstās uz likumiem, noteikumiem, vadlīnijām un kuras īstenošanai nepieciešama prasmīga pārvaldība, kas īstenojama katrā konkrētajā vietā un laikā.

Āraiši ir viena no aizsargājamām vietām Latvijā, kas vienlaikus atrodas divās valsts pārvaldības sistēmās. Kā Gaujas nacionālā parka funkcionālā zona tā atrodas Vides un reģionālās attīstības ministrijas pārziņā, bet kā valsts nozīmes arhitektūras piemineklis – Kultūras ministrijas. Tepat atrodas arī nozīmīgi arheoloģijas pieminekļi, tajā skaitā rekonstruētā Āraišu ezermitne (arī kā memoriālais muzejs, kā tūrisma centrs), kas ir Amatas novada pašvaldības īpašums. Tīri teorētiski Āraiši varētu būt vieta, kas ļautu saprast, kādā veidā šāda sistēma darbojas un kādas varētu būt nepieciešamās pārmaiņas, jauninājumi, ņemot vērā jaunās attīstības tendences.

Jau diezgan sen Latvijā ir atrodami piemēri, kad mēģināts (nosacīti) pārkāpt robežas, kas šķir dabas un kultūras objektu aizsardzību, gan zinātnisko atziņu, gan prakses līmeni. Tas varētu liecināt, ka veidojas jaunas pieejas, paplašinot tradicionālās, kā arī atsaucoties uz idejām un ieteikumiem, ko pauž ietekmīgas starptautiskās organizācijas. Īpaši – UNESCO konvencija par vienoto dabas un kultūras mantojumu, ar pavadošajiem dokumentiem, ar pasaulē uzkrāto pieredzi.³

Latvijas Republikas tiesību aktos atrodam, ka jau desmitiem gadu aizsargājamo dabas teritoriju veidošanas mērķos ietilpst arī kultūrainavu, kultūrvēsturisko vietu, kultūras mantojuma aizsardzība. Bet starp kultūras pieminekļiem (cits likums) – savā veidā, arhitektūras pieminekļu kontekstā, tiek minēta kultūrvēsturiskā ainava. Tādējādi veidojas jauns nošķirums – *kultūrainava* un *kultūrvēsturiskā ainava*. Sekojot Eiropas ainavu konvencijas

² Latvijas ainavas 2008.

³ Konvencija UNESCO 1972.

garam⁴, pirmā varētu attiekties uz *ikdienas*, bet otrā – uz *īpašas nozīmes* ainavām.

Varam teikt, ka arī mūsu apstākļos par dabas un kultūras vērtību saglabāšanas (aizsardzības) integrētāju un teritoriālo savietotāju varētu kļūt tieši *kultūrainava*, gan ikdienas uztveres līmenī, gan teorētiski, gan dažādās prakses izpausmēs. Kā vieta, kā telpa tā aptver gan pagātņi, gan tagadni, cilvēkus un viņu dzīvesdarbību dažādos laikos. Te jāmin Karla Sauera (*Carl Ortwin Sauer*), ievērojama amerikāņu pētnieka, vārdi: “Kultūra ir darītāja, dabiska telpa ir izejmateriāls, kultūrainava ir rezultāts.”⁵ Ainavas veidotāja vienmēr ir kultūra, uzsver K. Sauers. Protams, šajā ainavu kontekstā *kultūra* saprotama plaši, aptveroši. Tieši tādēļ apkārtējā ainava kā liela krātuve satur dažādu laiku, dažādu kultūru zīmes, materiālās un nemateriālās. To redzam arī Āraišos.

Pēdējās desmitgadēs, lielākoties tūrisma straujās attīstības ietekmē, diezgan uzstājīgi sāk dominēt vizuāli estētiskā pieeja ainavai, kas izpaužas arī attiecībā uz ikdienas ainavām, ne tikai tām, kam piešķirta kāda īpaša nozīme. Tas ir interesants skatījums, bet tā piemērošana praksei var radīt dažādus blakusefektus.

Kā piemēru var minēt situāciju Āraišos. Gadsimtiem ilgi saliņa Āraišu ezerā bija redzama kā koku puduris (J. K. Broces, G. Bergmaņa, J. V. Bulmerinka u. c. zīmējumi, senas fotogrāfijas, atmiņu stāstījumi). Pirms gadiem rekonstruētā ezermītne (ezerpils) radījusi savdabīgu fenomenu, jaunu realitāti. Proti, 20.–21. gs. ainavā uz ezera saliņas tika iecelta 9. gs. apdzīvotā apmetne, ēku grupa, kas kļūva par vietas vizuālo akcentu. Zināms, ka reālā, arheoloģiski pētītā ezermītne beidza pastāvēt 10. gadsimtā, taču Āraišos to redzam pašreiz, šobrīd! Otrā ievērojama laika zīme turpat blakus ir 2020. gadā celtā apmeklētāju apkāpes centra ēka. Var jautāt – kas ir spēcīgāks: vizuālais iespaids vai gida skaidrojums, minot faktus.

Runājot par Āraišiem šodien, jāņem vērā, ka nomainījušās paaudzes un iedzīvotāju sastāvs. Aizmirsti vai nav zināmi agrāko laiku lēmumi, projekti, darbības, to motivācijas, lai

gan realitātē ir vērojamas to pēctekmes jeb *pēdas*. Tādēļ rodas jautājumi, uz kuriem meklējamas atbildes. Turpmāk par dažiem no tiem.

Vispirms kāda nozīme šodien ir kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem pieņemtajiem lēmumiem par dabas un kultūras vērtību tiesisko aizsardzību Āraišos, vai un kā tie laika gaitā ir veicinājuši sākotnējo nodomu īstenošanu, vai arī pretēji – parādījuši, ka jaunajos apstākļos tie vairs nav aktuāli. Ja tā, tad jāšak ar pārmaiņu, pat topošo, slēpto, saskatīšanu, atzīstot, ka tās patiešām notiek, *ir* – kā sava laika zīmes.

Tālāk. Kādas attiecības Āraišos veidojas, no vienas puses, starp dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības mērķiem, noteikumiem, praksi (tās ir valsts intereses), un, no otras puses – vietas attīstības mērķiem un iespējām (pašvaldības un vietējo iedzīvotāju intereses). Nereti kategoriskā veidā tas izpaužas kā “vai nu viens, vai otrs”, tādējādi radot konfliktus, sadursmes.

Protams, atbildes atrast nevar ne ātri, ne viegli. Uzkrātā dabas un kultūras vērtību aizsardzības pieredze būtu skatāma kopsakarībā ar Āraišu nākotnes metiem, attīstības iespējām, harmonizējot priekšstatus (atspoguļojas tiesību aktos) par dabas un kultūras mantojuma aizsardzības nepieciešamību ar cilvēku dzīvesdarbības mērķiem un iespējām. Turklāt ņemot vērā tūrisma attīstības tendences un tā pretrunīgo iedabu.

Pašreizējā situācija Āraišu apkārtņē, kā arī apsvērumi par turpmākās attīstības iespējām vērtējami saistībā ar Latvijas Republikas likumiem un noteikumiem. Visticšākā nozīme ir trīs sociāli nozīmīgām darbības sfērām. Tās ir:

- dabas aizsardzība, galvenokārt saistībā ar Gaujas nacionālo parku;
- kultūras pieminekļu (kultūras mantojuma) aizsardzība;
- pašvaldību attīstības un teritoriju plānošana.

Pieņemot, ka Āraišu vērtību aizsardzības nepieciešamība nav apstrīdama, turpmāk pievērsīsimies tam, kā dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības prakse izskatās likumu un noteikumu valodā, kā to saprast. Tie ir it kā skatījums *no augšas*, ko pašāvēģīgi uzskatām kā nodrošinājumu mūsu vēlmēm sargāt, saglabāt, tā ir *tekstu realitātē*. Vienlaikus paturēts prātā

⁴ Eiropas ainavu konvencija 2000.

⁵ Bunkše 1998, 57.

skatījums *no lejas*, kā tas viss ir īstenojies (var īstenoties) Āraišos. Tā ir *vietas realitāte*. Turpmākais būs mēģinājums saprast situāciju, taču īstās atbildes meklēšana paliek ārpus raksta satvara un iespējām.

Īsumā par Āraišiem

Jāatgādina, ka kopš pagājušā gadsimta 60. gadu nogales visas darbības – izpētes darbi, diskusijas – Āraišu apkārtne saistījās ar diviem pirmsākumiem: (1) Gaujas nacionālā parka (turpmāk – GNP) veidošanu (1969–1973) un (2) arheologa Jāņa Apala iniciatīvām saistībā ar arheoloģijas pieminekļa – Āraišu ezermitnes (*ezerpils*) – aizsardzību un rekonstrukciju. Par otro – plaša informācija apkopota J. Apala grāmatā⁶, bet GNP veidošanas vēsture dažādu apstākļu dēļ šobrīd pastāv drīzāk mītu veidolā. Tādēļ šeit daži paskaidrojumi.

Āraišu muzejparks – pēc J. Apala ieceres – bija nepieciešams ezerpilij kā ietverošā ainava, vietas konteksts, arī kā funkcionāls paplašinājums centrālajai vietai, proti, *arheoloģiskā muzejparka*, tagad – *Āraišu ezerpils arheoloģiskā parka* – nelielajai teritorijai. Abu veidojumu – mazā un lielā – platības attiecība 1 : 60.

Sākotnēji šo vārdu *muzejparks* lietoja sarunu valodā, bet kā jēdziens tas ir nostiprināts ar LPSR⁷ Ministru Padomes 1983. gada 1. septembra lēmumu Nr. 516 “Par arheoloģijas pieminekļa – Āraišu ezera apmetnes – saglabāšanu”. Taču tajā lietota cita forma, proti, *parks-muzejs*, kas turpmāk ne sarunu valodā, ne rakstītos tekstos neatkārtojās.

Vērtējot šodienas skatījumā, minētais lēmums bija izšķirošais dokuments, kas noteica rīcības un ietekmēja Āraišu apkārtnes veidošanu un attīstību līdz mūsu dienām. Proti, tajā uzdots (1) “izveidot apkārt Āraišu ezeram [...] Cēsu vēstures un mākslas muzeja filiāli – “Āraišu parku-muzeju” saskaņā ar Gaujas nacionālā parka ģenerālskāmu”, (2) sākt rekonstruēt “Āraišu ezera apmetni” un (3) Latvijas PSR Mežsaimniecības un mežrūpniecības ministrijai “līdz 1984. gada 1. martam ar “Silava”

spēkiem izstrādāt Āraišu parka-muzeja ģenerālo shēmu”.

Nepastāvēt citiem īpašiem noteikumiem, Āraišu muzejparka veidošanas plāna⁸ galvenais uzdevums bija – radīt plašāku pamatojumu augstāka līmeņa lēmumiem, ieskaitot apsvērumus par muzejparka mērķiem un nepieciešamo pārvaldību nākotnē.

Tādēļ tas nebija dažādos līmeņos saskaņots un apstiprināts projekts tradicionālajā nozīmē, bet pēc satura un formas līdzinājās lietišķas ievirzes zinātniskam pētījumam. Tajā atspoguļots ceļš no zināšanu ieguves izpētes gaitā līdz to analīzei, nozīmju vērtējumiem un nobeigumā – līdz lēmumiem, kas nepieciešami muzejparka veidošanas praksei. Būtiski, ka pētījumi tika veikti konkrētajā vietā, GNP Āraišu zonas teritorijā, apkārtējā kultūrainavā, pievēršot īpašu uzmanību vietas uzbūves likumsakarībām, vēstures gaitā tapušajai telpiskajai struktūrai.

Šodienas acīm raugoties, Āraišu muzejparka attīstības plāns uzskatāms par mēģinājumu izmantot integrētu jeb ainavu pieeju, par pašsaprotamu pieņemot dabas un kultūras vienotību, kas realitātē izpaužas kultūrainavu veidolā. Un tajās organiski iekļaujas visa apbūve, visa cilvēku ikdienas dzīvesdarbība, kā arī nākotnes muzejparkam nepieciešamās, jaunveidojamās vietas, objekti. Turklāt pieņemot, ka jaunās funkcijas šajā vietā radīs jaunas iezīmes senajā kultūrainavā.

Tolaik iecerētais plašais muzejparks GNP *Āraišu zonā* patiesībā netika veidots vispār, izstrādātais attīstības plāns dažādu iemeslu dēļ tūlīn zaudēja savu nozīmi, tika aizmirsts. Savukārt Āraišos visa praktiskā darbība turpmāk orientēta uz Āraišu ezermitnes rekonstrukciju, tās muzejiskās funkcijas attīstību un nostiprināšanu.

Par dabas aizsardzību: saikne ar Gaujas nacionālo parku

Gaujas nacionālā parka plānošanas laiks, pagājušā gadsimta 70.–80. gadi, daudzējādā ziņā bija visai sarežģīts. Taču šodien tā izveidošana vērtējama kā mēģinājums cēloņsakarīgi

⁶ Apals 2012.

⁷ LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika.

⁸ Āraišu muzejparka 1984; Āraišu zonas 1985.

sasaistīt dabas un kultūrvēstures aizsardzības mērķus vienā konkrētā teritorijā Latvijā, balsoties uz sava laika zinātniskajām atziņām, arī nostādnēm, ko pauda ietekmīgu starptautisko organizāciju dokumenti un pieredze pasaulē. Tā ir Gaujas senielejas un pieteku ieleju plašā, sazarotā (ekoloģiskā) sistēma, vienlaikus nozīmīga kultūrvēsturiska vieta. Tāpat kā daudzas aizsargājamās teritorijas Latvijā, GNP ir izveidots padomju varas gados, un tādēļ vēlāk attieksmes sabiedrībā ir visai atšķirīgas.

Vērtējot šodienas skatījumā, var teikt, ka GNP tolaik, padomju varas un tiesību normu sistēmā, bija dabas aizsardzības institucionalizācijas, teritoriālās pieejas un plānošanas eksperiments. GNP pastāvēja kā (1) valsts iestāde, kas pildīja pārvaldības funkciju (tā pakļauta sistēmai ar saviem nosacījumiem) un kā (2) plaša teritorija, ar pastāvošo administratīvo un saimniecisko struktūru, ar cilvēku apdzīvotām viensētām, ciemiem, ar pilsētām, ar gadsimtos veidoto kultūras mantojumu. Mērķus atspoguļoja teritorijas zonējums, nodalot vietas ar atšķirīgu nozīmi un nākotnes funkciju.

Āraišu apkārtnē pirmajā GNP teritorijas zonējumā 1973. gadā bija iezīmēta kā kultūrvēsturiskā zona (vienkāršā valodā – *Āraišu zona*) ar izteiktu rekreācijas jeb atpūtas funkciju, ņemot vērā jau tolaik pieaugošo tūristu interesi par arheoloģiskajiem izrakumiem Āraišu ezera salīnā.⁹ Vēlāk plānotā *muzejparka* un *Āraišu zonas* teritorijas savietojās, un muzejparka attīstības plāns (sk. iepriekš) faktiski bija domāts arī kā nodrošinājums konkrēti šīs zonas turpmākajai attīstībai un pārvaldībai, dabas un kultūras vērtību saglabāšanai. Vienlaikus tika izstrādāts *Āraišu zonas* ainavu plāns, kas saglabājies kā vēsturiska liecība par reālo situāciju pagājušā gadsimta 70.–80. gados, par lietotajām metodēm.

Vēlāk priekšstati par aizsargājamo dabas objektu funkcionālo zonējumu Latvijā ir mainījušies, tas redzams likumā par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām¹⁰, kur 19. pantā uzskaitīti *zonu tipi*, kas atbilst aizsargājamo teritoriju kategorijām (sk. uzskaitījumu likumā

un tiek uzskatīti par īpašiem aizsardzības *režīmu tipiem*. Jāatzīst, ka tas ir radījis nenoteiktības situāciju, kas sevišķi izpaužas, izstrādājot atsevišķo objektu individuālos dabas aizsardzības plānus.

Vēl jāatzīmē, ka vispārīgā veidā minētajā likumā kultūrvēsturisko vērtību aizsardzība kā mērķis, blakus dabas vērtībām, ir nosaukts attiecībā uz nacionālajiem, uz dabas parkiem, kā arī aizsargājamo ainavu apvidiem. Tomēr tas īpaši neietekmē praksi, jo tikai ierobežotā veidā saistās ar funkcionālā zonējuma ideju, turklāt attiecas vien uz nacionālajiem parkiem. Proti, turpat likumā (19. p., [2] sadaļa) teikts: “Nacionālajos parkos var izveidot arī kultūrvēsturisko zonu”.

Jānorāda gan, ka pēdējā GNP dabas aizsardzības plānā¹¹ nodalīti deviņi konkrēti *kultūrvēsturiskās zonas* areāli jeb vietas, Āraiši ir tikai viens no tiem. Tāpat tiesību aktos minētā *kultūrvēsturiskā zona* (vienskaitli!) patiesībā ir virtuāls veidojums, bet realitātē – tās fragmenti kā reālas vietas (ar vārdu) ir meklējami deviņās vietās plašajā GNP teritorijā.

Sekojošai loģikai, *Āraišu zona* pārstāv *kultūrvēsturisko zonu* kā aizsardzības režīma tipu, bet ne reālu vietu, teritoriju, kuras aizsardzībai ir savi, no pārējiem *kultūrvēsturiskās zonas* areāliem atšķirīgi mērķi.

Lai labāk saprastu, kāda nozīme GNP struktūrā ir *kultūrvēsturiskajai zonai* kopumā, nepieciešams pievērst uzmanību šādām GNP likuma 10. punkta sadaļām¹²:

“(1) Kultūrvēsturiskā zona ir izveidota, lai nodrošinātu kompleksu aizsardzību īpaši aizsargājamās kultūrvēsturiskajās teritorijās, kā arī teritorijās, kur koncentrēti kultūras pieminekļi.”

“(2) Kultūrvēsturiskajā zonā būvniecību drīkst veikt būvniecību regulējošos aktos noteiktajā kārtībā, ievērojot ietekmes uz vidi novērtējumu regulējošos normatīvos aktus.”

⁹ Ģenerālā shēma 1973.

¹⁰ Likums 1993.

¹¹ GNP plāns 1999.

¹² Likums 2011.

Fakti 1

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Ārašiem:

Statuss

- Kultūrvēsturiskā zona GNP struktūrā.

Jēdzieni

- “Kompleksa aizsardzība” – neskaidrots jēdziens, izvērsums varētu būt individuālajos noteikumos.
- GNP kultūrvēsturiskā zona pielīdzināta “īpaši aizsargājama kultūrvēsturiskai teritorijai” – pašreiz tāds statuss piešķirts vienīgi Abavas ielejai (kopš 1996. gada).
- “Būvniecība” vispār – abstrakts jēdziens, pastāv plašas skaidrojuma iespējas.

Praktiski

- Lēmumu pieņemšana par “būvniecību” ir pārdresēta būvniecību regulējošiem tiesību aktiem (sk. iepriekš – 2. p.).
- “Āraišu zonā”, Amatas novada teritorijas plānojumā (2014–2025) paredzēts veidot “Drabešu ciemu”, kā jaunu novada *apdzīvojuma* struktūrvienību.
- “*Drabešu ciems*” vienlaikus atrodas GNP kultūrvēsturiskajā “Āraišu zonā”, un arhitektūras pieminekli “Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve”, kas ir viena un tā pati vieta.
- Amatas novada teritorijas plānojumam (2014–2025) netika piemērots stratēģiskās ietekmes uz vidi vērtējums (Vides pārraudzības valsts birojs, 2012. gada 3. jūlija lēmums Nr. 54).
- Lēmums attiecas arī uz *Drabešu ciema* apbūves plānojumu.

Turpmāk pievērsīsim uzmanību GNP individuālajiem aizsardzības un izmantošanas noteikumiem.¹³ To 5. sadaļa veltīta *kultūrvēsturiskajai zonai*, resp., vienam no *aizsardzības režīma* tipiem, kura noteikumi vienādā veidā attiecas uz katru no deviņām kultūrvēsturiskajām *zonām* (būtībā – konkrētām, vārdā nosauktajām *vietām*).

¹³ GNP noteikumi 2012.

Noteikumi satur pavisam 29 punktus, no tiem 20 veltīti meža apsaimniekošanai (tie galvenokārt ir dažādi ciršanas nosacījumi). Tikai seši noteikumi var attiekties uz citām darbībām. Tie ir šādi. Proti, aizliegts:

- iegūt derīgos izrakteņus;
- bojāt vai iznīcināt vēsturiski izveidojušos ceļu tīklu, alejas, parkus, ēkas (izņemot – ja tas nepieciešams drošības apsvērumu dēļ, tad to drīkst ar atļauju);
- būvēt rūpnīcas;
- “būvēt rindu mājas un daudzstāvu (trīs un vairāk stāvu) mājas”;
- rīkot dažādas sacensības.
- (38. p.) “Lai nodrošinātu kompleksu kultūrvēstures un ainavu aizsardzību, kultūrvēsturiskajā zonā esošās vietējās pašvaldības teritorijas plānojumā nosaka ainaviski vērtīgās teritorijas un publiski pieejamus ainaviski nozīmīgus skatu punktus.”

Fakti 2

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Ārašiem:

Statuss

- Kultūrvēsturiskā zona GNP struktūrā.

Darbības

- Uzskaitīti aizliegumi – būvēt rūpnīcas, būvēt rindu un daudzstāvu mājas, iekārtot karjerus.
- Vispārīgā veidā – *bojāt, iznīcināt .. ceļu tīklu, alejas, parkus, ēkas...*
- Bet – nav aizliegts veidot jaunas apdzīvotas vietas: ciemus, publiskus objektus.
- Izteikta uzmanība veltīta mežsaimnieciskās darbības normēšanai.

Atļauju izsniegšana

- Izsniedz izņēmumu gadījumos, piem., drošības apsvērumu dēļ.

Uz ko attiecas noteikumi

- Pašvaldībām – “*plānojumā noteikt ...*” sk. 38. p.
- Vispārējie aizliegumi jāievēro visiem (*likumpaklausība*).
- Atļauju izsniegšana personalizēta.

Sekojo GNP likuma un individuālo noteikumu saturam, redzams, ka patiesībā visas tā teritorijā noteiktās reālās *kultūrvēsturiskās zonas* (ieskaitot Āraišu zonu) tiek vienādotas, atsakoties arī no dažu darbību regulēšanas. Tas attiecas uz būvniecību (lēmumu pieņemšana deleģēta citiem likumiem un noteikumiem), kā arī ainavu aizsardzību. Proti, pēdējā ir atkarīga no pašvaldību teritoriju plānošanas lēmumiem – noteikt vai nenoteikt tās kā *ainaviski vērtīgas teritorijas*, izstrādāt vai neizstrādāt individuālu ainavu plānu. Tādējādi kaut kur pazūd katras konkrētās GNP kultūrvēsturiskās zonas jeb konkrētas vietas, ar savu vārdu, nodalīšanas un aizsardzības mērķi. Turklāt iespēja noteikt *ainaviski vērtīgas teritorijas* attiecas uz teritoriju plānojumiem vispār, jebkurā Latvijas pašvaldībā.¹⁴

Jāatzīmē, ka Amatas novada teritorijas plānojumā netika atrastas norādes par “ainaviski vērtīgām teritorijām” un “publiski pieejamiem skatu punktiem”, kā tas paredzēts GNP individuālajos noteikumos (sk. iepriekš). Interesi raisa fakts, ka plānojuma izstrādes laikā ir transformējušies pašvaldības teritorijas izmantošanas noteikumi, un 2018. gada versijā no tiem svītrotas sadaļas: “5.4. Vietējās nozīmes kultūrvēsturiskā un dabas teritorija”, un “5.5. Ainaviski vērtīga teritorija”¹⁵.

Jāatgādina, ka padomju varas laikā, pagājušā gadsimta 80. gados, Latvijā bija plaši izvērsti lauku meliorācijas darbi, kam sekoja vērienīgas ainavas pārvērtības. Tas notika arī Āraišos. Ainavas raksturiezīmju saglabāšanas nolūkā tolaik tika izstrādāts detalizēts ainavu plāns tieši meliorācijas projekta vajadzībām. Tas bija mēģinājums saudzēt *mazos ainavas elementus* (savrupus kokus, to pudurus, alejas, graviņas, uzaru kāples laukmalēs, avoksnājus, pļavas un purviņus u. c.). Neraugoties uz to, Āraišu ainava tika vienkāršota, pazuda senās zīmes, tās struktūra būtiski izmainījās, samazinot kultūrvēsturisko nozīmi.¹⁶ Tāda, pārveidota ainava bija mantojums, ko saņēmām pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas.

Vēl pievērsīsimies tam, kā dabas aizsardzības mērķi atspoguļojas Amatas novada teritorijas plānojuma dokumentos. Proti, paskaidrojuma rakstā GNP tikai pieminēts, taču nav norādes uz tā zonējumu, tajā skaitā konkrēti – *Āraišu zonas* esamību. Savukārt ir nosaukti tūrisma attīstībai nozīmīgie objekti, starp tiem Āraišos – ezerpils, vējdzirnavas un Āraišu baznīca.

Šajā situācijā redzams divu sociāli nozīmīgo jomu – dabas aizsardzības un attīstības plānošanas – reāls, vietas apstākļu nosacījumos radies sadures punkts. Tas var liecināt gan par mērķu pretrunīgumu, varbūt to neatbilstību laikam, gan par nenovērtētiem riskiem attiecībā uz GNP, uz Āraišu zonas, dabas un ainavas vērtību aizsardzību vispār.

Par kultūras pieminekļu aizsardzību

Vairāki Āraišos atrodamie valsts nozīmes arhitektūras un arheoloģijas pieminekļi sarakstos iekļauti jau kopš pagājušā gadsimta 60. gadiem (Āraišu baznīca un mācītājmuiža, Vējdzirnavu komplekss, Vāveres kroga apbūve, Brušu pusmuiža)¹⁷. Turpmākajos gados lēmumu un noteikumu skaits pavairojās. Starp tiem atzīmējams 1982. gada Nolikums par vēstures un kultūras pieminekļu aizsardzību un izmantošanu, kas apstiprināts ar PSRS lēmumu, tātad unificēts.¹⁸ Jāpiezīmē, ka šeit pirmo reizi starp arhitektūras pieminekļiem nosaukti “dārzu un parku mākslas darbi”, kā arī “dabas ainavas” un “mākslīgi veidotas ainavas”.

1983. gada kultūras pieminekļu sarakstā atrodams arhitektūras pieminekļis “Āraišu muzejparka apbūves komplekss: 13.–20. gs. sākums”, kas ietver jau iepriekš nosauktos valsts nozīmes objektus. Jāpiezīmē, ka *muzejparka apbūves kompleksu* kā vienotu (teritoriālu) pieminekli sarakstā iekļāva vēl pirms tam, kad 1984. g. tika pabeigts muzejparka attīstības plāns. Tā bija GNP iniciatīva¹⁹. Tādējādi tobrīd, bet nu jau līdz mūsu dienām, nav informācijas par to, kāds statuss (*pieminekļa* kontekstā)

¹⁴ Noteikumi 2013.

¹⁵ Amatas novads 2018.

¹⁶ Melluma 1983.

¹⁷ Saraksts 1969.

¹⁸ Saraksts 1984.

¹⁹ Čekstere 1983.

piešķirts pārējām teritorijā esošajām apbūves vienībām (ēkas, lauku sētas u. c.).

Arī pašreiz kultūras pieminekļu sarakstā atrodams *arhitektūras piemineklis* ar Nr. 6216, bet laika gaitā mainījies tā nosaukums, proti, tagad to sauc – “Āraišu muzejparka vēsturiskā apbūve 13.–20. gs.”. Kā redzams, ir saglabāties vārds “muzejparks”, it kā atgādinot par seniem nodomiem. Vēl jāpiezīmē, ka pašreiz tiesību akts vispārīgā veidā noteikts, ka “kultūrvēsturiskās cilvēka veidotās ainavas” datējamas ar laiku līdz 19. gs. ieskaitot. Tas varētu attiekties arī uz *Āraišu muzejparka vēsturisko apbūvi*.

Ar nelielām robežu korekcijām *arhitektūras piemineklis* (apm. 1000 ha) atbilst senākajām *Āraišu muzejparka*, arī GNP *Āraišu zonas*, teritorijas aprisēm, aptver visu kultūrvēsturisko ainavu ap Āraišu ezeru, tādējādi šeit pārklājas dažādi aizsardzības mērķi un nosacījumi.

Vienlaikus šajā plašajā arhitektūras pieminekli atrodas arī valsts nozīmes *arheoloģijas pieminekļi*: “Āraišu ezerpils” uz ezera saliņas (Nr. 398) un “Livonijas laika pilsdrupas un apmetne” (Nr. 401), kā arī vietējās nozīmes pieminekļi – Liepiņu senkapī (Nr. 408) un pieminekļu komplekss pie Uplantiem (Nr. 403, 404, 405).

Mūsu dienās pirmie divi no nosauktajiem pieminekļiem veido plaši pazīstamās tūrisma vietas – *Āraišu ezerpils arheoloģiskā parka* – saturu, vizualitāti un atpazīstamību. Tam ir arī memoriāla nozīme, un tas liecina par J. Apala “sapņa īstenošanos” (viņa vārdi). Šī nelielā teritorija (ap 16 ha) ir kļuvusi par savdabīgu apdzīvojuma un apbūves vietu, kur savienojas senais – 9. gs., un jaunais, modernais 21. gs., un kur vienlaikus atrodas parka darbinieki un apmeklētāji, katrs ar savām interesēm.

Attiecībā uz Āraišiem rodas jautājums – ko saturiski nozīmē vārdi *vēsturiskā apbūve* un kā to norobežot laika plūdumā. Proti, vietā, kas gadu simtiem ir nepārtraukti apdzīvota un kurā savas pēdas atstājis gan 20., gan jau 21. gadsimts, gan raugoties laikā tālāk atpakaļ – cilvēku dzīves liecības arheoloģijas pieminekļu veidā. Domājams, ka šajā gadījumā izpaužas kultūras pieminekļu divējā iedaba, proti, tie pastāv kā atsevišķi *objekti*, un kā *teritorijas*, kurās it kā uzkrājas dažādie, atšķirīgos laikos radušies savrupie *objekti* (ēkas, lauku sētas u. c.), kas var

būt un var arī nebūt cēloņsakarīgi vai funkcionāli saistīti, bet kopumā veido vietas kontekstu. Āraišu gadījumā muzejparka teritorijas aprises ir konstruētas un robežas iezīmētas tā, lai arī dabā būtu viegli uztveramas, neapstrīdamas. Taču tieši šis apstāklis ir noteicis to, ka Āraišu muzejparka teritorija ir strukturāli, vēsturiski un funkcionāli neviendabīga. Tas ir atsevišķi skaidrojams jautājums. Teritoriālo kultūras pieminekļu aizsardzības teorija un prakse Latvijā tikai veidojas.

Turpmāk neliels ieskats Āraišu ainavas detaļās, proti, kā pakāpeniski tapa (un uzkrājās telpā) tā *apbūve*, kas redzama šodien (1. tabula). Jāpiezīmē, ka pagājušā gadsimta 70.–80. gados, kad tika plānots muzejparks, ainava nebija tāda, kādu to redzam tagad, bet gan diezgan tuvu līdzīga tai, kāda varēja būt Āraišos līdz Otrajam pasaules karam. Tās saglabāšana bija viens no muzejparka plānojuma uzdevumiem, motivējot vispārīgā veidā – kā kultūrainavas aizsardzību.

Laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas Āraišu arhitektūras pieminekļa teritorijā notiek darījumi ar zemi, senie īpašumi tiek dalīti, pirkti un pārdoti. Pašreiz, aptuveni vērtējot, gandrīz trīskāršojies zemes īpašumu jeb kadastra vienību skaits salīdzinājumā ar pirmskara situāciju. Tas nozīmē, ka agrāk vai vēlāk sagaidāma jaunās apbūves paplašināšanās. Tas nozīmē, ka pastiprināsies urbanizācijas, bet vēl vairāk samazināsies lauksaimnieciskās darbības ietekme, kas līdz šim nosaka ainavas raksturu.

Kultūras pieminekļu aizsardzības praksē būtisks ir jautājums par to aizsargjoslām vispār un – par individuālu aizsargjoslu katram piemineklim atsevišķi. Arī tas ir *teritoriāls skatījums* uz pieminekļu aizsardzību, uzsverot to saikni (ģenētisko, vēsturisko, vizuālo) ar tuvējo apkārtni. Formāli gan tās ir normatīvi noteiktas līnijas, pēc attāluma no pieminekļa – lauku apvidos tas ir 500 m, pilsētās 100 m²⁰. Iezīmētājā aplī (kartēs, prātā) spēkā stājas kādi konkrēti noteikumi vai aizliegumi. Tomēr: tāpat kā pats piemineklis, tās ir *kultūrvēsturiski nozīmīgas*,

²⁰ Aizsargjoslu likums 1997.

1. tabula. Apbūves elementi Āraišu ainavā

Ēkas, sētas	Piezīmes
Āraišu viduslaiku pils drupas	Arheoloģijas piemineklis, 13. gs.; atrodas Āraišu ezerpils arheoloģiskajā parkā
Senās sabiedriskas nozīmes ēkas: baznīca, krogi, nabagmāja	Āraišu baznīca (13.–18. gs.) – arhitektūras piemineklis; Āžu krogs; nabagmāja. Vāveres krogs – arhitektūras piemineklis ?
Bijušās muižas ar funkcionāli saistīto ēku kompleksiem	Drabešu muiža (ēku komplekss); Dzirnnavas un dzirnnavnieka māja (19. gs. vidus) – arhitektūras piemineklis; Āraišu pastorāts (18.–19. gs.); Brušu pusmuiža – arhitektūras piemineklis
Vecsaimniecības – vismaz kopš 17. gs. (arhīvu materiāli)	Vizuāli izteiksmīgas sētas, ēku stāvolis dažāds, lielākoties nav saglabājies sākotnējais ēku komplekts. Tautas celtniecības paraugi
“Vecās” jaunsaimniecības	Veidojās agrārās reformas laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas 20. gs. 20.–30. g. Tautas celtniecības paraugi
Āraišu ezermitne – vairākas nozīmes	Apmetne 9.–10. gs.; arheoloģijas piemineklis; rekonstruēta 20. gs. 80.–90. gados; atrodas Āraišu ezerpils arheoloģiskajā parkā
20.–21. gs. jaunā apbūve – pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas; mainās dzīvesveids	Ēkas lielākoties kā dzīvotnes; viesu mājas; parka apmeklētāju centrs; Drabešu ciema plāns, ar plašu iespējamās apbūves spektru

tās gan atspoguļo *objekta-apkārtnes* ģenētisko saiti, gan sargā to.

Uzsākot Amatas novada teritorijas plānojuma izstrādi, īpaša uzmanība pievērsta kultūras pieminekļu individuālo aizsardzības zonu izpētei un plānošanai.²¹ Pēc iepazīšanās ar iesniegto aizsardzības joslu (zonu) projektu VKPAI²² lemj: *Āraišu muzejparka* teritorijā esošajiem arhitektūras pieminekļiem nenoteikt aizsardzības zonas, “jo to aizsardzību nodrošina visas teritorijas kultūras pieminekļa statuss”. Citiem vārdiem sakot, tiem noteiktas *nulles aizsargjoslas*. Tādējādi visas teritorijas *pieminekļa statuss* (likuma burta spēks) to padara par visu teritorijā esošo kultūras vērtību aizsargzonu. Iespējams, tieši šī divējādība ietekmē (vai nosaka) dažādus pārvaldības lēmumus.

Runājot par kultūras pieminekļu aizsardzību kā ideju, kā valsts politikas daļu, kā praksi,

vispirms jāmin Latvijas Republikas likums par kultūras pieminekļu aizsardzību²³ (pēdējā redakcija 2022. gadā), un jāpievērš uzmanība trīs pantiem (*turpmāk izcēlumi mani* – A. M.).

- 5. pantā noteikts, ka Nacionālā kultūras mantojuma pārvaldes *norādījumi* “par katra atsevišķa kultūras pieminekļa izmantošanu *ir saistoši attiecīgā kultūras pieminekļa īpašniekam* (valditājam)”.
- 10. pantā “Saimnieciskās darbības ierobežošana kultūras pieminekļos” noteikts, ka saimnieciskā un cita darbība “*atļauta tikai ar kultūras pieminekļa īpašnieka piekrišanu*”.
- 23. pants veltīts “kultūras pieminekļu aizsargzonām”; noteikts, ka “*zonas uzturēšanas režīmu nosaka Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde*” un ka darbības tajās (būvniecība, zemes reljefa mākslīga pārveidošana, mežsaimnieciskā darbība u. c.) “*driķst veikt ar NKM pārvaldes atļauju*”.

²¹ Ušpelis 2013/2014.

²² VKPAI – Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcija; kopš 2018. gada – Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde, turpmāk – NKMP.

²³ Likums 1992.

Detalizētāk par darbībām kultūras pieminekļu aizsargjoslās runāts īpašos noteikumos.²⁴ Turpmāk atzīmēsim tikai to, kas kontekstā saturiski varētu attiekties uz *Āraišiem*.

Atsaucoties uz jaunākajiem noteikumiem. To 30. pants paredz, ka NKMP nosaka "saimnieciskās darbības ierobežojumus" pieminekļu aizsargzonās, ņemot vērā "vēsturiski nozīmīgo plānojumu un telpisko struktūru", "piemineklim atbilstošo vidi un ainavu", kā arī "nodrošinot vizuālo uztveri". Savukārt tālāk (35.1. p.) teikts: ja pieminekļa aizsargzonā paredzama tāda darbība, kas *ietekmē* iepriekš minētos raksturlielumus, tad pārvalde izsniedz atsevišķas atļaujas. Iespējams, ka noteikumos paredzētās darbības var skaidrot (un pielāgot) plašāk, attiecinot arī uz teritoriālajiem pieminekļiem, piemēram, uz visu *Āraišu muzejparka* teritoriju, ja to vienlaikus uzskata arī par aizsargzonu.

Atļauju izsniegšana ir viens no dabas un kultūras vērtību aizsardzības prakses stūrakmeņiem. Tas ir normēts, personalizēts, vertikāli organizēts process. Vienlaikus no atļauju izsniedzējiem tas prasa zināšanas ne tikai par tiesību normām, bet par dabu un vēsturi, par vietām, par cilvēka darbības ietekmēm, mijiedarbībām, to izpausmēm, iespējām tās paredzēt. Tā ir arī atbildība. Ideālā variantā, it sevišķi attiecībā uz teritoriāliem pieminekļiem (kā *Āraišos*) katrā atsevišķā gadījumā būtu nepieciešams kāds kopīgs, konceptuāls aizsardzības un pārvaldības plāns, uz kura pamata (dažādos laikos, dažādi cilvēki) var izsniegt atzinumus, atļaujas, vai arī noteikt aizliegumus kādām konkrētām darbībām. Būtībā tas atbilstu *nepārtrauktās plānošanas* idejai, kas paredz arī datu un informācijas regulāru uzkrāšanu, arī katra lēmuma pēcietekmes vērtēšanu. Tas praksē nozīmētu konkrētu vietu aizsardzības pārvaldību.

Par kultūras pieminekļu aizsardzības zonām rakstīts vēl citos Ministru kabineta noteikumos²⁵. Uzmanību piesaista to 13. sadaļa, kur teikts (231. p.) ka "valsts aizsargājamās kultūras pieminekļus *grafiski attēlo (izcēlums mans – A. M.)* teritorijas plānojumā [...]", un

tas nozīmē vien to, ka plānā tiek iezīmēta vispārpieņemtā kultūras pieminekļa zīme, pieminekļa nosaukums un numurs kopīgajā valsts sarakstā. Tas redzams arī Amatas novada teritorijas plānojumā.

Fakti 3

Kam pievērst uzmanību attiecībā uz Āraišiem:

Statuss

- Valsts nozīmes arhitektūras piemineklis.
- Aizsargzona.
- Aizsargzonas "uzturēšanas režīmu nosaka NKMP".

Darbības

- Aizliegta būvniecība, zemes reljefa mākslīga pārveidošana, mežsaimnieciskā darbība.
- Citas, nenosauktas darbības – kuru ietekme izpaužas telpiski.
- Nav minēta attieksme pret vēsturisko zemes īpašumu sadalīšanu.

Atļauju izsniegšana

- Personalizēta, uz iesniegumu pamata.
- Procesa iniciators – īpašnieks vai pārvaldītājs (konkrētais gadījums laikā un vietā).
- Potenciāli – daudziem īpašniekiem (kas dzīvo un nedzīvo *Āraišos*), dažādos laikos.

Uz ko attiecas noteikumi

- Uz visiem, kam ir īpašumi *Āraišu* arhitektūras pieminekļi.
- Uz pašvaldību – piemineklis (aizsargzonas izpratnē) kā aprobežojums teritorijas attīstības plānošanas procesos.

Piezīmes

- *Āraišu* arhitektūras pieminekļa teritorijā atrodas pašvaldībai piederošais muzejs, tūrisma objekts "Āraišu ezerpils arheoloģiskais parks" ar arheoloģijas pieminekļiem.

No minētajiem plānošanas noteikumiem izriet, ka ne īpaši aizsargājamās dabas teritorijas, ne kultūras pieminekļi (kā lielākas vai mazākas teritorijas) pašvaldību plānošanas praksē netiek uzskatīti par *funkcionālām zonām* (līdzīgi kā, piemēram, apbūves teritorijas

²⁴ Noteikumi 2003; Noteikumi 2021.

²⁵ Noteikumi 2013.

u. c.) teritorijas izmantošanas un attīstības kontekstā. Tomēr ideālā variantā gan aizsargājami dabas objekti, gan kultūras pieminekļi jau ar savu pastāvēšanu vien (specifiski mērķi un nosacījumi) ietekmē citus teritorijas izmantošanas veidus. Tam būtu jāatspoguļojas attīstības plānos un plānojumos.

“Drabešu ciems” Amatas novada teritorijas plānojumā

Amatas novada teritorijas plānojums²⁶ ietver arī ciemu – kā daudzfunkcionālu, blīvi apdzīvotu vietu – plānojumus. To starpā ir jau iepriekš pieminētais *Drabešu ciems*.

Vispirms daži vārdi par pašiem Drabešiem (arī – *Drabužiem, Drobužiem*), kas veidojās kopš 17. gs. blakus Āraišiem, kā muiža, ekonomiska vienība. Savu vārdu tā ieguva no īpašnieka uzvārda (rakstu avotos minēts Jans Drobišs – *Jan Drobisch*). Muižas centrs, kā arī daļa no kādreizējās muižas zemēm (tur ir 20. gs. jaunsaimniecības) ietilpst arhitektūras pieminekļa teritorijā. Muižām raksturīgais ēku komplekss Drabešos ir saglabājies, protams, ar vēlākajiem zaudējumiem un papildinājumiem, ar jaunbūvēm, kam bija jau citas funkcijas. Taču tas nebija *ciems* apdzīvotas vietas sapratnē.

Jāatgādina, ka vārdu “ciems” padomju varas gados lietoja citādā nozīmē. Sākumā, no 1940. līdz 1945. g. Latvijā vēl pastāvēja pagasti, bet 1945. g. reformā vēsturisko administratīvo vienību “pagasts” pārdēvēja par “ciema padomi”, līdz pēc Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas pagasti atguva savas tiesības. Tātad tas nenozīmēja, ka Drabešos tajā laikā būtu bijis izbūvēts ciems kā apdzīvota vieta, – tā sauca vien pārvaldības struktūru.²⁷

Tādējādi jāatzīst, ka mūsu dienās plānotais *Drabešu ciems* ir jaunveidojums, kas paredz jauno apbūvi savulaik par *arhitektūras pieminekli* atzītajā teritorijā. Šāda simbioze var būtiski ietekmēt gan vietas kultūras vērtību aizsardzības centienus, gan jaunā attīstības mērķa īstenošanu, kas kopumā pauž pašvaldības intereses (iedzīvotāju vārdā).

Šajā situācijā rodas jautājums: kādā veidā pastāvošās tiesību normas varēja ietekmēt *Drabešu ciema* plānošanas procesu, tā teritorijas funkcionālo (apbūves) plānojumu. Atgādinājumam: Āraišu apkārtnē vienlaikus ir (1) teritoriāls arhitektūras pieminekļis un (2) aizsargzona citiem pieminekļiem vai objektiem.

Parasti par apbūvi runā visai abstrakti. Taču pastāvošie noteikumi²⁸ pieļauj plānojumos to diferencēt, nosakot pēc rakstura un izmantošanas funkcijām atšķirīgas *apbūves zonas*. Vienlaikus tas nozīmē, ka katrai no tām būs atšķirīgs vizuālais veidols, pastāvēs dažādi dzīves stili, izpaudīsies dažādas (varbūt ar kaimiņiem pretrunīgas) intereses. Ko tas varētu nozīmēt pašiem Drabešiem-Āraišiem – pašreiz varam tikai iztēloties.

Drabešu ciema teritorijā nodalītas šādas galvenās apbūves zonas: savrupmāju apbūves, mazstāvu dzīvojamās apbūves, publiskās apbūves teritorijas; kā arī lauksaimniecības teritorijas ciemu robežās (noteikumos netiek nošķirts tāds dalījums – lauki vispār un lauki ciema robežās).

Nosauktās *apbūves zonas* patiesībā ir tikai kodēti nosaukumi daudz plašākām apbūves iespējām, kas pieļauj dažāda apjoma, funkcionāli (un vizuāli) daudzveidīgu ēku būvi. Tādēļ jau plānošanas stadijā būtiski saprast, kā jaunā apbūve saskaņosies ar vēsturisko, kāds būs *kaimiņefekts* pret blakus esošo Āraišu centrālo vietu – *ezerpils arheoloģisko parku*.

Iepriekš minētie Ministru kabineta noteikumi satur pieļauto darbību (un zemes izmantošanas) uzskaitījumu *apbūves zonu* satvarā. To starpā atrodamas arī tās darbības, kas ir aizliegta Āraišu gadījumā, kā tas minēts iepriekšējās sadaļās apskatītajos likumos un noteikumos (derīgo izrakteņu iegūšana, rindu māju būvniecība, rūpniecība, atkritumu saimniecība – sk. iepriekš). Taču tās (darbības) ir vārdos apslēptas – kā *papildizmantošana* – un, neiedziļinoties noteikumu tekstos, tās kā maznozīmīgas var atstāt bez ievērības. Teiktais atgādina, ka praktiskajā dabas un kultūras pieminekļu aizsardzībā galvenā nozīme ir likumu un noteikumu *saturam* un tam, kā

²⁶ Amatas novads 2018.

²⁷ Teritoriālais iedalījums 1997.

²⁸ Noteikumi 2013.

tas izpaudīsies konkrētās situācijās, konkrētās vietās (piem., Āraišos).

Īpaša uzmanība Drabešu ciema plānojumā pievēršama *lauksaimniecības zonai*. Sekojot noteikumiem, te var notikt visai intensīva teritorijas izmantošana, tajā skaitā kā *papildizmantošana* – rūpnieciskā apbūve, derīgo izrakteņu ieguve, atkritumu apsaimniekošanas un pārstrādes uzņēmumu apbūve, tehniskā apbūve, publiskā apbūve. Ja tas patiesi īstenojas, tad šajā ciema daļā izveidosies ainava, kas visai nosacīti atbilst tradicionālajiem priekšstatiem par *lauku ainavu*, kultūrainavu. Jautājums – par mērķiem, par izvēli.

Nevar noliegt, ka nākotnē valsts nozīmes arhitektūras pieminekļa teritorijā, visā Āraišu kultūrainavā, prognozējamās jaunas pārmaiņas. Atkal rodas jautājumi. Kā tās (pārmaiņas) ietekmēs *vēsturiskās apbūves* vērtību un nozīmi? Varbūt jāpaļaujas uz to, ka ārējo apstākļu nosacītās spontānās vai arī plānotās pārmaiņas ainavās ir neizbēgamas, kā tas vairākas reizes jau bijis Āraišos. Piemēram, agrārās reformas laikā pēc Latvijas valstiskās neatkarības iegūšanas, kad veidojās jaunsaimniecību areāli un ainava dažādojās, vai arī pagājušā gadsimta 80. gados lielā zemju meliorācijas projekta laikā, kad notika pretējais – ainava vienkāršojās. Būtībā mēs esam liecinieki tam, ka jau notiek jaunās, 21. gadsimta, Āraišu ainavas veidošanās.

Kopskats nākotnei

Kā redzējām, uz teritoriālo Āraišu muzejparka arhitektūras pieminekli, uz šo vienu konkrēto vietu (objektu), vienlaikus attiecināti atšķirīgi noteikumi (atbilstīgi katrai jomai, ko pārstāv *galvenais* likums), tā vienlaikus atrodas vairāku valsts institūciju pārraudzībā, bet kā *vieta* – pašvaldības teritorijā, kur pastāv savi noteikumi un attīstības plānošanas tradīcijas. Turklāt būtiski, ka pati *vieta* var būt nosaukta dažādos vārdos. Piem., “Āraišu arhitektūras piemineklis”, GNP “Āraišu zona”, “kultūrvēsturiskā zona”, “ainaviski nozīmīga teritorija”, “kultūrainava”, “kultūrvēsturiskā ainava”, tūrisma galamērķis. Visos gadījumos dabā, realitātē tā ir viena un tā pati *teritorija*, *vieta*, arī kā *tēls*, ja nesaistām ar kādām likumos noteiktajām robežām.

Likumos un noteikumos ietvertie nosacījumi (atļautais, aizliegtais, *izņemot* u. c.) atspoguļo katras nozares specifiku (principus, tradīcijas, terminoloģiju, arī noslēgtību savās kompetences robežās). Jāatzīst, ka dabas un kultūras mantojuma aizsardzības likumu un noteikumu saturu laika gaitā ietekmējušas ES²⁹ direktīvas, vadlīnijas, ieteikumi u. c., tādējādi arī mainot sākotnēji definētos aizsardzības mērķus.

Realitātē, konkrētās vietās – kā Āraišos – likumu un noteikumu vispārējie teksti projicējas uz konkrētu zemes īpašumu, it kā iegūst horizontālo dimensiju un ietekmē cilvēku dzīvi, pastāvot norādījumiem, aizliegumiem, ieteikumiem. Šī procesa analīzei varētu būtu plašāka nozīme dabas un kultūras mantojuma aizsardzībā un pārvaldībā.

Radies iespaids, ka dabas aizsardzības jomā galvenais uzsvars likts uz visaptverošu, detalizētu dažādu iespējamo, bet aizliegto vai regulējamo, cilvēka darbību saraksta izveidošanu. Taču – neizbēgami – tas nevar aptvert konkrēto situāciju nosacīto dažādību, arī jaunus vai citos vārdos nosauktos darbības veidus (kas nebija noteikumu rakstīšanas brīdī). Tādēļ vienlaikus pastāv *izņēmumu* un *atļauju* izsniegšanas gadījumu paralēlais saraksts, pieļaujot interpretācijas iespējas. Kopumā tas rada un uztur nenoteiktības situācijas.

Turpretim kultūras pieminekļu aizsardzības jomā vērojama cita aina. Proti, vispārējā veidā, likumā un noteikumos par cilvēku darbību (kā saimniecisko darbību) runāts ar augstu abstrakcijas pakāpi. Savukārt reālā pieminekļu aizsardzība balstās uz atļauju un norādījumu personalizētu izsniegšanu konkrētos gadījumos, konkrēto kultūras pieminekļu īpašniekiem vai pārvaldītājiem.

Likumsakarīgi rodas jautājums – vai iespējams Latvijā salāgot šīs divas sargāšanas sistēmas, ja ne vispār, tad vismaz attiecībā uz konkrētu vietu. Pētnieciskā limenī par to runāts jau sen³⁰, tomēr vien kā par vēlamību, neaizskarot likumu un noteikumu lomu. Vērojot sargāšanas praksi Latvijā mūsu dienās, ir pamats domāt, ka abu sistēmu salāgošana

²⁹ ES – Eiropas Savienība.

³⁰ Melluma 1998.

nenotiks uzreiz, arī ne tik drīz, vai vispār nenotiks, jo pastāv spēcīgi kavējošie faktori. Proti, tie saistāmi ar pastāvošo likumu radišanas praksi, ilgstošām *sargāšanas* tradīcijām (kopš 20. gs. sākuma), gan arī ar zinātniskajām atziņām, ar vērtību sistēmu – ne tikai profesionālajās aprindās, bet sabiedrībā kopumā. Turklāt iespējams, ka pastāvošās normatīvās, vertikāli organizētās dabas un kultūras pieminekļu aizsardzības sistēmas savas iespējas mūsu dienās ir izsmēlušas.

Redzams, ka pašreiz sargāšanas praksē uzsvars likts uz cilvēku saimnieciskās darbības regulēšanu (aizliegumi, atļaujas), tādējādi it kā nodrošinot labvēlīgus nosacījumus aizsardzības mērķu īstenošanai. Taču cilvēkiem ir vēl cita loma dabas un kultūras vērtību saglabāšanā. Proti, ar savu dzīvesdarbību (ar un bez atļaujām) viņi uztur gan kultūras pieminekļus, gan par sargājamām atzītās dabas vērtības (piem., biotopus, pieminekļus), gan visu kopumu kultūrainavas veidolā. Kā zinām, tā laika gaitā mainās, veidojas, top, un katrai paaudzei var būt sava ainava, priekšstati par to, par vērtībām un nozīmēm. Tādā skatījumā atkārtoti uzsverama *aizsardzības* un *attīstības* savstarpējā saikne, kas ar grūtībām pakļaujas normēšanas tradīcijai.

Noslēgumā jāatzīst, ka, ejot mūsu valsts likumu un noteikumu lasīšanas ceļu un vienlaikus veroties Āraišu realitātē, izdevās labāk saprast pastāvošo sargāšanas (dabas, kultūras) pieeju, arī to, kā tā laika gaitā izpaudusies Āraišos. Tādēļ rodas jauni jautājumi, uz kuriem atkal nākas meklēt atbildes, ņemot vērā gan sargāšanas ideju attīstību pasaulē, gan sargāšanas pieredzi Latvijā, konkrēti dažādās vietās. Iespējams, tādā kontekstā būtu lietderīgi runāt par tradicionālo pieeju maiņu, izmantojot UNESCO konvencijā par vienoto (dabas un kultūras) mantojumu paustās idejas, ieteikumus. Mantojuma jēdziens dažādiem tiesiski normētiem aizsardzības nosacījumiem piešķir cilvēcisko dimensiju, jo *mantojums* nozīmē paaudžu saikni, arī pašreiz dzīvojošo paaudžu atbildību.

Mantojuma pieeja Latvijā pakāpeniski kļūst atpazīstamāka, un tā varētu padarīt dabas un kultūras vērtību aizsardzību (gan likumu un noteikumu veidā, gan vērtību skalā, gan ikdienas uztverē) atvērtāku, aptverošāku, cilvēciskāku. Kas nepieciešams, lai Latvijā varētu runāt par vienoto mantojumu tagadnes un nākotnes izteiksmē, saistībā ar attīstību, harmonizējot konkrētajās vietās pagātnē radīto vērtību saglabāšanas mērķus ar jauno attīstību, jau 21. gadsimtā. Tas attiecas arī uz Āraišiem.

VĒRES

- Aizsargjoslu likums (1997) Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis* (25.02.1997.), 56/57.
- Amatas novada teritorijas plānojums, 2014–2025 (2018) Pieejams: <https://www.amatatsnovads.lv> (13.10.2019.).
- Amatas novada teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumi. Pieejams: [amatatsnovads.lv/ uploads/..](https://www.amatatsnovads.lv/uploads/) (13.10.2019.).
- Apals, J. (2012) *Āraišu ezerpils: Rakstu izlase un draugu atmiņas*. Rīga.
- Āraišu muzejparka attīstības ģenerālshēma (1984) ZRA “Silava”. – Rokraksts.
- Bunkše, E. V. (1998) *Sirēnu balsis: Ģeogrāfija kā cilvēcīga erudīcija*. Rīga: Norden.
- Čekstere, I. (1983) Gaujas nacionālā parka etnogrāfiskās vērtības, to apzināšana un aizsardzība. *Mežsaimniecība un mežrūpniecība*, 6, 47–51.
- Eiropas ainavu konvencija (2000) *Latvijas Vēstnesis* (18.04.2007.), 63.
- Gaujas nacionālā parka ģenerālā shēma (1973) Apstiprināta ar Latvijas PSR Ministru Padomes 14.09.1973. lēmumu. – Rokraksts (krievu val.).
- Gaujas nacionālā parka Āraišu zonas attīstības galvenie virzieni* (1985) Autoru kolektīvs, vad. A. Melluma. Salaspils: ZRA “Silava”.
- Gaujas nacionālā parka likums (2011) Latvijas Republikas likums. Pieejams: likumi.lv/ta/id/192075-gaujas-nacionala-parka-likums (15.06.2020.).
- Gaujas nacionālā parka individuālie aizsardzības un izmantošanas noteikumi (2012) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 317 (02.05.2012.). Pieejams: <https://likumi.lv/247900-gaujas-nacionala-parka-individualie> (15.06.2020.).
- Gaujas Nacionālā parka dabas aizsardzības plāns* (1999) Sigulda: Gaujas Nacionālais parks.

- Konvencija par pasaules kultūras un dabas mantojuma aizsardzību (1972) UNESCO. *Latvijas Vēstnesis* (1997), 58/59.
- Kultūras pieminekļu uzskaites, aizsardzības, izmantošanas un restaurācijas noteikumi (2021) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 720 (26.10.2021.). *Latvijas Vēstnesis* (29.10.2021.), 210.
- Latvijas ainavas: Dabas stāsti pieaugušajiem* (2008). Latvijas Vides aizsardzības fonds.
- Latvijas PSR kultūras pieminekļu saraksts* (1969) Rīga.
- Latvijas PSR vēstures un kultūras pieminekļu saraksts* (1984). Rīga: Avots, 18–32.
- Melluma, A. (1983) Ainavas veidošana Āraišos: galvenie principi un pirmie rezultāti. *Mežsaimniecība un mežrūpniecība*, 6, 57–59.
- Melluma, A. (1998) Vienotais dabas un kultūras mantojums, un vizijās un praksē. *Latvijas Vēstnesis* (30.07.1998.).
- Melluma, A.; Stūre, I.; Zariņa, A. (2006) Ainavas kā mantojums: to izpētes un aizsardzības problēmas Latvijā. *LZA Vēstis*, A daļa, 6, 4–25.
- Noteikumi par kultūras pieminekļu uzskaiti, aizsardzību, izmantošanu, restaurāciju un vidi degradējoša objekta statusa piešķiršanu (2003) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 474. (26.08.2003.). Pieejami: likumi.lv (13.10.2019.).
- Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941, 1944–1990): Zinātniska arhīvu rokasgrāmata* (1997) Rīga.
- Par kultūras pieminekļu aizsardzību (1992). Latvijas Republikas likums. Pieejams: likumi.lv/ta/id/72551-par-kultururas-piemineklu-aizsardzibu (12.03.2022.).
- Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām (1993). Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis* (25.03.1993.), 5.
- Par projektu (2019) Pieejams: <https://ainavudargumi.lv/par-projektu> (15.09.2020.).
- Ušpelis, O. (2013–2014) *Amatas novads: Valsts aizsargājamo pieminekļu individuālās aizsardzības zonas: 2013/2014*. Pieejams: amatasnovads.lv/wp-content/uploads/2013/01/Projekts.pdf (19.11.2018.).
- Vispārīgie teritorijas plānošanas, izmantošanas un apbūves noteikumi (2013) Latvijas Republikas Ministru kabineta noteikumi Nr. 240. (30.04.2013.). Pieejams: likumi.lv/ta/id/256866-visparigie-teritorijas-planosanas-izmantosanas- (13.10.2018.).

Summary

Reflections on protection: the case of Āraiši

Protected places, such as sites of natural and cultural heritage, have been marked on the map of Latvia since the beginning of the 20th century. For several generations they have been publicly known as tourist attractions, or simply as beautiful and symbolic places, and their protection may seem self-evident.

However, it is only the visible part – the surface – which is, in fact, based on comprehensive government policy. In Latvia the protection of natural heritage and cultural heritage sites has traditionally been separated, each based on its own laws and regulations, with its own structure of governance. From the perspective of conservation practice, it is important to understand how the system works in specific places. This research draws on Āraiši, with a history of being protected for almost 50 years. The distinctive feature in this place is that the two different systems of laws and regulations overlap.

Since the 1970s, the surroundings of Āraiši are protected as a natural heritage site within the boundaries of the Gauja National Park (*the Āraiši area*), and since the 1980s – as the architectural monument titled *Āraiši Museum Park: from 13th to 20th century*. Its central place is the *Āraiši Lake Castle Archaeological Park* with a reconstructed lake settlement, which is both a cultural monument and a tourist attraction.

The article presents a comparative analysis of the case of Āraiši, simultaneously conducted from two perspectives. Firstly, the laws and regulations that reflect the government's intentions in an ideal scenario (*top-down approach*) were analyzed. Secondly, an analysis was made of what they mean in practice – i.e. in the reality of Āraiši (*bottom-up approach*). This approach is possible because Āraiši is a place of long-term research and observation for the author of the article, specifically in the context of its protection.

Key words: protection, natural and cultural heritage, laws and regulations, cultural landscape, planning.

Redakcijā saņemts 19.06.2022.

TĪMEKĻVIETNE LATVIJASPIEMINEKLI.LV UN PIEMINEKĻI KĀ SABIEDRĪBAS VĒSTURISKĀS ATMIŅAS SASTĀVDAĻA

Roberts Ķipurs ir vēsturnieks, novadpētnieks un skolotājs. 1999. gadā ieguvis bakalaura grādu vēsturē LU Vēstures un filozofijas fakultātē, kultūrvēsturiskās vides un pieminekļu aizsardzības vēstures studiju programmā. 2003. gadā pabeigtas studijas LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesionālās pedagoģijas studiju programmā – vidusskolas vēstures skolotājs. 2008. gadā pabeigtas studijas LU Vēstures un filozofijas fakultātē un iegūts humanitāro zinātņu maģistra grāds vēsturē. No 1998. gada strādā par vēstures skolotāju. Vairāk nekā 20 gadus darbojies tūrismā. Ilgu gadu pieredze un foto materiāls tiek apkopots un izmantots timekļvietnes *Latvijaspeminekli.lv* izveidei un Latvijas pieminekļu informācijas apkopšanai skolu jaunatnei, tūristiem un visiem interesentiem.

Raksturvārdi: vēsturiskā atmiņa, pieminekļi, pieminekļu kartes, izglītība, Latvijas vēsture.

Ievads

Latvijas vēsturisko notikumu un tos raksturojošo pieminekļu daudzveidība spilgti atklāj Latvijas vēstures attīstības gaitu un nozīmīgākos pavērsienus. Pēdējo gadu pasaules notikumu gaisotnē un Latvijas sabiedrībā ir pastiprināti pievērsta uzmanība pieminekļiem, memoriāliem (kas atrodas Otrajā pasaules karā kritušo karavīru, kā arī padomju vai nacistiskā terora upuru apbedījuma un piemiņas vietās) un piemiņas plāksnēm, kuras saistītas ar pēdējo simt gadu notikumiem, personām un ne tikai. Raksta mērķis ir iepazīstināt ar Andrieva Eiches sabiedriskajā diskusijā paustajām tēzēm, vietnē *Latvijaspeminekli.lv* apkopoto pieminekļu klasifikācijas piemēriem un pieminekļu nozīmi vēsturiskās atmiņas stiprināšanā, kuri raksturo dažādus vēstures procesus un notikumus.

Minētajā diskusijā *Vai Latvijai ir nepieciešama pieminekļu revīzija?* 2021. gada oktobrī piedalījās 13. Saeimas deputāts Rihards Kols ar ziņojumu *Uzvaras parks – attīstības*

scenāriji/vīzija, Dr. arch. Jānis Lejnietis – *Pieminekļu zīmološana Rīgā pēc 1991. gada* – un vēstures skolotājs Roberts Ķipurs – *Latvijaspeminekli.lv un pieminekļu vēsturiskā atmiņa*. Ziņojumi un diskusijas pēc tiem bija interesants priekšstats tālākajiem notikumiem 2022. gadā. Sabiedrība un valdība pieņēma lēmumus par totalitāro režīmu pieminekļu nojaukšanu, kuri slavina padomju ideoloģiju, glorificē Otro pasaules karu un atbilst vismaz vienam no šādiem kritērijiem:

- 1) slavina PSRS vai nacistiskās Vācijas okupācijas varu, ar to saistītu notikumu vai personu;
- 2) slavina totalitārismu, vardarbību, militāru agresiju, karu un kara ideoloģiju;
- 3) ietver padomju varas vai nacisma simbolus.¹

¹ Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā 2022.

Šie procesi sākušies arī pārējās Baltijas valstīs, Polijā un Somijā. Spilgtākie nesēnās pagātnes notikumi saistāmi ar Igaunijas pieredzi un notikumiem 2007. gadā Tallinā², kad Igaunijas valdība pieņēma lēmumu pārvietot padomju armijas karavīru pieminekli no galvaspilsētas centra. Bronzas karavīra pieminekli, kas tautā bija iesaukts par Aļošu, savulaik Tallinā rosināja tikpat pretrunīgas emocijas kā Uzvaras piemineklis Rīgā; daudziem igauņiem tas bija padomju okupācijas simbols, savukārt vairums krievvalodīgo to uztvēra kā būtisku savas identitātes simbolu, kas atgādināja par Otrā pasaules kara upuriem.

Pasaules notikumu kontekstā nevarēja nepamanīt arī pēdējo desmit gadu notikumus ASV un kustības *Black Lives Matter* (BLM) aktivitātes un masu nekārtības, kuru rezultātā tika grauti pieminekļi.³ Šeit gan ir dažādi konfliktu izraisītie cēloņi, kuros, kā, piemēram, 2017. gadā Šarlotsvilā Virdžīnijas pavalstī izcēlās vardarbīgas sadursmes starp tā dēvētajiem antifāšistiem un baltajiem nacionālistiem, kas protestēja pret konfederātu ģenerāļa Roberta Lī statujas aizvākšanu no pilsētas parka.⁴ Šajos notikumos var censties izprast koloniālisma vēstures nianses un vēsturisko atmiņu ASV.⁵

Tīmekļvietne Latvijas vēstures apguvei

Pieminekļi, monumentālās un dekoratīvās mākslas objekti ir Latvijas kultūrvēsturiskā mantojuma neatņemama sastāvdaļa kopš viduslaikiem. Daži no tiem liecina par aizvēstures periodu. Īpaši izceļamas ir 20. gadsimta piemiņas vietas, kuru ir ārkārtīgi daudz un dažādas, katra ar savu daiļrunību. Tās liecina par Latvijas valsts izveidi un spilgtākajiem notikumiem 20. gadsimtā un mūsdienās.

Vēstures pētniecībā un mācību procesā daudzu gadu garumā radās nepieciešamība un tika īstenota ideja – veidot skolēniem, interesentiem un tūristiem saprotamu un viegli

izmantojamu vietni, kurā atspoguļotos Latvijas vēstures nozīmīgo pieminekļu atrašanās vietas, apraksti un fotogrāfijas. Kopš 1995. gada ir apsektas daudzas Latvijas vietas un izveidojies bagāts materiāls ar informāciju un vietu vēsturi, kuru bija un ir vērts apkopot. Kopš 2019. gada februāra ir īstenota ideja par tīmekļvietnes *Latvijaspeminekli.lv* izveidi sadarbībā ar Rīgas Mākslas un mediju tehnikuma informācijas tehnoloģiju skolotāju Ēriku Jansonu.

Analizējot pieminekļu kategorijas un to nozīmi Latvijas un pasaules vēstures apguvē skolās, sākotnēji radās ideja veidot Latvijas Brīvības cīņu – vai kā zinātniski un literatūrā dēvē – Latvijas Neatkarības kara – piemiņas vietu karti. Pieminekļi un piemiņas vietas tiek apsektas klātienē, un veikta to fotofiksācija. Līdz 2022. gada vasarai ir apkopota informācija par 181 Brīvības cīņu pieminekli un piemiņas vietu Latvijā un ASV.

Īstenojot sākotnējo ideju un pilnvērtīgāku vēstures satura apguvi, radās nepieciešamība aplūkot arī citas Latvijas vēstures notikumu un periodu piemiņas vietas: kā Pirmā pasaules kara, Nacionālās pretošanās kustības – pēc Otrā pasaules kara, izsūtīšanas (deportāciju), tā arī Latvijas dižgaru (politiku, dzejnieku utt.). Arī šo pieminekļu fotofiksācija, dislokācijas vietas kartē un apkopotā informācija papildina vietnes saturu.

Kā viena no interesantākajām kartēm, kura kalpo kā sava veida virtuālais skolas muzejs, ir Rīgas Mākslas un mediju tehnikuma izveidotā atjaunoto dievnamu interjeru karte, kurā apsekota lielākā daļa baznīcu, un intensīvi turpinās darbs pie informācijas apkopošanas un ieviešanas šajā kartē.

Darba procesā ir iesaistīti tehnikuma audzēkņi, īpaši no mediju nodaļas. Audzēkņi piedalās karšu materiālu izstrādē un pieminekļu fotofiksācijā. Skolēniem tā ir iespēja iepazīt Latvijas kultūrvēsturisko mantojumu. Vasarās audzēkņi praksē izmanto skolā iegūtās iemaņas un veido nozīmīgu materiālu Latvijas kultūras un vēstures mantojumā sadarbībā ar LU Humanitāro zinātņu fakultāti. Iesaistītie audzēkņi piedalījās ekspedīcijās, kurās filmēts Daugavpils, Līvānu, Preiļu un Balvu novada

² Kasparāns 2017.

³ Grovier 2020.

⁴ Protesters tear down Confederate monument 2017.

⁵ Black Lives Matter b. g.

folkloras un vēstures ekspedīciju materiāls.⁶ 2021. gadā mediju nodaļas audzēkne Amanda Zvirbule veidoja jauno tīmekļvietnes dizainu, kas tika aizstāvēts kā diplomdarbs.

Darbojoties dažādās jomās un kontaktējoties ar dažādu nozaru speciālistiem, ir izveidojusies laba sadarbība un izvirzīts skaidrs mērķis – uzlabot tīmekļvietnes informatīvo bāzi, kuru būtu ērti lietot mācību procesā skolās un kultūras nozarēs.

Iepriekšējā sadarbība, veidojot tīmekļvietni: skolēnu iesaiste projekta tapšanā; sadarbība ar LU un īpaši Humanitāro zinātņu fakultāti; pieminekļu karšu izveide, kurās iekļauti ne tikai valsts aizsardzībā esošie pieminekļi un piemiņas vietas, bet arī pēdējā laikā tapušie objekti, kas ir svarīgi Latvijas vēstures apzināšanā; sadarbība ar Vēstures un sociālo zinību skolotāju biedrību.

Vispārējās izglītības sistēmā jau vairākus gadus notiek straujas pārmaiņas, kuras īpaši izmainījušas Latvijas un pasaules vēstures mācību programmu ne tikai pamatskolā, bet īpaši vidusskolā. *Skola 2030* jaunā pieeja paredz vairāku līmeņu programmas, kurās skolēniem ir iespējas apgūt vēsturi un sociālās zinātnes.⁷ Tā paredz vairākus atšķirīga apjoma integrētos pamatkursus un divus padziļinātos kursus. Skolēniem tiek piedāvāta iespēja paplašināt pamatzinātni iegūtās vēstures zināšanas par politiskajiem, ekonomiskajiem un sabiedriskajiem procesiem. Svarīgs aspekts ir vēstures procesu kopsakarību izpratnes veicināšana, demokrātisko vērtību izpratne un kultūrvēsturiskā mantojuma redzesloka paplašināšana. Tomēr joprojām ir daudzi neatrisināti jautājumi un bažas par humanitāro priekšmetu stundu skaitu, piedāvāto modeli un sekām nākotnē.⁸

Darba procesā radās idejas, kā tīmekļvietni iesaistīt jaunajā programmā. Tabulā (sk. 1. tabulu) tiek piedāvātas idejas un daži piemēri, kuri izmantojami dažādu mācību programmu realizācijā – kompleksie sasniedzamie rezultāti programmā *Vēsture un sociālās zinātnes I*. Tabulā atspoguļotie sasniedzamie mērķi un

piemēri Latvijas kultūrvēsturiskajā vidē dod iespēju plaši izmantot tieši pieminekļus vēstures procesu apguvē. Pieminekļi kļūst par vēstures avotu un pētniecības objektu.

Jaunāko laiku pieminekļu vēsture

Ko par pieminekļiem nosaka Latvijas likumi? Ar likumu *Par kultūras pieminekļu aizsardzību* tiek nodrošināta tādu atsevišķu objektu, vietu un teritoriju valstiskā aizsardzība, kuriem ir vēsturiska, zinātniska, mākslinieciska vai citāda kultūras vērtība un kuru saglabāšana nākamajām paaudzēm atbilst Latvijas valsts un tautas, kā arī starptautiskajām interesēm (likuma 1. pants).⁹ Savukārt Ministru kabineta noteikumi precizē kultūras pieminekļu veidus: arheoloģiskie, arhitektūras, mākslas un industriālie pieminekļi, kā arī vēsturisko notikumu vietas.¹⁰ Normatīvajos aktos noteiktajam atbilst daudzi Latvijas pieminekļi un piemiņas vietas, kuru vēsturisko vērtību un aizsardzības kritērijus nosaka un kontrolē Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde (turpmāk – NKMP). Pārvaldes uzturētajā vietnē *Mantojums.lv* ir atrodama informācija un karte ar valsts un vietējās nozīmes pieminekļu datiem un atrašanās vietu. Publiski pieejamais valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu saraksts ir būtisks informācijas avots arī mācību procesā skolu jaunatnei.

Iepazīstoties ar avotiem, kuri sniedz informāciju par pieminekļiem un to vēsturi, nedaudz ieskicēsim pieejamos materiālus. NKMP savā vietnē *NKMP.gov.lv* ir publicējusi Eiropas kultūras mantojuma dienu izdevumus, kuri pieejami interesentiem arī publiskā vidē.¹¹ Pieejami materiāli par Eiropas kultūras mantojumu dienu pasākumos iekļautajiem objektiem no 1995. gada līdz 2021. gadam PDF formātā. Viens no tematiski interesantākajiem izdevumiem ir 2018. gadā sagatavotā publikācija *Latvijas valsts izveidošana un attīstība*. Izdevuma ievadā NKMP vadītājs *Dr. arch. Juris Dambis* uzsver, ka “Latvijas sabiedrībai ir laimējies dzīvot skaistā, ar vērtīgu kultūras mantojumu

⁶ Buķevics 2018.

⁷ Vēsture un sociālās zinātnes I b. g.

⁸ Literatūra un vēsture skolā 2020.

⁹ Par kultūras pieminekļu aizsardzību 1992.

¹⁰ MK noteikumi 2021.

¹¹ Eiropas kultūras mantojuma dienu izdevumi 1995–2021.

1. tabula. Kompleksie sasniedzamie rezultāti programmā *Vēsture un sociālās zinātnes I*

	Sasniedzamie mērķi	Tīmekļvietnes izmantošana un pieminekļi
1. Sociālās attiecības un identitāte	Analizē dažādus gadījumus, kad vēstures notikumu kontekstā tiesiska rīcība nonāk pretrunā ar ētiskajām vērtībām. Diskutē par brīvības, tiesiskuma, taisnīguma un vienlīdzības nozīmi kopīgu interešu un sabiedrības labklājības īstenošanā.	Pieminekļu nojaukšana padomju periodā un atjaunošana pēc 1989. gada. Piemēri – Latgales Māra Rēzeknē. Nenojauktie pieminekļi un to saglabāšana ne tikai padomju gados, bet arī mūsdienās.
2. Mūsdienu sabiedrības attiecības ar vēsturi	Izvērtē un salīdzina dažādas (arī pretrunīgas) vēstures interpretācijas par laiku un telpu, koloniālismu un dekolonizāciju, vēsturiskajiem mītiem un kultūrvēsturiskā mantojuma izmantošanu mūsdienās. Argumentējot izmanto gan īstus, vispārīgus, nozīmīgus piemērus, gan analogijas un līdzīgas situācijas citās jomās, kā arī hipotētiskus piemērus.	Deportāciju piemiņas vietas, kuras spilgti parāda 20. gadsimta traģismu Latvijas un ne tikai Latvijas deportāciju un genocīda vēsturē. Mīti un pieminekļu uzstādīšana vietās, kuras ir vai nav saistītas ar konkrētiem notikumiem. Kā veco pieminekļu vietā top jauni. Stridīgu piemiņas vietu interpretācija mūsdienās un pieminekļu kari.
3. Demokrātiskas valsts pārvaldīšana	Vada un piedalās diskusijā par sabiedrības pārvaldīšanu un tiesību piemērošanas ietekmi uz sabiedrības interesēm un aktuālajām vērtībām dažādos laikos. Uzklasa un izvērtē dažādus viedokļus par Satversmē paredzētās tiesiskās aizsardzības pieejamību ikvienam. Izvērtē iespējas un pierāda nepieciešamību iesaistīties sabiedrībā aktuālu un uz attīstību vērstu lēmumu pieņemšanā. Plāno, vada un aktīvi līdzdarbojas dažādos pilsoniskos, politiskos un sabiedriskos pasākumos.	Pieminekļu un vēsturiskās atmiņas nozīme mūsdienās, brīvas un demokrātiskas valsts veidošanā, kurai sava vēsturiskā atmiņa un noteikta attieksme pret kultūrvēsturisko mantojumu. Pieminekļu iekļaušana valsts aizsargājamo pieminekļu statuss – Balvu Staņislavs – Brīvības cīņu piemineklis. Jauniešu aktivitātes savas apkārtnes pieminekļu apzināšanā un kopšanā.
4. Starptautiskās attiecības – ārpolitika un globalizācija	Analizējot valsts ārpolitikas veidošanos, starptautisko attiecību teorētiskās idejas, novērtē reālpolitisko notikumu ietekmi uz piederības izjūtu valstij, vērtē teritoriālo izmaiņu un sabiedrības modernizācijas ietekmes, pārnacionālu organizāciju un starpkultūru attiecību lomu, starptautisku līgumu un citu regulējumu atbilstību vai neatbilstību sabiedrības vairākuma interesēm, pamato aizsardzības sistēmas nozīmi drošības garantēšanai. Salīdzina valstis un reģionus pēc dažādām pazīmēm, novērtējot Latvijas ieguvumus un zaudējumus no ekonomiskās un politiskās sadarbības globalizācijas apstākļos. Plāno pilsoniski aktīvu rīcību lokālu un globālu jautājumu risināšanā demokrātiskas sabiedrības stiprināšanai.	Pieminekļu nozīme starptautiskajās attiecībās – brāļu kapi – Vācijas un Krievijas līgumi ar Latvijas valsti. Līdzīga situācija Latvijas neatkarības gados un kā šī attieksme mainījās padomju gados. Pieminekļu kari pasaulē. UNESCO kultūras mantojums un Latvijas pieminekļu aizsardzības sistēma. Latvijas vēsturisko notikumu ietekme starptautiskajā kontekstā un pieminekļi ārpus Latvijas – Latvijas pilsoņiem.

piepildītā zemē, vietā, kur pirms simts gadiem ir izcīnītas valstiskuma tiesības, kur uzplaukumu ir pārtraukusi okupācija, kur ir piedzīvota atmoda un atjaunota sava valsts¹².

Nozīmīga informācija NKMP tīmekļvietnē ir sadaļa bērniem un jauniešiem, kurā lasām, ka viens no mērķiem ir, lai katrs Latvijas pamatizglītību ieguvus jaunietis ir apzinājis noteiktas kultūras mantojuma pamatzināšanas.¹³ Kā trīs svarīgi aspekti jāuzsver: jo agrāk cilvēks savā dzīvē sastopas ar kultūras mantojumu, saņem tā īpašās vērtības starojumu, jo bagātāks un sagatavotāks nākotnes izaicinājumiem viņš kļūst; tieši bērni un jaunieši spēj ātrāk uztvert un atzīt kultūras mantojuma vērtību, jo pieņemtu stereotipu trūkums atver domāšanā brīvību, asāku un racionālāku uztveri; kultūras mantojums palīdz vieglāk izprast arī citus mācību priekšmetus, piemēram, vēsturi, ģeogrāfiju, matemātiku. Šie nozīmīgie mērķi un uzsvāri liek mums izvērtēt apkārtnes pieminekļu sniegto vēstījumu, un svarīgi ir tos pētīt, izprast un saglabāt nākotnei.

Iepazīstoties ar literatūru un pētījumiem, var konstatēt, ka līdz šim nav daudz autoru, kuri būtu sistematizējuši un apkopājuši informāciju par pieminekļiem. Kā piemērs mināma Valdemāra Likerta grāmata *Brīvības un kritušo pieminekļi 1920–1938*, kurā apkopota informācija par starpkaru perioda, Pirmā pasaules kara un Neatkarības kara kritušo piemiņas vietām.¹⁴ Autors ievadā raksta: “Arvien vairāk mēs attālināties no tā varoņlaikmeta, kad ar ieročiem rokās tika izcīnīta Latvijas brīvība un neatkarība. Arvien mazāk un mazāk paliek šī laikmeta cīņu līdzdalībnieku, kas paustu par šo neaizmirstamo varoņlaikmetu un par tiem tautas labākiem dēliem, kas savas galvas nolika uz Tēvzemes svētā altāra, izcīnot Latvijas neatkarību un brīvību.”¹⁵ Lasot ievadu, nevilus varam aizdomāties par nepieciešamību arī šodien vākt informāciju un intervēt Dziesmotās revolūcijas laikabiedrus.

Padomju, Vācijas un atkal padomju okupācijas laiks sekoja ar totalitāro režīmu cīņu

ar Latvijas neatkarības pieminekļu mantojumu. Arī vācu okupācijas laikā tika pārkalti uzraksti vai izkalti nevēlami elementi. Piemēri atrodami Jelgavā un Viesītē, kur Brīvības cīņu pieminekļos tika likvidēta vācu okupācijas varai nevēlama simbolika.

Padomju periodā Latvijas teritorija piedzīvoja gan pieminekļu nojaukšanu, gan jauno, ideoloģisko pieminekļu celtniecības uzplaukumu. Nedaudz ieskicējot populāro informāciju par pieminekļiem, var pieminēt Vjačeslava Šendrika fotoalbumu *Varoņu piemiņa – nemirstīga*¹⁶. Izdevumā ir apkopota informācija un attēli par Padomju Latvijā celtajiem brāļu kapu pieminekļiem un ansambļiem, kā arī pieminekļiem, kuri kalpoja kā ideoloģiskie pieminekļi pilsētu centros un novados.

Daudzu lasītāju grāmatu plauktos atrodama padomju laikā darbīgās Latvijas Dabas un pieminekļu aizsardzības biedrības grāmatu sērija *Latvijas arhitektūras un mākslas pieminekļi*, kuras izdevumos atrodami arī darbi par Meža kapiem Rīgā, Brāļu kapiem un Brīvības pieminekli.

Pēc 1990. gada nevar nepieminēt fotogrāfa Pētera Korsaka un kultūras vēsturnieka Gunāra Kušķa pētījumus un grāmatu *Ceļā uz neatkarību. Brīvības cīņu pieminekļi*, ko 1997. gadā Rīgā publicējis apgāds *Mans īpašums*. Darbs pārizdots un papildināts 2008. gadā¹⁷. Neapšaubāmi vērtīgi ir Jāņa Lismaņa pētījumi. Daudzajos darba gados J. Lismanis guvis lielu pieredzi vēstures pieminekļu izpētes darbā arhīvos, bibliotēkās, kā arī apsekojot piemiņas vietas dabā. Lai taptu grāmata¹⁸, autors devās ekspedīcijās pa visu Latviju, apsekojot Pirmā pasaules kara un Brīvības cīņu un piemiņas vietas, izpētot materiālus Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijā, Latvijas Valsts vēstures arhīvā, Latvijas Valsts arhīvā un Maskavas Centrālajā Valsts kara vēstures arhīvā, kā arī izstudējot 1920.–1940. gada periodiku. Grāmatā apkopotas ziņas ne tikai par latviešu, bet arī vācu, krievu, angļu, poļu, lietuviešu, igauņu un citu tautu brāļu kapiem un apbedījumu vietām

¹² Dambis 2018, 10–11.

¹³ Bērniem un jauniešiem b. g.

¹⁴ Likerts 1938.

¹⁵ Turpat, 66.

¹⁶ Šendriks 1975.

¹⁷ Kušķis, Korsaks 2008.

¹⁸ Lismanis 1999.

Latvijas teritorijā, par esošām un zudušām piemiņas zīmēm. Vēsturiskais materiāls labi pārskatāms, taču pēdējos desmit gados daudzi pieminekļi ir piedzīvojuši pārmaiņas, un materiāls par katru konkrētu vietu ir papildināms.

Interesants ir vēsturnieces Alises Ozolas pētījums *Latvijas Brīvības cīņu pieminekļu atjaunošana, 1987.–1998. gads*¹⁹. Raksta mērķis ir atspoguļot Latvijas Brīvības cīņu pieminekļu atjaunošanas praktisko norisi un sabiedriski politisko nozīmi laika posmā no 1987. līdz 1998. gadam. Šim nolūkam izlases kārtībā izvēlēti desmit salīdzinoši maz zināmi un mazāk pētīti pieminekļi, par kuriem sniegts detalizēts atkārtotās uzstādīšanas apraksts, kas galvenokārt balstīts uz periodikas un Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centra materiāliem.

Sekojošā interneta vietnēs pieejamajam materiālam, kur apkopota informācija par militāro mantojumu un piemiņas vietām, pieminams Igaunijas–Latvijas pārrobežu sadarbības projekts *Militārais mantojums*²⁰, kurā izveidots vienots Latvijas un Igaunijas militārā mantojuma tūrisma piedāvājums. Projekta gaitā pilnveidotas un apmeklētājiem atvērta militārā mantojuma vietas abās kaimiņzemēs, kas liecina par abu valstu neatkarības iegūšanu un atjaunošanu laikā no Pirmā pasaules kara sākuma 1914. gadā līdz 1991. gadam. Tīmekļvietnē izvietota informācija par kartē atzīmētajiem objektiem Latvijas un Igaunijas teritorijā. Informācija ir īpaši vērtīga ceļotājiem un vēstures interesentiem, kurus saista militārais mantojums. Saistošs ir arī emuārs *Latviešu karavīru kapi un piemiņas vietas* (Karavīrukapi.blogspot.com). Tāpat ir vērtīgas un skolu mācību procesā noteikti izmantojamas Latvijas muzeju piedāvātās vietnes un sagatavotie materiāli.

Latvijas Kara muzeja piedāvātās iespējas ieteicamas ne tikai apmeklētājiem Rīgā, bet arī muzeja filiālēs, kur nodrošināta Latvijas vēsturē nozīmīgu vietu saglabāšana un pieejamība: Ziemassvētku kauju muzejā; Oskara

Kalpaka muzejā un piemiņas vietā *Airītes* un kopš 2022. gada arī Liepājas krasta artilērijas baterija Nr. 2 (tuvāk sk. Karamuzejs.lv).

Raksturīgi pieminekļi Vidzemē, Latgalē, Zemgalē, Sēlijā, Kurzemē un Pierīgā

Meklējot piemērus saistošai pieminekļu tēmas apskatei, mēģināsim aplūkot Latvijas kultūrvēsturisko zemju pieminekļus, kas saistīti ar dažādiem divdesmitā gadsimta vēstures notikumiem un ir nozīmīgi to liecinieki, avoti un novada kultūrvēsturiskās vides sastāvdaļa.

Beidzoties Pirmajam pasaules karam un Brīvības cīņām, sākās piemiņas vietu un pieminekļu celtniecība visā valstī. Līdz padomju okupācijai 1940. gadā bija uzcelti vairāk nekā simt pieminekļi un uzstādītas daudzas piemiņas plāksnes baznīcās, kurās godināja kritušos par Latvijas brīvību.

Vidzemes pusē, Rūjienā, piemineklis *Tālavas taurētājs* atklāts 1937. gadā, veidots pēc tēlnieka Kārļa Zemdegas meta, kalts Oto Dambekalna akmeņkaļa darbnīcā Rīgā. Kā raksta tā laika prese: “Rūjienieši bija cēlušī goda vārtus, kurus greznoja uzraksti: *Sirdī pacilāti sveicam, darbā zemei slavu teicam*. Pie goda vārtiem bija norindojušies bijušie brīvības cīnītāji, aizsargi, aizsardzes, vanagi, vanadzies, skolu jaunatne, mazpulki, ugunsdzēsēji un daudzi citi vietējie un apkārtnes iedzīvotāji. Kara ministram ģenerālim Balodim aizsardzes pasniedza krāšņus ziedus.”²¹ Šī pieminekļa vēsturē tomēr varam saskatīt ļoti daudz nianšu: Brīvības cīņas un Ziemeļlatvijas brigādes tapšanu; latviešu un igauņu cīņu pret vāciešiem; Tālavas taurētāju un tēlnieka K. Zemdegas māksliniecisko domu; padomju gados pieminekli nenojauca, bet likvidēja nevēlamus uzrakstus; šodienas vēstījumu nākamajām paaudzēm. Līdzīgi var aplūkot arī citu K. Zemdegas darbu – pieminekli *Koklētājs* Raunā.

Viens no Latgales simboliem ir tautā dēvētā *Latgales Māra*. Latgales atbrīvošanas piemineklis atklāts 1939. gada 8. septembrī. Tas bija

¹⁹ Ozola 2016.

²⁰ Militārais mantojums b. g.

²¹ Pieejams: <https://latvijaspeminekli.lv/rujienas-atbrivosanas-piemineklis-talavas-tauretais/> (23.08.2022.).

1. un 2. attēls. Pirmā Latvijas neatkarības laika (1920–1940) pieminēkli, kuri netika nojaukti padomju gados (Viesīte, Rauna). Foto: Roberts Ķipurs

3. attēls. *Latgales Māra*. Foto: Roberts Ķipurs

tēlnieka Leona Tomašicka mets, bet pašu pieminēkli veidojis tēlnieks Kārlis Jansons. Kad Latviju okupēja PSRS, pieminēklis 1940. gada 6. novembrī iznīcināts, 1943. gada 22. augustā atjaunots, 1950. gada 24. jūnijā atkal iznīcināts. Atjaunots un no jauna atklāts 1992. gada

13. augustā (tēlnieki Andrejs Jansons un Indulis Folkmanis).²²

²² Rēzekne: Latgales atbrīvošanas pieminēklis "Latgales Māra". Pieejams: <https://latvijaspeminekli>.

4. attēls. Piemiņas stēla Biržos. Foto: Roberts Ķipurs

Šis piemērs spilgti parāda pieminekļu likteni totalitāro režīmu varas laikos. Īpaši aktīva ir pieminekļu demontāža 20. gadsimta piecdesmitajos gados, kas saistīts ar sovjetizāciju, tiklab centrālās, kā arī vietējās varas aktivitātēm. Līdzīgi varam izsekot Latvijas baznīcu slēgšanai, demolēšanai un pārvēršanai par dažādiem padomju varai noderīgiem sabiedriskiem vai saimnieciskiem objektiem.

Zemgales un Sēlijas pusē ir nozīmīgi pieminekļi, kuri ir atjaunoti vai veidoti pavisam nesen. Piemineklis Jelgavas atbrīvotājiem atklāts 1932. gadā. Pieminekļa vēsture ir daiļrunīga: 1940. gadā, padomju okupācijas pirmajā periodā, pieminekli pārmaiņas neskāra. 1941. gadā, kad padomju okupantus nomainīja vācu okupācijas spēki, okupācijas pārvaldes vadītājam Valteram fon Mēdemam (viņa senči bija Jelgavas pils sākotnējie cēlāji), kurš bija atgriezies Jelgavā, nepārprotamā simbolika nepatika. 1942. gada 31. oktobrī pēc vācu okupācijas varas iestāžu rīkojuma pieminekļa autoram lika nokalt vācu bruņinieka tēlu. Bruņinieka nokalšana tika uzdota pieminekļa autoram K. Jansonam, draudot ar represijām. Pārveidots tas pārdzīvoja Jelgavas nopostīšanu Sarkanās armijas uzlidojumos Otrajā pasaules karā. 1950.(51.) gadā pēc padomju okupācijas varas iestāžu rīkojuma “baltgvardiem celto pieminekli” iznīcināja. Ar traktora palīdzību

Lāčplēsi nogāza no pjedestāla, sadauzīja un mēģināja pilnīgi iznīcināt akmeņu drupinātājā. Bet Lāčplēsis izrādījās tik ciets, ka akmeņu drupinātājs salūza. Tad neiznīcināto Lāčplēša tēla vidusdaļu slepus ieraka zemē dzelzceļa stacijas bērnudārza teritorijā. Padomju gados tā vietā stacijas priekšā tika uzstādīts Ļeņina tēls. Pieminekli atjaunoja tēlnieks A. Jansons, autora dēls, un no jauna atklāja 1992. gada 21. novembrī.²³

Biržos, Sēlijas pusē, 2019. gadā atklāta jauna piemiņas stēla Salas pagasta Lāčplēša Kara ordeņa kavalieriem.²⁴ Aizsardzības ministrijas Jaunsardzes un informācijas centra iniciētā projektā *Atceries Lāčplēšus* Latvijā tika apzināti Lāčplēša kara ordeņa kavalieri. Projekta mērķis bija katrā novadā un pilsētā uzstādīt piemiņas zīmi stēlas veidolā – kā pateicību no Latvijas tautas. Šādas stēlas ir uzstādītas daudzās Latvijas pilsētās, novadu centros un pagastos.

Kurzemē varam lepoties ar skaistiem dievnamiem un muižām. Tomēr īpaša nozīme Latvijas neatkarības piemiņā ir Airītēm – memoriālajam ansamblim pulkveža Oskara Kalpaka un viņa cīņu biedru krišanas vietā 1919. gada 6. martā. Turpat netālu ir Rudbāržu muiža,

²³ Pieejams: <https://latvijapieminekli.lv/piemineklis-jelgavas-atbrivotajiem/> (23.08.2022.).

²⁴ Pieejams: <https://latvijapieminekli.lv/birzi-pieminas-stela-salas-novada-lacplesas-kara-ordena-kavalieriem/> (23.08.2022.).

<lv/brivibas-cinu-pieminas-vietu-karte/> (23.08.2022.).

5. attēls. Piemineklis Latvijas atbrīvošanas cīņās un Pirmajā pasaules karā kritušajiem Aļojas draudzes locekļiem. Foto: Roberts Ķipurs

kurai ir sena muižas vēsture un parks, bet arī piemiņas plāksne par godu O. Kalpaka Latvijas armijas vienībām, kuras no Rudbāržiem uzsāka Latvijas atbrīvošanu 1919. gada 3. martā. Abās vietās varam izsekot piemiņas vietu atklāšanas vēsturei un likvidēšanai padomju gados un atkal atjaunošanas darbiem kopš 1988. gada.

Savdabīgs piemērs ir tēlnieka Kārļa Zāles Aļojas piemineklis – Latvijas atbrīvošanas cīņās un Pirmajā pasaules karā kritušajiem Aļojas draudzes locekļiem. Pieminekļa atrašanās vieta sākotnēji bija paredzēta toreizējā Aļojas ciema centrā, ceļu krustojumā pie Aļojas dzelzceļa stacijas. Zeme šim mērķim bija iegūta no Valsts zemes fonda, bet tā uzstādīšanu 1940. gadā izjauc padomju okupācija un Otrais pasaules karš. Pēc Otrā pasaules kara visas Liepājas apriņķa padomju izpildu komitejas saņēma Padomju armijas kara komisariāta pavēli iekārtot Sarkanās armijas karavīru pielnācīgai apbedīšanai piemērotas kapsētas. Tāda tika iekārtota arī Priekules tuvumā – līdzās vecajai kapsētai pilsētas dienvidaustrumos. Ilgākā laika periodā Priekules brāļu kapos tika apbedīti 23 000 kritušo Sarkanās armijas karavīru ne tikai no Priekules, bet arī no tās apkārtnes. Un 1949. gada 1. maijā Priekules Brāļu kapos tika uzstādīts tēlnieka K. Zāles piemineklis. Pēc jauna memoriāla izveides 1975. gadā K. Zāles veidotais piemineklis tika pārcelts uz Kapsēdes Brāļu kapiem (Grobiņas novada Medzē). Laika gaitā tas iekļauts aizsargājamo valsts nozīmes mākslas pieminekļu

sarakstā. Savukārt Kapsēdes Brāļu kapi kopš 2008. gada atrodas Krievijas Federācijas jurisdikcijā. Aļojas pašvaldībai sadarbojoties ar Grobiņas novada pašvaldību, Brāļu kapu komiteju un Krievijas Federācijas atbildīgajām personām, 2018. gadā izdevās K. Zāles pieminekli uzstādīt tam sākotnēji iecerētajā Aļoajā.²⁵

Otrais pasaules karš – Latvijas valsts bojāeja

Kāda ir pieminekļu politiskā nozīme? Kultūras mantojums nav tikai vēstures ilustrācija. Ikviens kultūras mantojuma objekts ir daļa no sabiedrības dzīves, tātad arī daļa no šodienas politikas. Kultūras mantojuma un arī pieminekļa nozīme tiek pakārtota politiskajām idejām, un ar to ir saistīts pieminekļa vēstījums. Tas rada pamatu kultūras mantojuma simboliskās nozīmes konkurencei – “pieminekļu kariem”.

Vēstures tēmas tiek izmantotas cīņā par varu, un vēsture kalpo par sociālo grupu integrācijas vai norobežošanas instrumentu – tā aktualizē vai diskreditē noteikta veida atmiņas par pagātni. Šodien izteikti vērojama pieminekļu politiskās nozīmes lomu sabiedrībā un vēsturiskās atmiņas, naratīvu (stāstījumu) veidošanā. Tomēr jāņem vērā arī Latvijas vēsturiskā

²⁵ Pieejams: <https://latvijaspeminekli.lv/aloja-latvijas-atbrivosanas-cinas-un-pirmaja-pasaules-kara-kritusajiem-alojas-draudzes-locekliem/> (23.08.2022.)

6. attēls. Piemineklis padomju varas represētajiem *Ciešanu vārti* Baltezera kapos.

Foto: Roberts Ķipurs

pieredze pieminekļu veidošanā, uzstādīšanā, nojaukšanā un atjaunošanā. Aktuāls jautājums ir par padomju pieminekļiem un totalitāro režīmu slavinošām piemiņas vietām, kuras nav saistītas ar brāļu kapiem un karavīru apbedījumiem. Šeit ir svarīgi saprast okupācijas režīma pieminekļu izvietojuma vēstījumu un mērķi – “iezīmēt okupēto teritoriju”²⁶.

Kādas pieminekļu grupas liecina par okupācijas varas represijām un pretošanos padomju režīmam?

Apskatīsim vēl divus piemērus. Pēc 1940. gada 17. jūnija padomju okupācijas sākās represijas. Mēs atceramies divas lielākās deportācijas – 1941. gada 14. jūnijā un 1949. gada 25. martā, kad no Latvijas tika deportēti desmitiem tūkstoši Latvijas iedzīvotāju.

Sākoties Dziesmotās revolūcijas laikam, tika veidotas piemiņas vietas deportāciju upuru apbedījumu vietās: pie dzelzceļa stacijām un apdzīvoto vietu piemiņas vietās.

Attēlā varam aplūkot vienu no piemiņas vietām – padomju režīma represiju upuriem Baltezera kapos. Pieminekli *Ciešanu vārti* atklāja 2009. gadā. Apsēkojot Latvijas pieminekļus, tīmekļvietnē *Latvijaspeminekli.lv* tiek veidota pieminekļu karte, kas tieši veltīta

deportāciju piemiņas vietu uzskaitē un faktu apkopošanai.²⁷

Atsevišķa piemiņas vietu un pieminekļu grupa veltīta nacionālo partizānu piemiņai un cīņai par Latvijas neatkarību no 1944. līdz 1956. gadam. Nacionālās pretošanās nobeiguma gads būtu jāskatās kontekstā ar lielāku bruņotās pretestības grupu darbību. Tomēr atsevišķi pretošanās dalībnieki turpināja cīņu vai arī slēpās līdz neatkarības atgūšanai. Arī šo notikumu piemiņas vietas, to lielākā daļa, tika veidotas un iekoptas pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas un simbolizē pretošanos okupācijas varai. Klasificējot pieminekļus, kuri saistīti ar Nacionālo partizānu kustību (bruņotā pretestība pēc 1944. gada, arī 1940./1941. gadā), jānošķir piemiņas vietas – akmeņi, piemiņas krusti, plāksnes. Tās būtu apbedījumu vietas, bruņotās sadursmes un to vietas, partizānu bunkuri un piemiņas vietas.

Ļoti zīmīga ir Balvu novada Stompaku purva nometnes vieta, kur pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā slēpās nacionālie partizāni un vietējie iedzīvotāji. Vēstures pētnieki uzskata, ka Stompaku purva partizānu apmetne bija viena no lielākajām Baltijā. Tajā bija 24 pazemes bunkuri un vairākas virszemes būves,

²⁶ Mintauris 2021.

²⁷ Pieejams: <https://latvijaspeminekli.lv/1941-1949-gada-deportācijas/> (23.08.2022.).

7. attēls. Atjaunotais Stompaku nometnes baznīcas bunkurs. Foto: Roberts Ķipurs

kurās varēja uzturēties ap 400 cilvēku. Vienā zemnīcā bija pat iekārtota baznīca. 1945. gada 2. martā šeit notika Stompaku kauja, kad zemnīcām uzbruka čekas karaspēks. 2022. gadā tika atklāta atjaunotā nometnes baznīca, kuru iespējams aplūkot attēlā.

Nenoliedzami plašs pieminekļu klāsts ir saistīts ar Otrā pasaules kara notikumiem: brāļu kapi, piemiņas vietas un monumenti. Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990. gada 4. maijā ir bijis aktuāls jautājums par šo pieminekļu likteni un nozīmi sabiedrībā, īpaši saistot ar 9. maija svinībām dažādās Latvijas pilsētās. Daudziem radās jautājums – kāpēc nevar šos pieminekļus demontēt? Līdz šim šos pieminekļus aizsargāja 1994. gada 30. aprīlī Maskavā parakstītā Latvijas-Krievijas vienošanās. Vienošanās noteica Latvijas teritorijā dzīvojošo Krievijas militāro pensionāru un viņu ģimenes locekļu sociālo aizsardzību, kas stājās spēkā 1995. gada 27. februārī. Vienošanās 13. pantā teikts: “Latvijas puse nodrošina memoriālo būvju un karavīru masu apbedījumu vietu sakopšanu, labiekārtošanu un saglabāšanu Latvijas Republikas teritorijā.”²⁸

2007. gada 18. decembrī Rīgā parakstītā Latvijas un Krievijas starpvaldību vienošanās²⁹ noteica karavīru apbedījumu vietu statusu, ekshumācijas un pārapbedīšanas noteikumus.

²⁸ Cit. pēc Tiļļa 2021.

²⁹ Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā 2008.

Tomēr jau 2014. gada Krievijas Federācijas agresija pret Ukrainu un 2022. gada karš ir radikāli izmainījis attieksmi arī pret pieminekļiem. 2022. gada 26. maijā Saeima pirmajā lasījumā atbalstīja likumprojektu, kas paredz demontēt Rīgā, Uzvaras parkā 1985. gadā atklāto monumentu *Padomju armijas karavīriem – Padomju Latvijas un Rīgas atbrīvotājiem no vācu fašistiskajiem iebrucējiem*. Bija paredzēts, ka demontēto objektu oriģinālās detaļas vai fragmentus ar atzīti māksliniecisko vērtību vai izglītojošu nozīmi nodos glabāšanai Latvijas Okupācijas muzeja krājumā.

Kāds bija likumprojekta un ir likuma mērķis? Nepieļaut Latvijas kā demokrātiskas un nacionālas valsts vērtību noniecināšanu un apdraudējumu, kā arī paust nosodošu nostāju gan pret PSRS, gan nacistiskās Vācijas prettiesisko okupācijas varu, īstenoto politiku un veiktajiem noziegumiem. Tāpat mērķis ir veicināt sabiedrības izpratni par notikumiem Latvijas teritorijā Otrā pasaules kara laikā un pēckara periodā, tādējādi stiprinot sabiedrības vēsturisko atmiņu, kā arī nodrošināt vēsturiskā taisnīguma atjaunošanu – novērst nepatiesu, neprecīzu un neobjektīvu vēsturisko notikumu atspoguļojumu un godināt Latvijas tautas pretestību gan PSRS, gan nacistiskās Vācijas okupācijas varai.³⁰ Šie argumenti ir svarīgi, izvērtējot padomju pieminekļu nozīmi un vēstījumu visā Latvijas teritorijā. 2022. gada

³⁰ Saeima konceptuāli atbalsta 2022; Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā 2022.

24. februāra notikumi tikai paātrināja lēmumu pieņemšanu par padomju totalitārā režīma pieminekļu likteni.

Nobeigums

Sākoties Trešās atmodas laikam, bija vērojama zudušo, nopostīto pieminekļu atjaunošanas aktivitāte. Tomēr arī tā nebija nepārprotami sistemātiska un visbiežāk bija saistīta ar Latvijas Tautas frontes, ārzemju latviešu un vietējo pašvaldību iniciatīvu. Sabiedrisko organizāciju un individuālā iniciatīva pieminekļu veidošanā bija retāk sastopama. Īpaša pieminekļu sakopšana un piemiņas stēlu uzstādīšana aktivitāte Latvijas Republikas simtgades svinībās. Tomēr svarīgi nepazaudēt pieminekļu daudzveidības un nozīmes kopīgās vērtības un spēt pievērst uzmanību tiem ne tikai oficiālajos valsts svētku brīžos, bet arī ikdienā.

Veidojot timekļvietni saviem audzēkņiem un sākot apsekot pieminekļus, kuri vēsta par Latvijas valsts veidošanās notikumiem, radās iespēja ieraudzīt plašāku pieminekļu vērtības

nozīmi. Valstiskās apziņas stiprināšanā ir nozīmīgi ne tikai pieminekļi, kuri atgādina par Latvijas iedzīvotāju cīņu par brīvību, bet arī katras personas individuālais ieguldījums – rakstnieku, gleznotāju, novados nozīmīgu personu pieminekļi un piemiņas vietas. Izpratne par šīm vietām veido nacionālās identitātes apziņu un izpratni par brīvības vērtībām. Traģiskie notikumi Ukrainā radījuši mums iespēju izvērtēt savu pagātnes mantojumu un atbrīvoties no okupācijas ideoloģiskajām, teritoriālajām zīmēm, kas līdz šim ir šķēlušas sabiedrību un veicinājušas kara glorifikāciju un iekarotāju leģitimāciju. Tomēr vienlaikus nedrīkstam aizmirst par mākslinieciskajām un estētiskajām vērtībām. Tā ka pieminekļu zīmološana turpinās.

Raksta pamatā ir autora uzstāšanās akadēmiskās vienības *Austrums* rīkotajā 18. atklātajā Andrieva Eiches sabiedriskajā diskusijā *Vai Latvijai ir nepieciešama pieminekļu revīzija?* 2021. gada 21. oktobrī.

VĒRES

- Bērniem un jauniešiem [b. g.] NKMP.gov.lv. Pieejams: <https://www.nkmp.gov.lv/lv/berniem-un-jauniesiem> (23.08.2022.).
- Black Lives Matter: international activist movement [b. g.] *Britannica.com*. Pieejams: www.britannica.com/topic/Black-Lives-Matter (20.08.2022.).
- Buķevics, D. E. (2018) *No sētas uz sētu: Daugavpils novads* [Dokumentālā filma] (11.11.2018). Pieejama: <https://www.youtube.com/watch?v=ek3Kc18SbaQ> (23.08.2022.).
- Dambis, J. (2018) [Ievads]. *Latvijas valsts izveidošana un attīstība* (2018) Sēr.: Eiropas kultūras mantojuma dienas, 2018. Nacionālā kultūras mantojuma pārvalde. [Rīga]: Mantojums.
- Eiropas kultūras mantojuma dienu izdevumi (1995–2021). Pieejami: <https://www.nkmp.gov.lv/lv/eiropas-kulturas-mantojuma-dienu-izdevumi> (23.08.2022.).
- Grovier, K. (2012) Black Lives Matter protests: Why are statues so powerful? *BBC.com* (20.06.2020.). Pieejams: <https://www.bbc.com/culture/article/20200612-black-lives-matter-protests-why-are-statues-so-powerful> (20.08.2022.).
- Kasparāns, Ģ. (2017) Padomju pieminekļi: Aļoša – igauņu stratēģiskā uzvara, latviešiem jau par vēlu? *LA.lv* (27.04.2017.). Pieejams: <https://www.la.lv/igaunu-strategiska-uzvara> (20.08.2022.).
- Kušķis, G.; Korsaks, P. (2008) *Ceļā uz Latvijas valstisko neatkarību: Brīvības cīņu pieminekļi*. [Rīga]: Mantojums.
- Literatūra un vēsture skolā [Diskusija] (2020) *Domuzīme* (2020), 4, 54–59. Ir.lv (30.11.2000.) Pieejams: <https://ir.lv/2020/11/30/literatura-un-vesture-skola/> (23.08.2022.).
- Likerts, V. (1938) *Brīvības un kritušo pieminekļi 1920–1938*. [Rīga]: Valters un Rapa.
- Lismanis, J. (1999) *1915–1920 kauju kritušo karavīru piemiņai: Pirmā pasaules kara un Latvijas Atbrīvošanas cīņu piemiņas vietas*. [Rīga]: NIMS.

- Militārais mantojums: tūrisms [b. g.] [Latvija–Igaunija, 1914–1991]. *Militaryheritagetourism.info*. Pieejams: <https://militaryheritagetourism.info/lv> (20.08.2022.).
- Mintaurs, M. (2001) Kultūras mantojums mūsdienās: Lekcijas skolotājiem. Vēstures un sociālo zinību biedrības apaļais galds. – Klausītāja pieraksts.
- MK noteikumi Nr. 720 (2021) Kultūras pieminekļu uzskaites, aizsardzības, izmantošanas un restaurācijas noteikumi (26.10.2021.) Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/327240-kulturas-piemineklu-uzskaites-aizsardzibas-izmantosanas-un-restauracijas-noteikumi> (23.08.2022.).
- Ozola, A. (2016) Latvijas Brīvības cīņu pieminekļu atjaunošana, 1987.–1998. gads. *Latvijas Arhīvi* (2016), 3, 123–148.
- Par Latvijas Republikas valdības un Krievijas Federācijas valdības vienošanos par Latvijas apbedījumu statusu Krievijas Federācijas teritorijā un Krievijas apbedījumu statusu Latvijas Republikas teritorijā (2008). Latvijas Republikas likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/179009-par-latvijas-republikas-valdibas-un-krievijas-federacijas-valdibas-vienosanos-par-latvijas-apbedijumu-statusu-krievijas-federacijas-teritorija-un-krievijas-apbedijumu-statusu-latvijas-republikas-teritorija> (23.08.2022.).
- Par kultūras pieminekļu aizsardzību (1992) Latvijas Republikas likums. Pieejams: <https://likumi.lv/doc.php?id=72551> (20.08.2022.).
- Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā (2022). Latvijas Republikas likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/333439-par-padomju-un-nacistisko-rezimu-slavinosu-objektu-eksponesanas-aizliegumu-un-to-demontazu-latvijas-republikas-teritorija> (23.08.2022.).
- Protesters tear down Confederate monument (2017) *CNN.com* (16.08.2017.) Pieejams: <https://edition.cnn.com/videos/us/2017/08/15/durham-protest-confederate-monument-torn-down.wncn/video/playlists/confederate-flag-debate/> (20.08.2022.).
- Saeima konceptuāli atbalsta likuma projektu Uzvaras parka pieminekļa demontāžai (2022) *Saeima.lv* (26.05.2022.). Pieejams: <https://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/31079-saeima-konceptuali-atbalsta-likuma-projektu-uzvaras-parka-pieminekla-demontazai> (23.08.2022.).
- Šendriks, V. (1975) *Varoņu piemiņa – nemirstīga*. [Rīga]: Liesma.
- Tiļļa, A. (2021) Ieročus nost no postamentiem. *Mājas Viesis* (20.08.2022.).
- Vēsture un sociālās zinātnes I: Pamatkursa programmas paraugs vispārējai vidējai izglītībai [b. g.] *Skola2030.lv*. Pieejams: <https://mape.skola2030.lv/resources/529> (23.08.2022.).

Summary

Website *Latvijaspieminekli.lv* and Monuments as a Part of the Historical Memory of Society

The variety of monuments in Latvia is a clear example of the overall course and main developments in Latvian history. The purpose of the article is to describe the points made during the Andrievs Eiche Public Discussion on 21 October 2021; examples of the classification of monuments listed on *Latvijaspieminekli.lv*; and the role of monuments in strengthening historical memory.

Austrums Academic Society hosted the 18th Andrievs Eiche Public Discussion “Does Latvia Need a Revision of Its Monuments?” in October 2021. The presented reports and debates that followed provided an interesting foresight into the upcoming events of 2022. Both Latvian society and the government decided on the dismantling of monuments related to Soviet ideology and the glorification of World War II. Similar processes have started in the other Baltic States, in Poland and in Finland.

The author has implemented the idea of creating a website that can be easily accessed and used by students, history enthusiasts and tourists, with a database showing the locations, descriptions and images of monuments important to Latvian history. The *Latvijaspieminekli.lv* portal has been online since February 2019. During its development, maps dedicated to specific periods and events in Latvian history were also created, focusing on World War I, the post-WWII national resistance movement (the ‘Forest Brothers’), Soviet deportation sites and memorial sites of notable Latvians (politicians, poets etc.).

With the end of the hostilities of World War I and the Latvian War of Independence, the construction of memorials and monuments began throughout the country. Until the Soviet occupation of Latvia in 1940, more than 100 monuments had been built, and a large number of memorial plaques had been installed in churches to honour those who had died fighting for the independence of Latvia. This was followed by a campaign of totalitarian regimes – Nazi and Soviet – waging war on the heritage created in Latvia during the interwar period. The Soviet occupation was marked by two campaigns: to destroy previously built monuments and to build new, ‘ideologically suitable’ monuments on a massive scale. With the restoration of the independence of Latvia, a period of restoring past monuments began.

Today we can clearly see the political role of monuments in society and their part in shaping historical memory and narratives. However, the historical experience of Latvia with the creation, installation, dismantling and restoration of monuments must also be taken into account. Debate continues concerning Soviet monuments and memorials that glorify totalitarian regimes in general, which are not related to brothers’ cemeteries and military burial sites. With this, it is crucial to understand the messaging and objective of the installation of monuments by the Soviet occupation regime, which was to ‘mark’ their (occupied) territory.

The Russian military aggression against Ukraine since 2014 and the full-scale invasion of 2022 have radically changed attitudes towards monuments. On 26 May 2022, the Saeima of the Republic of Latvia approved a bill in the first reading that would order the dismantling of the Soviet WWII Victory Monument (original full name – “To Soviet Army Soldiers – Liberators of Soviet Latvia and Riga from the German Fascist Invaders”) in Riga’s Victory Park. The tragic events in Ukraine have given us a chance to reevaluate our historical heritage and to remove ideological and territorial landmarks that have until now split Latvian society, promoted the glorification of war and legitimized invasion. However, we must also not forget the issue of their artistic value.

Key words: historical memory, monuments, monument maps, education, Latvian history.

Redakcijā saņemts 23.08.2022.

APSKATI

<https://doi.org/10.22364/adz.58.15>

OVIŠU BĀKAS LASĪJUMI – UGUNS REDZAMĪBA NE MAZĀKA KĀ 15 JŪRAS JŪDZES

Ieva Zariņa, *Mg. art.*

Katra piejūras iedzīvotāja zemapziņā iekodētas trīs krāsas – zils, balts, zaļš¹. Šī harmoniskā krāsu savienība stāsta par libiešiem – somugru tautu, kas 12 ciematos apdzīvoja Baltijas jūras piekrasti no Ovišiem² līdz Ģipkai. Ovišu ciems

atrodas Ventspils novada Tārgales pagastā, 200 kilometru attālumā no Rīgas. Pirms Otrā pasaules kara Ovišos bija 51 sēta. Tagad palikušas tikai padsmi: Zviedi, Vieči, Prinči, Samiši, Renči, Dzilniši, Apses, Siseņi, Ūgas u. c. Ziņas par ciema dzimtu vēsturi pašlaik apkopo Ovišu draugu kopa.

Oviši ir vieta, kur idejas un domas materializējas. Tas ir galvenokārt draugu kopas nopelns, kuras dalībnieki rosina, iedvesmo un iedrošina pārējos darīt interesantāk, savādāk un drosmīgāk. Piejūras meža pie Cūkpriedēm izveidota vieta Jāņu sagaidīšanai ar Austras koku centrā, par godu Latvijas simtgadei iestādīts ozols vēsturiskajā Lašu placī, kur tagad uzstādītas jaunas pastkastītes un atrodama Laimes pastkaste. Katram, aprakstot savus laimīgākos dzīves brīžus, ir iespēja dalīties priekos, lai pēc gadiem atcerētos, cik patiesībā laimīgi esam!

Jau sesto gadu pēc kārtas ar Ovišiem saistās intelektuāli un garīgi piesātināts notikums – Bākas lasījumi. Šogad 20. augusta sestdienā Ovišu Jūrmalniekos sesto reizi notika domnīcas diskusijas, kuru laikā dzirksteļoja idejas, plīsa

un izveidoja pasaules prusaku katalogu astoņos sējumos.

¹ Zilibaltzaļais libiešu karogs (krāsu proporcija 2 : 1 : 2), kura atklāšanas svētki notika 1923. gadā, simbolizē tālaika libieša dzīves telpu: zvejnieks pelnīja iztiku jūrā (zilā krāsa karoga apakšā), un, raudzīdamies uz māju pusi, viņš tālē redzēja liedagu (baltā krāsa vidū) un mežu (zaļā krāsa karoga augšdaļā).

² Oviši [uovīši] – libiešu ciems, libiešu valodā – *Paṭikmō*, zviedru valodā saukts arī par Luserortu vai Liseri (*Liseort*, *Lyseort*, *Lusort*). *Lysa* nozīmē 'degts', bet *ort* – 'vieta, rags'. Iepretī ragam jūrā atrodas bīstami sēkļi, kur bojā gājuši kuģi, tādēļ jau kopš viduslaikiem šeit tika dedzināti ugunskuri un paceltas darvas mucas. Ovišos dzimuši: Alfrēds Audze (1897–1930), Latvijas armijas pulkvedis, Neatkarības kara dalībnieks, Lāčplēša Kara un Triju Zvaigžņu ordeņa kavalieris; Kārlis Princis (1893–1978), libiešu izcelsmes zinātnieks – entomologs. Viens no 1944. gada 17. marta Latvijas Centrālās padomes Memoranda par Latvijas neatkarības atjaunošanu parakstītājiem. K. Princis bija pasaules vadošais prusaku un taisnspārņu pētnieks, atklāja vairāk nekā simt jaunas sugas

Ovišu baka

smieklu šaltis un radās jaunas domas. Māju saimnieki Rauls un Signe Vēliņi, kā vienmēr, viesmīlīgi sagaidīja ikvienu, atgādinot, ka lietus un svaigs gaiss ir normāla ziemēļu zemes specifika un šarms.

Pagājušā gada lasījumos Mārtiņš Heimrāts savā prezentācijā ieminējās, ka vienam no viszināmākajiem latviešu fotogrāfiem Vilim Rīdzeniekam nav piemiņas zīmes. Šīs iniciatīvas rezultātā tagad ir savākti ziedojumi, un Ventspilī, kur V. Rīdzeniekam bijusi pirmā fotodarbnīca, iecerēta piemiņas vieta *Foto kopā ar Vili Rīdzenieku*.

Šogad referātu tēmas skāra medicīnu, dzīves kvalitāti, glezniecību, skatuves mākslas tradīcijas un pilsētvides attīstību. Līva Kreislere atklāja lasījumus par kultūras un mākslas lomu sabiedriskajā dzīvē, minot Dānijas pilsētu piemēru kā aktīvas pilsoniskās iesaistes paraugu. Gleznotājas Barbaras Gailēs stāstījums raisīja diskusijas par latviskās identitātes krāsām un to nozīmi iepriekšējā referātā apskatītajā pilsētvides identitātes veidošanā. Turpinājumā Džona Martina Tallija (*John Tully*) prezentācija

veicināja sarunas un pārdomas par iespējam nākotnē ar tiklošanos piesaistīt labākos speciālistus no visas pasaules, lai risinātu sarežģītus medicīnas jautājumus. Arvis Rekets minēja piemērus, kā mākslīgais intelekts mūsu dzīvi jau tagad padara vienkāršāku. Kārlis Klētnieks sniedza aptverošu priekšstatu par rezultātiem un mazāk veiksmīgiem risinājumiem cīņā ar pandēmiju, kā arī iespējamajiem rīcības scenārijiem turpmāk. Jana Herbsta un Evita Sniedze priekšlasījumā *Mihails Čehovs Ovišos* domnīcas dalībniekiem piedāvāja izkustēties. Tika iemēģināti ķermeņa un gara vingrinājumi, kurus aktieris, režisors un skatuves mākslas pedagogs Mihails Čehovs (1891–1955) savulaik mācījis saviem studentiem. Uģis Klētnieks sniedza prezentāciju par kvalitatīvas dzīvdzīves modeli un minēja būtiskākos dzīves kvalitātes uzlabošanas aspektus, kas atkarīgi gan no zinātnes sasniegumiem, gan ikdienas paradumu maiņas.

Domnīcas organizētāji arvien ir atvērti jaunām idejām, un sevišķa vēlme ir iesaistīt Ovišu ciematniekus, kas iepriekšējos gados daļēji jau izdevies. Aizbraucot uz Ovišiem, viens

no galvenajiem uzdevumiem ir ienirt plīstošā vilnī! Dižjūras spēks akmeņus un stiklus pārvērš brīnišķīgos oļos, bet atbraucējus laimes un mīlestības pilnos cilvēkos. Un, ja jūsu pēdas ar maigumu, līdzīgi Alberta Bela romāna *Cilvēki laivās* varonim, skar katru zālīti jūrmalas smiltīs, sākat tās ievērot un atpazīt pat aizvērtām acīm. Trauslā piejūras augu valsts šeit ir īpaši skaista un saudzējama: smiltāja nelķe, Lēzeļa vircele un Lēzeļa lipare, Ovišu ģerbonī iekļautās sarkanās cefalantēras un kauslapu tofildijas (vienīgās Latvijā) – trauslums un reizē arī spēks stāties pretī jūras vētrām. Vigu-kangaru reljefs – jūras krastam paralēli vaļņi ar sausiem priežu mežiem – mijas ar mītrām ieplakām. Ainava ceļiniekam šeit liek uzkavēties jebkurā diennakts un gada laikā. Plašais liedags ar oļiem šķiet bezgalīgs un aicina atgriezties pirmatnējā, tīrā jūras piekrastē, kur reiz pastāvējusi nu jau sen izmirušu dzīvnieku un augu valsts. Par to liecina pludmales akmeņos atrodamie fosiliju nospiedumi.

Nozīmīgākā celtne Ovišos ir 1814. gadā celtā 38 metrus augstā Ovišu bāka – senākā Latvijā, no kuras paveras galvu reibinošs skats uz plašo liedagu. Bākas uzraudze un Ovišu ciema dvēsele Iveta Bādere ir lieliska stāstniece: nosaukums jūrniecības kartēs esot iezīmējies jau 16. gadsimta vidū, 19. gadsimta sākumā tika ierosināts būvēt bāku, savukārt 20. gadsimta sākumā vācu armijas karavīri uzcēluši šaursliežu dzelzceļu, kurš gan līdz mūsdienām nav saglabājies.

Skaidrā laikā no bākas varot saskatīt arī Roņu salu. Bākas uguns redzamība jūrā ir ne mazāka kā 15 jūras jūdzes. Ovišu ģerboņa

moto vēsta: “Apvārsnis – mūsu robeža!” Tāpat kā Bākas lasījumu tēmām (2017–2021):

Mārcis Auziņš. *Pārdomas par izglītību Latvijā*
 Uģis Klētnieks. *Kas nosaka mūsu garastāvokli un domāšanu*

Ainārs Dimants. *Ko mūsdienu Latvijā nozīmē dzīvot un rīkoties valstiski*

Ainārs Dimants. *Trīs soļi uz konkurētspējīgu nāciju*

Arvils Ašeradens. *Izglītošanās iespējas, vai izmantosim*

Jānis Gaigals. *Izglītības sistēmas izmaiņas, kuras veicinātu jauno speciālistu palikšanu Latvijā*

Dace Daktere. *Neironu ceļi*

Ģirts Šalms. *Dzīves kvalitāte un zobi*

Valdis Pīrāgs. *Vai mākslīgais intelekts varēs aizstāt ārstus?*

Pēteris Stradiņš. *Kā celt slimnīcu ar sirdi*

Andrejs Ērglis. *Cik publikāciju mums nepieciešams, lai Rīga būtu...*

Ēriks Klētnieks. *Ja Rainis trimdā būtu spēlējies ar bumbiņām...*

Kārlis Rācenis. *Vai medicīnā pastāv paaudžu konflikts*

Signe Vēliņa. *Jūgendstils Rīgas trepju telpās*

Mārcis Auziņš. *Māksla kā slēpta skaitļu un formulu rinda*

Evita Sniedze. *Nemirstīgais Staņislavskis jeb radošums un inovācija Latvijas teātrī*

Mārtiņš Heimrāts. *Kā gleznos pēc 10 gadiem jeb ko Marks Rotko gleznos rīt?*

Petra Kriķe. *Māksla medicīnā jeb precīzijas medicīna kā jauna domāšana*

Kārlis Krūmiņš. *Kā uzsākt radošu procesu personīgi un tagad?*

ŽURNĀLISTI ATMIŅU FRONTĒ

Mārtiņš Kaprāns, *Dr. sc. comm.*,

LU Filozofijas un socioloģijas institūta vadošais pētnieks

Bijušie padomju okupācijas perioda žurnālisti ne pārāk bieži publicē memuārus. Atšķirībā no citiem inteliģences pārstāvjiem viņi pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas biežāk klusēja, nevis centās ieskrāpēt savu pieredzi mēmajās laika klintīs sienās. 2021. gadā Rīgas izdevniecības *Laika grāmata* publicētie biogrāfiskie vēstījumi – Egona Strautiņa grāmata *Kantoris 72/89: Karjera, kārtis, kaislības* un Voldemāra Hermaņa *Mana skiču klade* – liecina par mēģinājumiem šķērsot šo klusēšanas robežu.

V. Hermanis un E. Strautiņš ir ilgstoši strādājuši laikrakstā *Cīņa*, kas LPSR mediju hierarhijā bija oficiālākais no oficiālajiem preses izdevumiem. *Cīņas* redaktoram tika ierādīta pastāvīga vieta Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) Centrālās komitejas birojā – faktiski augstākajā LPSR lēmēj institūcijā –, un šajā laikrakstā vistiešākajā veidā atbalsojās LKP ideoloģiskās nostādnes. Lai gan V. Hermanis un E. Strautiņš pārstāv dažādas paaudzes, viņu profesionālā dzīve veidojās t. s. vēlinajā padomju periodā, ar kuru apzīmē laika posmu no 60. līdz 80. gadiem. V. Hermanis vadīja *Cīņas* Starptautisko ziņu nodaļu (1965–1985), bet E. Strautiņš kopš 1972. gada strādāja par reportieri un vēlāk vadīja Rūpniecības, celtniecības un transporta nodaļu (1981–1989). Tādējādi abas grāmatas papildina *Cīņas* redaktora vietnieka (1964–1969) Augusta Ledīņa agrāk publicētās atmiņas grāmatā *Kas ir, tas ir* (2011), kā arī ilggadējā *Cīņas* redaktora Jāņa Britāna apjomīgo videoliecību, kas glabājas Latvijas Okupācijas muzeja krātuvē.

Priekškaru uz padomju laika žurnālistikas skatuvi daudz plašāk atļaujas pavērt E. Strautiņš. Viņš kodolīgi, bet ar zināmu ironijas un paškritikas devu apraksta padomju žurnālista darba specifiku. Piemēram, tiek stāstīts

par došanos reidos kopā ar radiožurnālistiem, lai pārbaudītu saimnieciskas nebūšanas, vai par komandējumu uz Tjumeņas apgabalu, kur latvieši būvējuši ceļus. Tāpat E. Strautiņš palīdz iztēloties *Cīņas* redakcijas ne tik ideologizēto gaisotni, raksturojot savus kolēģus (J. Britāns, Ēriks Hānbergs, Edgars Preilis u. c.) un kopējās izpriecas. Īpaši vērtīgas, manuprāt, ir atmiņas par Aigaru Misānu, kas vēlinajā padomju periodā veidoja strauju nomenklatūras karjeru, bet 90. gados tikpat strauji pazuda no sabiedrības acīm. E. Strautiņš piedāvā arī versiju, kā Atmodas procesi ietekmēja *Cīņas* ikdienu un stiprināja iekšējo frakcionārismu “partijas orgāna” redakcijā. Šķiet, pretrunu pilno brūkošās padomju iekārtas morāli vislabāk izsaka šie viņa vārdi: “Uz varoņa lomu netaisijos pretendēt, bet arī konformismam ir robežas, kaut savējās sen biju piemērojis apstākļiem.”

V. Hermanis arī atsedz Padomju Latvijas žurnālistikas virtuvi, tomēr tā atklājas kaleidoskopiskā veidā, bieži aprobežojoties ar epizodisku personību vai notikumu izcelšanu. Plašāks skatījums uz laikrakstu *Cīņa* un žurnālistu paveikto tiek atstāts otrajā plānā. Toties viņam izdodas labi parādīt, kā padomju laika starptautisko notikumu apskatnieks radīja savu sociālo kapitālu no kontaktiem ar “sociālistiskā bloka” cilvēkiem Uzbekijā, Vācijas Demokrātiskajā Republikā, Polijā un citviet. Šīs atmiņas papildina redaktora pieredze pretrunīgi vērtētajā laikrakstā *Dzimtenes Balss*, kas Atmodas izskaņā pārtapa laikrakstā *Tēvzemes Avīze*. Kopumā gan V. Hermaņa sastikētajā atmiņu kolāžā lielāka uzmanība ir pievērsta Atmodai un pārejas laikam – 90. gadiem –, uz kā fona tiek vēstīts par rietumnieciskām personībām, tādām kā Dānijas Kultūras institūta Rīgā vadītāju Riki Helmsu vai Miķeļa Valtera dēlu Andri Jēkabsonu-Valteru. Savstarpēji

nesaistīto notikumu un personāžu birums ir tik apjomīgs, ka tas, iespējams, izbirs cauri lasītāja apziņai. Grāmatai būtu lieti noderējis rūpīgāks redaktora darbs, kas autora stāstījumā nodrošinātu hronoloģisku un/vai tematisku konsekveni.

Abas atmiņu grāmatas ir uzrakstītas visnotaļ atšķirīgā stilā un tonīkārtā. Kamēr E. Strautiņš atļaujas būt personisks, V. Hermanis vērs skatu uz savas un citu cilvēku dzīves proscēniju. Taču, atgriežoties pie padomju laika kā šo grāmatu saistvielas, vērtīgas lapaspuses ir veltītas sadarbībai ar padomju režīmu. Tā ir tēma, kas vēl aizvien skaitās neērts temats bijušajai padomju inteliģencei. No mediju darbiniekiem par to, šķiet, publiski visatklātāk ir runājuši Mavriks Vulfsons memuāros *Kārtis uz galda!* (1997), Rihards Kalvāns grāmatā *Atklusējumi* (2006) un Jānis Škapars savā divsējumu dienasgrāmatā *Barjerskrējiens* (2008, 2015).

Abu šeit aplūkoto grāmatu autori bija LKP biedri, kas viņiem, bez šaubām, pavēra labākas karjeras iespējas. Sadarbības pieredzi caurvij zināma nolemtības izjūta, jo “ideoloģiskās frontes kareivim”, kā norāda V. Hermanis, nebija iespējams nekrīst konformismā. E. Strautiņš šo nolemtību gan atjauc ar zināmu cinisma piedevu: “Ja dzīvē gribi kaut ko sasniegt, – mācies, ja vēlies darbā tikt uz priekšu, – stājies partijā. Elementāri primitīva karjerista loģika, vai ne?” Šīs atšķirīgās perspektīvas liecina ne tikai par dažādām personībām, bet arī par divu paaudžu atšķirīgajām robežlinijām, kas tika novilkas

attiecībās ar padomju režīmu un kas arī šodien strukturē starppaaudžu atmiņu diskursu. Pēckara paaudzei, kuru pārstāv V. Hermanis, nolemtība ir centrālais motīvs attiecībās ar varu, savukārt t. s. pēdējā padomju paaudze, kurā iekļaujas E. Strautiņš, lielāku nozīmi piešķir oportūnismam un apzinātai dubulto standartu stratēģijai.

Vēsturiski nozīmīgas ir arī abu autoru atmiņas par saskarsmi ar Valsts drošības komiteju. V. Hermanim, cik var nojaust, īpaši bieži kontakti ar šo mitoloģizēto padomju iestādi sanāca *Dzimtenes Balss* periodā. Atgādināšu, ka šis laikraksts tika izveidots ar nolūku uzrunāt un šķēlt latviešu trimdu, cenšoties iesēt tajā maldinošas domas par labo dzīvi Padomju Latvijā. Laikraksta darbība, arī 80. gadu otrā pusē, atradās VDK interešu lokā. Žēl, ka V. Hermanis tikai garāmejojot piemin tādus interesantus un citos memuāros vai mutvārdu liecībās iepazītus čekas cilvēkus kā Helmūtu Kreicbergu vai Paulu Ducmani. Savukārt E. Strautiņš dalās ar atmiņām par to, kā “drošībnieki” izpostīja viņa vienaudžu dzīvi, kā arī nedaudz sociālpsiholoģiski ieskicē atsevišķu personu (Arnis Jūmītis, Juris Miļevskis) vēlmi kļūt par VDK štata darbiniekiem.

Recenzija tapusi ar Latvijas Zinātnes padomes finansējumu, projekts *Neatkarības arheoloģija: jaunas pieejas nacionālajai pretestības vēsturei Latvijā*, projekta Nr. VPPELETONIKA2021/2-0003.

PATIESĪBAS FILOZOFIJA IEPRETĪ ŽURNĀLISTIKAS ĪSTENĪBAI

Ainārs Dimants, *Dr. phil.*,
professors RSU Komunikācijas fakultātē

Šķiet pašsaprotami, ka viens no žurnālistikas uzdevumiem, tāpat kā, piemēram, izlūkošanai, izmeklēšanai un zinātniskajai pētniecībai, ir nodarboties ar patiesības noskaidrošanu, protams, lietojot savas nozares īpašos profesionālos paņēmienus un līdzekļus. Un, protams, tad mums ir darīšana ar kvalitatīvu žurnālistiku – tādu, kas darbojas atbilstoši profesijas normatīvajiem standartiem. Tādēļ šķiet, ka arī filozofijai, kas nodarbojas ar patiesības noskaidrošanu, nevajadzētu pārlieku relativizēt un diskreditēt žurnālistikas un līdz ar to plašsaziņas (masu) mediju sniegumu – šajos medijos žurnālistika veido satura kodolu, lai gan patiešām ir blakus produkts mediju reklāmas tirgū. Taču “jaunajam filosofam” (laikam gan norāde uz to, ka jaunībā jūra līdz ceļiem) Mārim Kūlim, kā viņu uz pagājušā gada nogalē iznākušās grāmatas *Finis veritatis? Par patiesību un meliem* (Rīga: LU Akadēmiskais apgāds) vāka nosaucis Valsts prezidents Egils Levits, izskatās citādi. Turklāt grāmata galīgi ne bez pamata iekļauta pagājušā gada nozīmīgāko Latvijas zinātnes sasniegumu sarakstā¹. Bet kā, lietojot pašas grāmatas terminoloģiju, ir patiesībā, tieši attiecībā uz autora kritizētajiem “medijiem masām”? Aplūkojot tos diferenciētāk un profesionālāk, kā to dara mediju un komunikācijas zinātne – speciālā sociālo un humanitāro zinātņu nozare –, plašsaziņas mediji izrādās nevis drauds, bet reāla iespēja un cerība, ko autors nepavisam neuzsver. Tieši otrādi.

¹ https://lza.lv/images/Sasniegumi/LZA_sasniegumi_2021.pdf

Izcils ieskats filozofijas vēsturē

Grāmatai ir astoņas nodaļas, un tikai pēdējā, astotā, nodaļa ir veltīta, kā grāmatas ievadā teikts, “patiesībai *darbībā*, proti, tajā ir pausta mūsdienu tendenču kritika” (23. lpp.). Šī nodaļa pēkšņi atšķiras ar publicistisku stilu – ar neargumentētiem apgalvojumiem, bez būtiskām niansēm, kādu pats autors citviet pamatoti pārmet “reklāmdomāšanai” un ar to saistītajai propagandai.

Līdz šai nodaļai raksturīgs stilistiski un saturiski vienots, iekšēji saskaņots, labi argumentēts teksta plūdums – kamēr ir runa par patiesības jēdziena evolūciju filozofijas vēsturē, ko autors acimredzot izcili pārzina. Turklāt grāmatas un it īpaši šīs daļas pamatā ir viņa promocijas darbs Māras Kiopes vadībā. Oriģinālākais šeit ir mazāk zināmā itāļu filozofa Džambatistas Viko ieviestā jēdziena “kopizjūta” (*sensus communis*) kā racionālajai zinātnei alternatīva patiesības noskaidrošanas veida izcēlums polemikā ar Renē Dekartu un izvērsums tālākās vēstures gaitas aprakstā un analizē.

Tieši šīs pirmās septiņas nodaļas ir viegli, plūstoši lasāmas, pretēji autora gaidām (turpat, 23): “Tieši šī, pēdējā, daļa lasītājam varētu šķist vīsaistošākā.” No mediju un komunikācijas zinātnes viedokļa, kā vēlāk redzēsīm, tieši tā liek vilties, toties pirmajās nodaļās daudz kas iepriecina. Piemēram, tādas atziņas, ka “patiesība izveidojas – izaug – cilvēku komunikācijas gaitā” (33), un arī žurnālistikas faktuāļiem (faktu) apgalvojumiem izšķiroši svarīgā: “Fakts par faktu kļūst tad, kad esošo ietērpj valodā, proti, kad lietu stāvoklis tiek nosaukts un ielikts izteikumā. Tikai tad paveras iespēja veikt patiesības noskaidrošanu.” (54) “Tā kā

fakti-apgalvojumi ir valodiski, tiem neizbēgami piemīt arī sociālās nosacītības dimensija”, un “tieši ticības (uzticības) klātesamība ikdienas komunikācijā ir tas apsvēruma, kas ļauj domāt, ka patiesība kā filosofisks jēdziens nebūt nav atceļama” (55).

Cauri Imanuēlam Kantam, Georgam Vilhelmam Frīdriham Hēgelim, Edmundam Huserlam un Martinam Heidegeram, kurus autors īpaši izceļ un plaši apskata, grāmata noved pie Hansa Georga Gādamera hermeneitikas kā augstākās zvaigznes pie patiesības noskaidrošanas debesīm: “Tradīcija, iepriekšpieņēmumi un valoda ir tas, kas nodrošina jēgpilnu komunikāciju.” (271) Precīzi teikts: “Hermeneitika, nodēvējusi saprašanu par valodu, patiesību padarīja par *vārdu*.” (286) Tādēļ, ka “saprāšana noris jēdzienos, tātad tā norit valodā” (287). Šeit autors sasauca ar savas mātes Maijas Kūles veikumu grāmatā *Ceļš saprāšanas labirintos* (Rīga: Zinātne, 1989). No mediju un komunikācijas zinātnes viedokļa būtiski, ka “var secināt, ka filosofiskajā hermeneitikā izgaismojas *sensus communis* idejas, nosakot patiesības vēsturiski komunikatīvo formulu. Patiesība var būt gan vēsturiska, gan komunikatīva.” (290)

Žurnālistika kā fotoreālistisks īstenības atspoguļojums?!

Tiktāl, kā jau teikts, viss ir iekšēji saskanīgi, arī attiecībā uz reklāmdomāšanu un propagandu, bet it īpaši uz timekļa tehnoloģiju trāpīgo un labi izvērsto kritiku tiklab cilvēktiesību, kā arī liberālās demokrātijas aspektā: “Dialektika starp valsti vai megakorporāciju un indivīdu ir dialektika starp publisko un privāto. Privātums ir norobežošanās savās mājās, savā patvērumā. Tas ir jautājums par sajūtu, ko dod būšana vienam ar sevi. Privātums ir nevis bīstams noslēpums, bet gan nosacījums identitātes tapšanai. Nošķirot sevi un savu privātumu no citiem, veidojas sevis apziņa. Privātums palīdz veidot Es apziņu, definēt pašam sevi priekš sevis. Bet tas ir svarīgi, lai cilvēks spētu pilnvērtīgi domāt jeb reflektēt. Domāšanai – refleksijai – vajag sevi, bet sev vajag privātumu. Personai privātumam jābūt paša izvēlei.” (335)

Par politiku jau sākas neargumentēti, bet krāšņi apgalvojumi (kā “Vācija no ekstrēma nacionālisma ir iekritusi destruktīvā pašnīcībā”, 341), bet visvairāk autors pretrunās nonāk par plašsaziņas medijiem un žurnālistiku, un to nevar nepamanīt. No vienas puses, jāuzteic mēģinājumi saprast šīs matērijas (objekta) smalkumu, piemēram: “Medijs, protams, zināmā mērā ir līdzeklis.” (317) Patiesībā tas norāda uz latviešu valodas termina “plašsaziņas līdzekļi” neatbilstību apzīmējamā jēdziena būtībai. Arī: “Hermeneitiskās filosofijas kontekstā, domājot par plašsaziņas līdzekļu darbības principiem, problēma ir nevis fakti, bet faktu izvēle.” (327) Tomēr “patiesības teorijas kontekstā tas ir krietni svarīgāk – sociālo tīklu dominance ikdienas komunikācijas gaitā izraisa ziņu atomizāciju, proti, atsevišķi stāsti kā plakāti nokļūst uz publiskas sienas, bet vienlaikus tiek atrauti no piesaistes autoram un oriģinālajam izdevējam” (lasi – plašsaziņas medijam, 329). Te tieši iezīmējas plašsaziņas mediju un to zīmolu kā enkuru un orientējošā loma “viedokļu jūrā”, nevis pamats eksplīcitam un noniecinošam apgalvojumam par tiem: “Šis temats noveco.” (Turpat)

No otras puses, vairāk ir plašsaziņas mediju un žurnālistikas būtības neizpratnes un pavirša tvēruma. Piemēram: “Masu mediji ir tulki un garīdznieki, kas inertajai vielai pavēsta ziņas.” (317) Par salīdzinājumu ar tulkiem un garīdzniekiem kā starpniekiem var piekrist, toties ne tikai plaši pazīstamajā mediju lietojuma un apmierinājuma teorijā² jau sen pierādīts, ka mediju lietotāju “masas” nav nekāda “inertā viela”, bet gan katrs mediju lietotājs darbojas kā mediju saturu selektīvojošs indivīds.

Tāpat: “Žurnālistikā pamatīgi iemājojušais mīts par objektivitāti, ja ņem vērā patiesības vēsturiskuma un valodiskuma modeļa atziņas, ir vismaz apšaubāms.” (326) Saprotams, konceptuāli var un vajag apšaubīt it visu, arī žurnālistika atzīst savus neobjektivitātes trūkumus, kurus atklāj mediju un komunikācijas zinātne (sal. Beks 2021³, 242), tomēr patiesības

² <https://enciklopedija.lv/skirklis/105564-mediju-lietojuma-un-apmierin%C4%81juma-teorija>

³ Beks, Klaus (2021) *Mediju un komunikācijas zinātne*. Rīga: Biznesa augstskola Turība.

labad tas darāms atbilstoši konsekventam pamatojumam. Būtībā autors te nonāk pretrunā pats ar savu hermeneitisko patiesības (šajā gadījumā šaurāk – objektivitātes) definīciju, jo faktiski neatzīst, ka žurnālistikai un it īpaši ziņu žurnālistikai, par ko īstenībā ir runa, tā ir sava: atbilstība faktiem, ziņas un viedokļa nošķiršana, skatījumu daudzveidība, godīgums un līdzsvarotība (sal. Dimants, Russ-Mols 2009⁴, 335). Tādēļ nav saprotams autora sarūgtinājums un pārmetums: “Izvēlētie fakti veido stāstus, nevis fotoreālistisku vēstures re-produkciju.” (326) Vēl vairāk: “Nepielūdzamā atziņa, ka ikviena ziņa ir nevis fotoreālistisks īstenības atspoguļojums, bet gan ierobežots, kontekstuāls stāsts, objektivitātes ideālu padara par naivu atziņu.” (339)

Vienīgi jājautā: kurš, izņemot Māri Kūli, no žurnālistikas ziņas sagaida vienīgi fotoreālistisku īstenības atspoguļojumu? Vai un kādā mērā tas vispār ir iespējams (par to ir šī grāmata) un būtu žurnālistikas un mediju profesionālais uzdevums?

Uz šo jautājumu atbild mediju un komunikācijas zinātne un citstarp tādi filozofiskie sociologi, kuru atziņām autors pievēršas tikai garāmejot (Jirgens Häbermāss) vai nepievēršas vispār (Niklass Lūmans), savā kritiskajā analizē nez kāpēc apstājoties tikai pie 1988. gadā izdotās Edvarda Hermana un Noama Čomskas grāmatas par ASV masu mediju politekonomiju⁵.

Šajā vietā nāk prātā paša autora citētā Slavojas Žizeka atziņa, ka “par patiesības nāvi un vēsturisko relativismu visvairāk sūkstās tie, kuri dvēseles dzīlēs alkst atgriezties pie laikiem, kad valdīja viena patiesība visiem” (327). Tāpēc gribas pievienoties Egilam Levitam uz grāmatas vāka: “Tomēr bez patiesības un tās pastāvīgas meklēšanas neviena sabiedrība nevar dzīvot un attīstīties pilnvērtīgi.” Jāpiebilst – arī tieši žurnālistika un plašsaziņas mediji.

Nobeigums

Kopsavilkumā jāpiemin, ka pēcpatiesības vietā autors trāpīgi iesaka precīzāk runāt par pēcuzticēšanās laikmetu (364), kura zīme ir patiesības inflācija (364). Bet nevietā ir pēdējās nodaļas virsraksts *Finis veritatis* bez jautājuma zīmes – patiesības gals.

Nekāda patiesības gala nav. Toties jānorāda, ka autors kļūdās, ierindodams meklēšanas rīkus pie sociālajiem tīkliem jeb precīzāk – sociālās tīklošanās vietnēm (339). Sociālie mediji ir plašāks jēdziens nekā sociālie tīkli un ietver arī meklēšanas rīkus. Tāpat dzīvošana angļoamerikāņu valodas pasaulē ir likusi nosaukt vācu filozofu Pēteru Sloterdijku par Sloterdaiku (257) un ievērojamo vācu filologu Paulu Fridlanderu par Polu (262). Bet tas nekavē runāt par Vācijas pašnicinājumu (sk. iepriekš)...

⁴ Dimants, Ainārs; Russ-Mols, Stefans (2009) *Žurnālistika*. Rīga: Biznesa augstskola Turība.

⁵ Herman, Edward S.; Chomsky, Noam (1988) *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. London: The Bodley Head.

PLAŠĀKĀ PUBLIKĀCIJA PAR KURZEMES OPERĀCIJU UN MŪRMUIŽAS KAUCI

Mikus Žagata, *Mg. hist.*

Vladimira Veļikanova (*Vladimir Velikanov*) un Sergeja Mehņeva (*Sergej Mechnev*) grāmata *Kurljandskaja operacija 1705–1706 gg. i srazhenie pri Gemauertgofo* (Kurzemes operācija 1705.–1706. gadā un Mūrmuižas kauja, krievu val.), kas veltīta karadarbībai Kurzemes un Zemgales hercogistes teritorijā 1705.–1706. gadā un Mūrmuižas kaujai, tika izdota 2016. gadā Maskavā (sēr.: *Ratnoe delo*. Moskva: Russkie vitjazi) un ir samērā unikāls iespaiddarbs par šo tematu. Pētījuma autors V. Veļikanovs ir ekonomikas zinātņu kandidāts, kurš specializējās krievu bruņoto spēku organizācijas un attīstības izpētē par laika periodu no 17. gadsimta otrās puses līdz 18. gadsimta pirmajai trešdaļai. Viņš publicējis rakstus vairākos Krievijas militārajai vēsturei veltītos žurnālos, kā *Staryj cejchgauz*, *Vojn* u. c. Tāpat ir autors emuāram <http://rusmilhist.blogspot.com/>, kurā kopš 2010. gada ieraksti regulāri veltīti viņa interesēm atbilstošā perioda militārajai vēsturei. S. Mehņevs ir atvaļinājis jūrnieks, novadpētnieks.

Grāmata nav bieza, tās apjoms ir tikai 87 lappuses, tā ir krievu valodā bez anotācijas kādā citā valodā, turklāt tajā ir iekļautas arī tabulas un dažādi ilustratīvie materiāli. Viss darbs nav vienīgi par karadarbību Kurzemes un Zemgales hercogistē (turpmāk – hercogiste) 1705.–1706. gadā. Darba ievadā daļa apjoma ir veltīta hercogistes vēsturei kopš tās izveides, ieskaitot ekonomisko un koloniālo vēsturi, kā arī specifiski – hercogistes iesaistes iemesliem Lielajā Ziemeļu karā, kā arī Lielā Ziemeļu kara darbībai hercogistes teritorijā un tās pierobežā līdz 1705. gadam. Tāpat grāmatas beigās autori nelielu apjomu veltījuši karadarbībai hercogistes teritorijā arī pēc 1706. gada.

Lielā Ziemeļu kara historiogrāfijai 20. gadsimtā Latvijā ir bijusi tendence kara notikumus

hercogistē, Zviedru Vidzemē un tuvējā pierobežā skatīt vispārīgi, pievērsoties tikai galvenajām kaujām un pavērsiena punktiem kara gaitā. Savukārt citu valstu historiogrāfija detalizētām Lielā Ziemeļu kara notikumu aprakstam un analīzei hercogistē, Zviedru Vidzemē un Zviedru Baltijas provinču pierobežā vai nu lielākoties nav pievērsusies, vai tos pētījusi epizodiski. Savukārt Latgales vēstures kontekstā Lielais Ziemeļu karš ir palicis gandrīz pilnīgi nepētīts. Detalizētākie Lielā Ziemeļu kara apraksti hercogistes kontekstā ir attiecināmi uz mūsdienu vēsturnieces Mārītes Jakovļevas, kā arī zināmā mērā uz padomju perioda vēsturnieka Jāņa Zuša pētījumiem, lai gan J. Zutis Kurzemes un Zemgales vēsturei uzmanību pievērsis, vienīgi gatavojot Latvijas PSR vispārējās vēstures monogrāfijas. No vēsturniekiem ārpus Latvijas nozīmīgākais devums Lielā Ziemeļu kara notikumiem pētījumos Latvijas teritorijā ir igauņu vēsturniekiem Helduram Palli (*Heldur Palli*) un Margusam Laidrem (*Margus Laidre*), taču lielākoties tikai Zviedru Vidzemes vēstures kontekstā, saprotamu iemeslu dēļ gandrīz nemaz neatsaucoties uz notikumiem hercogistē. Tā kā kopš Lielā Ziemeļu kara beigām ir pagājuši jau vairāk nekā 300 gadu, ir apsveicams katrs vēstures avotos balstīts pētījums, kas palīdz skaidrot šos vēsturiskos notikumus.

Darba autori par pamatu pētījumam ir izmantojuši Krievijas, Zviedrijas un Latvijas arhīvos esošos dokumentus, savukārt poļu un sakšu armiju aprakstam ir izmantota attiecīgo valstu vēstures literatūra. Tiesa, spriežot pēc atsaucēm, paši autori faktiski Zviedrijas un Latvijas arhīvos nav bijuši, bet izmantojuši ar citu vēsturnieku palīdzību iegūtus materiālus no šiem arhīviem, publicētos (iespiestos) avotus, kā arī internetā pieejamo publicēto avotu bāzi (kauju relācijas, kauju zīmējumus, trofeju

sarakstus un bildes, zviedru karavīru atmiņas, proti, publikācijas dažādu bibliotēku, arhīvu un muzeju uzturētajās datubāzēs). Jāatzīmē, ka tas netiek slēpts un tiek izteikta pateicība personām, kuras palīdzējušas ar materiālu sagādi. Attiecīgi šis fakts ļauj izteikt apgalvojumu, ka detaļu līmenī informācija par zviedru un poļu-lietuviešu spēkiem nav tik ļoti precīza kā par krievu spēkiem. Proti, piemēram, īsi pēc kaujām zviedru puses publicētās kauju relācijas (kas izmantotas publikācijas sagatavošanā) tomēr būtu uztveramas ar zināmu kritiku, jo tika gatavotas plašai publikai, pasniegtas lasītājiem vieglāk uztveramā, vienkāršotā valodā, un tām nepārprotami bija propagandas raksturs. Savukārt mūsdienās publicētie tā laika zviedru avoti, kā, piemēram, karavīru dienasgrāmatas, ir tikai daļa (iespējams, interesantākā daļa) no notikumu laikā tapušajiem avotiem, kuri būtu jākonfrontē, piemēram, ar ikdienas korespondencē starp militārpersonām un amatpersonām apmainīto informāciju. Tas šajā pētījumā specifisko izmantoto avotu dēļ nav darīts. Tāpat šķiet, ka darba autori nav informēti par trim Mārites Jakovļevas rakstiem *Latvijas Vēstures Institūta Žurnālā* 2007.–2009. gadā, kuros specifiski pētīta karadarbība hercogistes pierobežā 1700.–1705. gadā. Lai gan paši raksti ir latviešu valodā, tomēr to kopsavilkumi ir vācu valodā, turklāt ar mūsdienu mašintulkošanas iespējām rakstu izmantošanai svešvalodās problēmām nevajadzētu rasties, un publikācijas autori ar tiem būtu varējuši iepazīties. Tātad šis darbs uzskatāms par ievērojamu, taču nepilnīgu pētījumu par aprakstāmo tēmu. Attiecīgi tēmu un notikumu nevarētu uzskatīt par labi izpētītu, īpaši zviedru un poļu-lietuviešu armiju kontekstā.

Tāpat grāmatas zinātniskais noformējums nav pilnīgs. Atsauces ir, un tās ir noformētas zinātniski, periodiski tekstā norādot informācijas avotu, kā arī aprakstot situācijas, kad dažādos avotos sniegtā informācija nesakrīt. Tādās situācijās tiek argumentēti norādīts uz, autoruprāt, korektāko informāciju. Tomēr, kā jau teikts iepriekš, darbam nav anotācijas svešvalodā, nav avotu un literatūras apskata, kā arī avotu un literatūras saraksta.

Autori lielas pūles veltījuši krievu un zviedru karaspēka skaitliskai analīzei un kalkulēšanai no 1704. līdz 1706. gadam. Tas darīts, apkopojot un salīdzinot dažādus avotus. Ņemot vērā, ka īsi pēc kaujām propagandas nolūkos sagatavotajās relācijās informācija parasti ir pasniegta vispārināti, ienaidnieka zaudējumus pārspilējot, bet savējo spēku zaudējumus samazinot, šī argumentētā skaitlisko datu analīze ļauj labāk izprast tālaika armiju komandieru lēmumus vienas vai otras darbības veikšanai. Autori atsevišķos gadījumos vēl analizējuši arī konkrētus iespējamus karaspēku pārvietošanās maršrūtus, par kuriem vēstures avoti nereti nesniedz pilnu informāciju. Tas ir svarīgi, jo līdzīgi kā skaitliskā informācija labāk palīdz izskaidrot vēsturisko norišu hronoloģisko loģiku. Uz 1705.–1706. gadu attiecināmie armiju skaitliskie lielumi uzskatāmības labad pasniegti sešās tabulās, uzskaitot pulku skaitlisko sastāvu, to zaudējumus. Tiesa, piecas no sešām tabulām ir attiecināmas uz krievu armijas skaitlisko sastāvu, kas būtu skaidrojams gan ar faktu, ka zviedru armijas skaitliskais sastāvs apskatāmajā periodā būtiski nemainījās, gan ar izmantoto avotu specifiku, proti, Zviedrijas un Baltijas arhīvu materiāli izmantoti tikai izlases veidā. Tāpat grāmatā ievietotas piecas krāsainas detalizētas Jēkabpils (1704) un Mūrmuižas (1705) kauju kartes, kā arī četras melnbaltas reģiona kartes, kurās norādīti galvenie karaspēku pulcēšanās rajoni un pārvietošanās virzieni. Grāmatā ir iekļautas vairākas aprakstāmajā periodā radīto kauju shēmu un gravīru kopijas, piemēram, Daugavas kauja (1701) vai Jelgavas aplenkums (1705), kā arī militāro vienību komandieru un valdnieku portreti, kaujās pazaudētu zviedru un krievu vienību trofejas (lielgabali, bungas, karogi). Īpaši pēdējā attēlu kategorija šajā grāmatā, lai gan ilustrē notikumus, tomēr šķietami pilda “darba apjoma” uzturēšanas funkciju, jo zinātnisku vērtību to iekļaušanai darbā ir grūti izskaidrot. Būtisku pievienoto vērtību šie attēli nedod.

Publikācijā jaušamas zināmas simpātijas pret krievu karaspēku, lai gan kopumā grāmata sarakstīta neitrālā tonī. Piemēram, secinājumos par 1705.–1706. gada Kurzemes

kampanas rezultātiem jaušama vēlme nostādīt iebrukuma hercogistē neviennozīmīgo rezultātu (zviedru armija netika iznīcināta, hercogiste tika okupēta, tomēr okupācija netika noturēta) kā otrās nozīmes (taktisko mērķi), bet par primāro un izpildīto (stratēģisko) mērķi tiek nosaukta cara armijas komunikācijas līniju nodrošināšana Lietuvas teritorijā pret Lēvenhaupta armijas apdraudējumu. Neapstrīdot apgalvojumu, ka cara armijai bija nozīmīgi nodrošināt komunikācijas līnijas cauri Lietuvas teritorijai, šī mērķa sasniegšana tomēr būtu bijusi iespējama, arī novirzot tam mazākus militāros spēkus un neorganizējot karagājienu, kura gaitā tika veikta cietokšņu aplenkšana un ieņemšana.

Latvijas vēstures kontekstā vēl vērts atzīmēt, ka pētījumā ir atsauces uz krievu karaspēka pārvietošanos un uzturēšanos Daugavpils un Drujas tuvumā. To ir vērts atzīmēt, jo, kā jau iepriekš minēts, Lielais Ziemeļu karš Latgales vēstures kontekstā historiogrāfijā nav plaši apskatīts, acimredzot tāpēc, ka nozīmīgas

kaujas vai citi notikumi šajā Polijas-Lietuvas teritorijā nenotika. Tomēr, ņemot vērā, ka karaspēku parasti uzturēja tā teritorija, kurā atradās karaspēks, var pieņemt, ka vismaz Latgales dienvidu daļa (Daugavpils un Drujas pievārtē) ir cietusi karā netieši, krievu un lietuvišu karaspēkiem no vietējiem iedzīvotājiem rekvizējot proviantu un citu uzturu. Jāatzīmē gan, ka recenzējamā darba autori šim aspektam uzmanību atsevišķi nav pievērsuši un šī tematika būtu pētāma papildus.

Rezumējot – lai gan šī grāmata drīzāk ir plašs ilustrēts raksts, tam trūkst pilnīga zinātniskā noformējuma un darba kvalitāte iegūtu, ja pētījuma autori būtu tās tapšanā izmantojuši Zviedrijas un Baltijas arhīvos klātienē apgūtu avotu bāzi, kā arī Latvijas vēsturnieku pētījumus, recenzijas autora ieskatā šī ir līdz šim plašākā apkopojoša rakstura publikācija, kas veltīta šim vēstures notikumu kopumam un visumā ir vērtīgs pienesums Latvijas vēstures izpētei, īpaši tādēļ, ka viegli pieejama iegādei grāmatnīcās plašākai publikai.

PĀRDOMAS PAR GRĀMATU *LATGALE. ATSPULGI VĒSTURES SPOGULĪ*

Inese Runce, *Dr. hist.*,

LU Filozofijas un socioloģijas institūta vadošā pētniece

Kādreiz 19. gs. beigās barons Gustavs fon Manteifels no Dricāniem esot dūsmās uzrakstījis, ka poļi par Sumatru un Borneo salām zina daudz vairāk nekā par savām Polijas-Lietuvas valsts bijušajām ziemeļu teritorijām. Arī interese esot lielāka par šīm eksotiskajām salām nekā par Latgali.

Baronam G. fon Manteifelam arī šodien būtu ko teikt par mūsdienu Latvijas vēstures politiku un pētījumiem. Latgales vēsture arī 21. gs. turpina būt *terra incognita* gan lielākajai daļai profesionālo vēsturnieku, gan amatieriem. Varam attaisnoties ar 20. gs. traģēdiju un karu šausmām, okupācijām, totalitārajiem un autoritārajiem režīmiem u. c. objektīvām realijām, taču arī šodien pēc 30 savā neatkarīgajā Latvijas valstī pavadītiem gadiem nekas daudz nav mainījies, un barona G. fon Manteifela sāpi par vēsturiski, akadēmiski un intelektuāli “nezināmo zemi” Latgali neviens nav pacenties mazināt.

Latgales vēstures pētījumi, īpaši, kas attiecas uz 20. gadsimtu, veido mazu daļu no Latvijas vēstures historiogrāfijas. Par nožēlu, Latgales vēstures izpēte nav bijis prioritārs virziens Latvijas vēstures zinātnes attīstībā pēdējos trīsdesmit gados. Daudzu Latgales 20. gadsimta vēstures notikumu gaita, vēsturiskais konteksts, personību un institūciju loma un nozīme aizvien ir mazpētītas tēmas, kas atrodas dažādu vēsturisko un ideoloģisko interpretāciju gūstā, tādējādi radot daudzas vēsturiskā procesa un konteksta neskaidrības.

Šos akadēmiskos robus Latgales vēstures pētniecībā nereti fragmentāri aizpilda novadpētnieki vai arī vēsturnieki – amatieri, kuru zinātniskā interese ved ārpus tradicionālās vēstures zinātnes pētījumu metodoloģijas

rāmjiem. Viens no šādiem Latvijas zinātniekiem ir Manfreds Šneps-Šnepe, kurš 2020. gadā izdeva savu jaunāko garadarbu no vēstures zinātnes jomas – *Latgale. Atspulgi vēstures spogulī*.

Autors ir tehnisko zinātņu doktors telekomunikācijās (1969), inženierzinātņu habilitētais doktors (1992), Ventspils Augstskolas Starptautiskā radioastronomijas centra vadošais pētnieks, bijis viens no Rēzeknes Augstskolas dibinātājiem. Kā pats uzsver grāmatā, viņš vienmēr aktīvi interesējies par vēsturi, kā arī publicējis savus atklājumus par dažādām Latvijas vēstures tēmām, personībām un vēstures notikumiem. Uz grāmatas vāka M. Šneps-Šnepe atzīst, ka šī grāmata par Latgali ir ne tikai stāsti (klasiski struktūrēti periodiski laikā – aut.) par Latgali, bet arī par to, kas notika tai apkārt – gan tuvākā, gan tālākā pasaulē: “Tas ir vēstījums par gadsimtiem, kariem un iekarojumiem, par dižu un ne tik dižu cilvēku likteņiem.”

Jau grāmatas nosaukumā uzsvērts, ka tie ir vēstures atspulgi, liekot lasītājam noprast, ka nav ambīciju to saukt par objektīvu (cik jau nu tas šajā zinātnes jomā ir iespējams) pētījumu, bet gan subjektīvu nevēsturnieka skatījumu, kam ļauts plūst raitāk un brīvāk, ārpus vēsturisko notikumu tradicionālā tematiskā loka. Autors ar savu ideoloģiski visai kreiso skatījumu mēģina šķetināt Latgales vēstures notikumu gaitu un izvērtēt, viņaprāt, redzamāko un nozīmīgāko latgaliešu personību devumu. Profesors ir centies parādīt Latgales vēstures notikumu mozaiku, ieliekot to pasaules vēstures kontekstā. Viegli, aizraujoši un ar vērīenu. Ar pārāk lielu centību un tekstuālu apjomu autors cenšas padarīt Krievijas ķeizarieni Katrīnu I

par latgalieti, uzsvērt latviešu sarkano strēlnieku pasaules nozīmi un viņu ietekmi Latgales II kongresa gaitā, kā arī izceļ Latgales historiogrāfijā nezināmu personību lomu un devumu Latgales kultūrvides veidošanās procesā.

Tā kā šī grāmata ir veidota pēc atspulgu principa un koncepcijas, kas ir visai pateicīgs piegājiens, tad tā arī jālasa un to var lasīt ar lielu interesi kā autora paša subjektīvo idejisko skatījumu un tēmu selektivitāti.

Manu neizpratni raisīja tikai divas lietas. Pirmais, cik lielā mērā, pat nediplomēta vēsturnieka sacerējumā, var atļauties eksponēt sevi un savu vēsturi. Un otrs – cik daudz pat šāda formāta vēstures sacerējumā ir atļauts būt politiskam – nepamatoti kritizēt savus politiskos pretiniekus, konkrēti šeit minot Latgales simtgades kongresa norisi, sniegumu un cilvē-

kus, kuri aktīvi darbojās šī notikuma tapšanā un norisē? Jautājums paliek neatbildēts, tādu precedentu īsti nav arī bijis. Turklāt šīs divas nianšes grauj paša autora reputāciju un ticību viņa izvēlētajiem Latgales vēstures atspulgiem. Negribu domāt, ka šī grāmata ir tapusi, tikai un vienīgi lai autors aktualizētu sevi vai savu personīgo vēsturi un nomelnotu politiskos pretiniekus. Kaut gan, lasot uzmanīgi un nonākot pie grāmatas nobeiguma, un izdevumā redzot sponsoru vārdu, šī sajūta ir brīžiem nepārvarama.

Taču, neskatoties uz šī divām mazajām nianšēm, grāmata ir vērtīga lasāmviela ikvienam, kam interesē ne tikai Latgales vēsture, bet arī labs subjektīvs vēstures atspulgs un tā pasniegšanas pilotāža. Nevienu minūti nav garlaicīgi, un liels paldies autoram par to.

TRĪS VĪRU DZĪVESSTĀSTI

Brigita Šiliņa, *Dr. philol.*

Grāmatu *Pārcēlāji* – Ēriks Tomsons, Pēteris Jansons, Laimonis Pētersons LU Filozofijas un socioloģijas institūta Latvijas mutvārdu vēstures sērijā *Bezbaillīgie* (sastādītāja Māra Zirnīte) izdevis apgāds *Mansards* (Rīga, 2021).

Apskatu sāksu ar apliecinājumu: šī ir grāmata, kurā laimīgi apvienojas vēsturiskas, socioloģiskas, lingvistiskas vērtības ar stāstnieciskām, šizetiskām, tātad – literārām – kvalitātēm. LU Filozofijas un socioloģijas institūta asociācijas *Dzīvesstāsts* 2014. gada vadlīnijās dzīvesstāstu intervētājiem un rakstītājiem šādi raksturota pieeja darbam: “Raudzīties uz vēsturi no cilvēka viedokļa, apzinoties, ka **itīn viss** atstāj pēdas cilvēku dzīvēs, uzskatos, raksturos, rīcībā.”¹ Par to, cik interesanta pētniekam ir dzīvās, ikdienā runātās valodas avotu pieejamība, runā Ķīles Universitātes profesore Nikola Nau (*Nicola Nau*): “Pastāv atšķirības starp lingvistiskajā literatūrā aprakstīto un ikdienā runāto valodu. Tā kā mani vairāk interesēja tieši pēdējā, turpināju meklēt avotus, kuri atspoguļotu valodas faktisko lietojumu. Tā es nejausi iepazīnos ar NMV kolekciju. Tajā apkopotu vecākās paaudzes latviešu dzīvesstāsti. Lielākā daļa stāstītāju ir 60–90 gadus veci. Viņi nāk no dažādiem Latvijas novadiem, un katram no viņiem ir atšķirīgs izglītības līmenis, profesija un, protams, personiskā pieredze.”²

Dzīvesstāstu projekta iecere ir fundamentāla. Lai vispusīgi novērtētu tās īstenošanu un

ieguvumus, man nepietiek ne laika, ne vietas, arī zināšanu ne. Tādēļ savu *Pārcēlāju* apskatu atļaujos ierobežot ar literāru, valodniecisku, pedagoģisku aspektu vērtējumiem.

Aizraujoša lasāmviela

Grāmatas *Pārcēlāji* varoņi ir trīs vīri, kuru dzīvesstāsti ir raibu notikumu bagāti, riska un aizraujošu piedzīvojumu pilni. Daudz kas viņu dzīvesstāstos ir kopīgs, tādēļ pilnīgi pamatota ir viņu dzīvesstāstu publicēšana vienā grāmatā. Bet katrs stāsts ir arī atšķirīgs, individuāli specifisks.

Vispirms par kopīgo. Visi trīs ir latviešu zēni, kuru agrinās jaunības dienas saistītas ar laukiem. Visi trīs ir sapņojuši par jūru. Visi trīs apguvuši kuģa mehānika prasmes Rīgas jūrskolā. 1944. gadā, kad Otrais pasaules karš bija iegājis nobeiguma fāzē un sākās plaša bēgļu kustība no Latvijas uz Rietumiem, lai izvairītos no okupācijas varu maiņas radītā haosa un civiliedzīvotāju apdraudējuma Latvijas teritorijā, visus trīs dažādos ceļos iesaistīja bēgļu slepenā, nelegālā pārcelšanā no Ventspils apkārtnes zvejas motorlaivās nakts aizsegā pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, uz Gotlandi, kas bija vistuvākā sasniedzamā kara neskartā sala. Viņi bija jauni, pārgalvīgi divdesmitgadnieki, kam vējš matos un sirdī, bet arī mīlestība pret ģimeni, dzimteni un tautu, ja arī ar to īpaši neplātījās. Sūras dzīves pieredzes viņiem vēl tik maz, ka īstu bailu riskēt nebija. Tā viņi visi neatkarīgi viens no otra kļuva par leģendāriem varoņiem, par pārcēlājiem, atsaucoties LCP aicinājumam. Aktīvā kursēšana no Jūrkalnes uz Gotlandi un atpakaļ notika 1944. gada beigās un 1945. gada sākumā. Tas ir rudens, ziemas un pavasara laiks, kad jūrā mēdz plosīties vētras, kad laikapstākļi strauji var mainīties un kuģot ar tehniski vāji aprīkotām zvejas laivām ir gandrīz bezprātīgs avantūrisms. Ne velti sērija nosaukta

¹ Zirnīte, Māra; Garda, Ieva (sast.) (2014) *Vadlīnijas intervētājiem un atmiņu rakstītājiem*. Sēr.: Mutvārdu vēsture un dzīvesstāsti. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūta asociācija “Dzīvesstāsts”. Pieejams: <https://mutvarduvesture.lv/publication/2014-vadlinijas-intervetajiem> (24.09.2022.).

² Nau, Nikola (2001) Mutvārdu teksti – lingvistiskās analīzes avots. *Spogulis: Rakstu krājums*. LU FSI projekts “Latvijas mutvārdu vēsture”, 109.

Bezbaillīgie – bija jābaidās gan no dabas stihijas, gan no vācu armijas, kas atkāpjas, gan uzbrūkošās krievu armijas. Jāņem vērā arī laivas celtpēja un bēgt gribētāju lielais skaits un līdzņemto mantu svars. Kad ūdens jau smeļas laivā, pārcelājumiem nākas lādēt pāri laivas malai saiņus un koferus, jo labāk zaudēt mantu, lai cik dārgu un vērtīgu, nekā dzīvību. Ekstremālas situācijas prasa ekstremālus risinājumus.

Ekstremālas situācijas un pārgalvīgi risinājumi ir piedzīvojumu literatūras neatņemama daļa. Atšķirībā no piedzīvojumu romāniem, kas ir autoru iztēles radīti, šeit ir atmiņu stāsti par pieredzēto, piedzīvoto un pārciesto. Taču šajos dzīvesstāstos nav atrodama ekstrēmo situāciju glorificēšana vai izskaistināšana. Tieši otrādi, kā savu stāstu ievada Ēriks Tomsons: “Visādi mums gājis, cilvēkus mocīja jūras slimība. Visi bijām izmirkuši slapji līdz ādai. Nekā skaista tai pārceļšanā nebija, un nekāda prieka arī ne. Viss bija drūms un neatkārtojams. Izdzīvoja tie, kas bija stipri.”³ Šie jaunekļi bija stipri kā miesā, tā garā.

Katrs stāsts papildina vai piešķir kādu jaunu īpašu niansi kopējā ainā par tā laika notikumiem un pārdzīvojumiem un liecina – laika gaitā atmiņas mēdz dzist vai pārveidoties. Viens un tas pats laiks, vieni un tie paši notikumi vai fakti var gūt mazliet atšķirīgu atspoguļojumu, kas rada pārsteidzošu patiesīgumu un dziļuma efektu. Multidimensionāls atspoguļojums bagātina vēstījumu.

Dzīve kā artefakts

Pārcelāja tēlam Eiropas kultūrā ir mūžsena tradīcija. Antīkā pasaulē tas ir dzīvības un nāves šķirējs Hārons, kas ceļ pāri Stīksai jeb Lētai mirušos. Hārons ir Nakts un Tumsas radīts pusdievs. Arī šo dzīvesstāstu pārcelāji darbojas nakts un miglas aizsegā, arī viņu darbs ir uz dzīvības un nāves robežas, bet viņi ceļ pāri, lai glābtu no nāves un iznīcības, nevis vestu uz mirušo aizmirstības valstību. Tādējādi viņi ir mitoloģiskā Hārona reverss.

³ Tomsons, Ēriks (2021) Izdzīvoja tie, kas bija stipri. Zirnīte, Māra (sast.) *Pārcelāji*. Sēr.: *Bezbaillīgie*. Rīga: Mansards, 22.

Apzinos, ka 103 gadu vecumā 22. septembrī aizsaulē aizgājušajam Ērikam Tomsonam salīdzinājums ar sengrieķu pusdievu šķistu pār mērīgs un nevajadzīgs. Arī pārējiem diviem tas varbūt būtu šķitis lieks, jo arī Pēterim Jansonam un Laimonim Pētersonam stāstījuma tonis ir visnotaļ piezemēts, lietišķs, varētu teikt – aturīgs. Viņi stāsta par savu dzīvi vienkārši un bez romantizēšanas, bez traģisma, ar stoisku, brīžiem ironisku pašapziņu. Dzīve nodzīvota tā, kā nodzīvota, un viņi ir mierā ar to. Jo viskritiskākajās situācijās viņi ir izdzīvojuši!

Nevaru nepieminēt šīs grāmatas pozitīvo psiholoģisko efektu. Pārcelāji nežēlojas un negaužas, kaut gan būtu par ko ir žēloties, ir gausties. Jāsastopas gan ar aizdomām par spiegošanu, ar pieņēmumiem, ka viņi ir pašlabuma meklētāji, ar nepateicību un nodevību – Ēriks Tomsons un Laimonis Pētersons pa pilnam dabūja izbaudīt Sibīrijas leģeru dzīves “jaukumus”⁴. Bet galvenais – viņu notikumu bagātajā dzīvē lielākais pāridarījums ir noklusēšana, izdzēšana no cilvēku atmiņas. Tā pielīdzināma garīgai iznīcināšanai, jo, kā rakstījis Andrus Kivirehks, “tā, par kuru neviens neko nezina un ko neviens nekad nav redzējis, īstenībā jau nemaz nav”⁵.

Man kā literatūrzinātniecei un literatūras vērtētājai, protams, pirmkārt gribas izcelt *Pārcelāju* nenoliedzamās literārās kvalitātes – raitu stāstījumu, nesarežģītu, tomēr dzīvu un izteiksmīgu individualizētu valodu, saistošus aprakstus un svarīgu notikumu patiesu, neizskaistinātu, tādēļ ticamu izklāstu – un ieteikt lasīt šo grāmatu kā ļoti labu un interesantu literatūru, kas bagātina lasītāju. Tomēr apzinos, ka mutvārdu vēstures izdevumu mērķis un virsuzdevums ir cits, proti, neļaut cilvēka dzīvei, darbam, pārdzīvojumiem, domām, ceļībām, jūtām, ticībai, mīlestībai un visam, kas bijis vērtīgs un nozīmīgs cilvēka dzīvē, iekrist aizmirstībā un līdz ar to nebūtībā. Vēsture

⁴ Par pārcelāju nodošanu aizmirstībai izvērsti grāmatas ievadrakstā: Zirnīte, Māra (2021) Kad pie varoņiem nav jākāpj uz pjedestāla. Zirnīte, Māra (sast.) *Pārcelāji*. Cit. izdevums, 11–19.

⁵ Kivirehks, Andrus (2022) *Vīrs, kas zināja čūskuvārdus*. Rīga: Latvijas Mediji, 491.

mutiskā izklāstā – tā parafrāzēju mutvārdu vēstures koncepciju. Mutvārdu dzīvesstāstos vai dzīvesstāstu fragmentārās ainiņās tiek sniegtas zināšanas par dzīvi visdažādākajās izpausmēs. “Atmiņas ir nevis par to, kas ir noticis, bet gan to, kā stāstītājs saprot, atceras un stāsta par notikušo.”⁶ Līdz ar to šis atmiņas ir vēsturisks artefakts, vērtība pati par sevi.

Atmiņas ir saistītas arī ar pašreizējo laiku un nākotni. Bēgļu, pajumti meklējošu cilvēku plūsma pasaulē nav rimusies nekad, jo tur, kur notiek karš un civiliedzīvotāju dzīvei draud iznīcība, cilvēki meklē glābiņu, dodoties prom no ierastās mājvietas. Latvijā pašlaik bēgļi no Ukrainas ir ikdienas realitāte. Gan jau arī šajā laikā bēgļu pārvietošanā ir savi nezināmie, klusie varoņi, tāpat kā grūtības, atbildami jautājumi, pelnīti un nepelnīti pārmetumi, varbūt arī nodevība. No šī viedokļa raugoties, *Pārcēlāji* būtu ieteicama literatūra visiem, kam darbs tieši vai netieši saistīts ar bēgļiem. Ieteicamās

literatūras saraksts gan būtu papildināms arī ar citām trimdai un trimdiniekiem veltītām grāmatām un pētījumiem. Galvenā mācība, kas apgūstama no *Pārcēlāju* dzīvesstāstiem, ir šāda: fiziska un garīga izturība, neatlaidība, nepadošanās, stingrs mugurkauls gan tiešā, gan pārnestā nozīmē, darbīgums, možs prāts un pozitīvs skats uz sevi un dzīvi vispār ir tās īpašības, kas ļauj izdzīvot visgrūtākajos apstākļos. Šī mācība ir noderīga ikvienam, gan lielam, gan mazam, gan jaunam, gan vecam.

Mutvārdu vēstures veidošana ir darbs, kas savas ieceres plašumā salīdzināms ar Krišjāņa Barona mūža veikumu. Tā monumentalitāte un nozīme nav pārvērtējama, tā pilnvērtīga analīze ir nākamo pētnieku paaudžu ziņā. Mans novēlējums Mārai Zirnitei un pārējiem asociācijas *Dzīvesstāsts* dalībniekiem neaizmirst pierakstīt arī pašiem savas mutvārdu intervijas. To ar pateicību novērtēs nākamās paaudzes. Par to esmu pārliecināta.

⁶ Zirnite, Māra (2021) Turpat, 12.

GADA ŽURNĀLS LATVIJAS FOTOGRAFĪJA 2021

Alnis Stakle, Dr. paed.,

Rīgas Stradiņa universitātes docents

Ikgadējais biedrības *Kultkom* žurnāls *Latvijas Fotogrāfija* (jaunākais – *Latvian Photography 2021*. Rīga: Foto Kvartāls) kā zīmīgs un regulārs notikums Latvijas fotomākslas teritorijā tiek publicēts kopš 2011. gada. Jānorāda, ka fotogrāmatas un līdzīga rakstura lokālas publikācijas Latvijā joprojām ir retums un to kopējais skaits reti sasniedz desmit publikācijas gadā. Necīgais izdevumu daudzums nepārprotami ieskicē arī lokālas fotomākslas nozares īpatnības, finansējuma pieejamību, samērā šauru patērētāju auditoriju un arī iesaistīto institūciju reputāciju vizuālās mākslas nozarē.

Šādu – nacionālu, nišētu izdevumu misija ir ar zināmu regularitāti ieskicēt svaigākos un/vai nozīmīgākos fotoprojektus, kas tapuši iepriekšējā gada laikā. Tādējādi tiek radīta liecība par fotomākslas nozares norisēm un personībām, kas nākotnes fotogrāfijas vēstures pētniekiem sniegs iespēju apzināt noteikta laikposma norises mākslas fotogrāfijā. Nacionālo interešu pārstāvēniecība un popularizēšana starptautiskos fotomākslas tīklojumos ir vēl viens būtisks mērķis, ko mēģina īstenot ar šādu izdevumu starpniecību.

Latvijas fotogrāfijas izdevumi kopumā ir veidoti ar nolūku būt augstvērtīgi žurnāli vizuālās mākslas nozarē, un to nosaka gan idejiskais ietvars, gan izdevumu materialitāte. Kā jau raksturīgi dažādu mecenātu un kultūras fondu subsidētiem mākslas izdevumiem – arī *Latvijas Fotogrāfija* ir veidota, fokusējoties uz konkrētu autoru, ideju un fotogrāfiju komplimentāru atainojumu dizainiski pārdomātā veidā, iespēju robežās izvairoties no reklāmas un komerciālai publicistikai raksturīgiem risinājumiem. Nekrītots papīrs, atšķirīgu papīru kombinācijas

vienā izdevumā, skatītāja pieredzi izaicinoši grafiskie un funkcionālie risinājumi ir būtiska daļa no vizuālās un taktilās skatītāja pieredzes, ko *Latvijas Fotogrāfijas 2021.* gada žurnālā nodrošinājis dizainers Kirils Kirasirovs.

Žurnāla vizuālo kodolu veido sešu Latvijas fotogrāfu (Aija Pole, Reinis Hofmanis, Jānis Deinats, Laima Graždanoviča, Mersedesa Margoita (*Margoit*), Valdis Putniņš) darbi / fotosērijas, kuras šoreiz uzskatāmi komentē lokālo Covid-19 laika pieredzi. Arī žurnāla dizaina funkcionālais risinājums burtiski sasauca ar kultūras nozares nepieejamību Covid-19 izplatības ierobežojumu laikā, aicinot veidot savu personīgo plakātu izstādi no žurnāla lapām, kuras šoreiz nav iešūtas konvencionālā veidā, bet ir drīzāk kā katram māksliniekam veidoto plakātu kompilācija. Jāuzteic žurnāla dizainera K. Kirasirova izdoma, parūpējoties arī par darbu autorību un skaidrojumu norādošām šiltītēm, kas sagatavotas izplēšanai no žurnāla vāciņa. Nopērkot žurnālu, burtiski tiek iegūti divi dažādi mediji – plakāti ar fotogrāfijām vāciņā un mobila izstāde. Iznīcinot vienu mediju, lasītājs iegūst otru. Žurnāla transformācijas iespēja un ieprogrammētā lasītāju līdzdalības iespējamība medija tapšanā neapšaubāmi izceļ žurnālu starp citiem līdzvērtīgiem Covid-19 laikposma mākslu komentējošiem izdevumiem šeit un pasaulē.

Izlasē iekļauto fotogrāfu darbi atstāj kopumā ļoti organisku koptēlu. Kaut arī atlasītie fotogrāfi nāk no dažādām paaudzēm un ir ar atšķirīgu pieredzi mākslas fotogrāfijā, kopējais iespaids par žurnālā iekļautajiem darbiem tomēr atstāj vienota medija izjūtu. Nenoliedzami dažādie autoru veikumi, pat ar ļoti atšķirīgām koncepcijām, izstādes izklātajā formātā

organiski papildina latviskā Covid-19 laikmeta pēcgāršu. Ar latvisko Covid-19 laikmetu ir jāsaprot, ka, lai gan visā pasaulē varēja vērot kopumā līdzīgu stratēģiju Covid-19 saslimstības ierobežošanā, Latvijas sociālo vidi tomēr nosaka izteikta depopulācija un ziemeļnieciska savrupības mentalitāte. Šeit mēs neredzēsim mirstošus cilvēkus uz ielām, neapmierinātu demonstrantu pūļus, kas gatavi nodedzināt pilsētu, vai armijas un policijas brutalitāti kārtības uzturēšanā. Lieli cilvēku pūļi un nemieri piedienas lielpilsētu aglomerācijām, bet Latvijā mēs gan ikdienā, gan arī mākslinieku darbos Covid-19 laikā saskārāties ar introspektīviem sevis vērojumiem un konceptuāliem meklējumiem, kas ietvēra vienlīdz pašterapeitiskus un autoetnogrāfiskus motīvus. Šādā ziņā žurnāla redaktors Arnis Balčus ir atbilstoši vietējām norisēm redakcionāli sajutis un komentējis Covid-19 laikmeta izpausmes Latvijā.

Rakstot par žurnālā iekļautajiem darbiem un autoriem, ir jāpiebilst, ka visu autoru darbi atklāj Covid-19 laikmetam raksturīgo saskarsmes un vientulības baiļu klātbūtni. A. Poles *Līdzsvarošanas akti*, L. Graždanovičas *Pozitīvs ar Edīti*, V. Putniņa *Baltā atrauga* – šos darbus var raksturot kā daļēju performanci kamerai, kur pats autora ķermenis kļūst par vēstījumu nesēju mediju. Performance kamerai ir laikmetīgajā fotogrāfijā raksturīgs vēstīšanas

veids, lai caur dziļi privātiem attēliem skatītājam sniegtu autentisku klātbūtnes pieredzi. Trīs iepriekšminēto autoru darbus raksturo atšķirīgās proporcijās apkopotī vides, sevis un apkārtējo norišu vērojumi, kas fotogrāfijas fragmentētajā valodā iedvēš poētisku laikmeta gara izjūtu. Arī J. Deinata darbi *Fotografēju attālināti* reģistrē Covid-19 laikmeta saskarsmes īpatnības. Fotografējot sabiedrībā zināmas personības, J. Deinats ir izveidojis apjomīgu Covid-19 laikmeta fotogrāfiju datu bāzi ar portretiem vidē. Portretējamā personībai un/vai profesionālajai darbībai rūpīgi piemeklētā vide un fotografēšanas apstākļi veido unikālu un paliekošu liecību par noteiktu laikmetu, personībām un Latvijas vidi. Savukārt R. Hofmaņa darbi *Bez nosaukuma* ir dokumentāls naratīvs par pilsētvides ainavu un interjeru transformāciju dažādu ierobežojumu un distancēšanās noteikumu atsvešinātības kultūrā. Neatbildamo jautājumu un frāžu kolāžas jūkli M. Margoitas darbs *Un kas (būs) tālāk?!* atsedz individuālo un kolektīvo raižu pretrunīgo dabu.

Kopumā žurnāls *Latvijas Fotogrāfija* ir jāvērtē kā būtisks pienesums Latvijas vizuālajā kultūrā, un katrs *Latvijas Fotogrāfijas* kārtējā gada izdevums veido svarīgu liecību par mākslas fotogrāfijas valodas lietojumu attiecīgajā laikposmā, lai vēstītu par kolektīvi būtiskām sociālpolitiskām norisēm Latvijā.

HRONIKA

AKADĒMISKĀ VIENĪBA *AUSTRUMS*

2021. gada 30. jūlijā *Austruma* Dārza svētki Rīgā, Ģertrūdes ielā 123. Par savu ceļojumu uz Baltkrieviju stāstīja sav. Ivars Dimdiņš. Priekšlasījumu tiešraidē platformā Zoom klausījās draugi no Latvijas, ASV un Beļģijas.

12. augustā austrumiešu līdzdalība Valsts prezidenta kancelejas rīkotajos Gustava Zemgala 150. jubilejas sarīkojumos. Konferenci Rīgas pilī, kurā piedalījās arī Valsts prezidents

E. Levits, apmeklēja vecākā vietnieks sav. I. Dimdiņš un pārējie *Austruma* vēstures komisijas pārstāvji vb. Ainārs Dimants un vb. Ainārs Lerhis.

13.–15. augustā Jauno austrumiešu salidojums vb. Induļa Viduša vadībā. Laivu brauciens notika pa Ahjas upi Dienvidigaunijā, piedaloties pārstāvjiem no *Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS)* un akadēmiskās vienības *Latvieta*.

Austrumieši ar vienības karogu Rīgas Brāļu kapos 2021. gada 18. novembrī

Dārza svētku (2022) dalībnieki no akadēmiskajām vienībām *Austrums* un *Latviete*

4. septembrī Akadēmiskā gada atklāšana. Austrumieši apmeklēja vb. Paula Aldiņa (1971–2020) kapavietu Pirmajos Meža kapos un pulcējās saviesīgā pēcpusdienā Paula dzimtas mājās Ausmas ielā 2, Rīgā.

7. septembrī lasāmajā vakarā priekšlasījumu par jaunajām populistu kustībām Latvijā sniedza ziņu portāla *TVNET* žurnālists Juris Jurāns.

21. septembrī lasāmajā vakarā ar jaunieša priekšlasījumu par robottehnikas vēsturi uzstājās jn. Ernests Subhankulovs.

28. septembrī *Austruma* rudens boulinga turnīrs viesnīcā *Spāre* Rīgā, Spāres ielā 3. Uzvarētājs – vb. Dzintars Freibergs.

5. oktobrī lasāmajā / viesu vakarā par Latvijas Covid-19 pandēmijas datu ekonometrisko analīzi uzstājās vb. Uģis Sprūdžs no Čikāgas, ASV.

12. oktobrī valdes un Vecbiedru komitejas (VBK) kopīgajā sēdē *Austruma* valde pieņēma lēmumu par vienības klātienas darbības apturēšanu pandēmijas dēļ, pārejot uz tiešsaistes režīmu.

21. oktobrī 18. Andrieva Eiches sabiedriskā diskusija platformā *Zoom*. Diskusijā par tēmu *Vai Latvijai ir nepieciešama pieminekļu revīzija?* ASV piemērs piedalījās tīmekļa vietnes *Latvijaspeminekli.lv* autors un vēstures skolotājs Roberts Ķipurs (tuvāk sk. šajā *Akadēmiskās Dzīves* numurā), vb. *Dr. arch.* Jānis Lejnīeks un Saeimas Ārlietu komisijas priekšsēdētājs Rihards Kols (Nacionālā apvienība). Moderators – vb. *Mg. iur.* Dainis Špeļs.

31. oktobrī *Austruma* 138. gadasvētku svinības Kanādas kopā vb. Vitauta Kalniņa mājās.

Kopš 10. novembra katru ceturtdienu *Austruma* vēstkopā tika publicēts videofilmu seriāls *Austrumkalna stāsti*, kurā apskatīta Kanādas kopas nama Austrumkalnos, Sidrabenē un tā viesu vēsture un stāsti. Vēlāk šim seriālam sekoja *Bostonas sarunas* ar ASV kopas draugiem.

6. novembrī *Austruma* valdes pārstāvji attālināti piedalījās studenšu korporācijas *Daugaviete* simtgades svinībās.

17. novembrī Paula Stradiņa Kliniskajā universitātes slimnīcā, piedaloties vairākiem

Austrumieši un Eesti Üliõpilaste Selts vecākais Rolands Keskila (*Roland Keskiila*) *EÜS* 150. jubilejas svētkos šis draugu organizācijas Tartu nama Vapeņa zālē

Austruma pavasara pārgājiena dalībnieki,
ārpus kadra – *EÜS Põhjala* pārstāve Liis Tominga (*Liisi Tooming*)

austrumiešiem, pasniedza pirmo *Austruma* vb. Dr. Paula Aldiņa piemiņas stipendiju infektoloģijā. To saņēma Nacionālā veselības dienesta Vakcinācijas projekta nodaļas Vakcinācijas procesa koordinācijas speciālists Ņikita Trojanskis.

18. novembrī valsts proklamēšanas svētku sarīkojums Brāļu kapos ierobežotā dalībnieku skaitā Covid-19 dēļ. Austrumieši un viesi no EŪS apmeklēja biedru atdusas vietas un nolika ziedus pie Mātes Latvijas tēla, kā arī ierobežotā lokā pulcējās uz mielastu *Austruma* namā Ģertrūdes ielā 123, kur arī klātienē vēroja bruņoto spēku svētku parādes lidojumus.

20. decembrī attālinātās valdes vēlēšanās par vecāko pārvēlēja sav. Mārtiņu Kazaini.

2022. gada 11. janvārī VBK pārskats un jaunā sastāva vēlēšanas.

26. februāris austrumiešu piedalīšanās Vācijā dibināto latviešu korporāciju 75. jubilejas konferencē *Vēsture. Mūsdienas. Vienotība* attālinātā formātā.

26. februārī *Austrums* piedalījās korporāciju un citu mūžorganizāciju protesta gājienā pret Krievijas iebrukumu Ukrainā. Maršruts: korporācijas *Lettonia* nams – Ukrainas vēstniecība – Krievijas vēstniecība.

1. martā austrumiešu kopsapulce *Austruma* namā un attālināti, kurā valde un vecbiedru komiteja lēma par Ukrainas atbalsta pasākumiem un iniciatīvām.

15. martā lasāmajā vakarā ar diskusiju par nelabvēlīgā vidē augošiem Latvijas jauniešiem un viņu atbalsta veidiem viesojās *OPEN radošo centru* vadītājs Edijs Klaišis.

15. martā notika VBK sēde, kurā par komitejas priekšsēdētāju ievēlēja vb. Reini Pānu.

19. martā pēc divu gadu pārtraukuma norisinājās Kanādas kopas gadskārtējā pilnsapulce un valdes vēlēšanas. Par vecāko vb. Viļa Oša vietā ievēlēs vb. Elmārs Bērziņš, par vecākā vietnieku – vb. Žanis Valdmanis. Kopa, saskaņojot ar *Austruma* valdi Latvijā, pieņēma vēsturisku lēmumu tās sastāvā turpmāk uzņemt arī sievietes: pirmās tika uzņemtas izglītības pētniece Andra Zommere un veterinārārste Dr. Lizete Valdmanis.

22. martā *Austruma* pavasara boulinga turnīrā *Pepsi Centrā* Rīgā meistara titulu nosargāja vb. Dz. Freibergs.

29. martā viesu vakarā ar priekšlasījumu uzstājās Paula Aldiņa stipendijas ieguvējs Ņikita Trojanskis.

8.–10. aprīlī austrumiešu līdzdalība EŪS 150 gadu jubilejas klātienē svinībās Tartu, Igaunijā.

12. aprīlis lasāmajā vakarā par palīdzības sniegšanas praksi Ukrainai pastāstīja vēstures skolotājs Roberts Ķipurs.

19. aprīlī viesu vakarā priekšlasījumu par Latvijas bruņojumā uzņemto un daļēji Latvijā ražoto *Patria* bruņumašīnu sniedza vb. Mārtiņš Mežulis.

26. aprīlis *Austruma* zoles turnīrā uzvarēja vb. Kaspars Svilāns.

30. aprīlī pēc EŪS *Pohjala* uzaicinājuma austrumieši viesojās Valpurģa nakts svinībās Tērbatā.

30. aprīlī *Austruma* vecākā vietnieka sav. I. Dimdiņa dalība korporācijas *Tervetia* simtgades svētku svinīgajā aktā Latvijas Universitātē un svētku komeršā alus darītavas *Aldaris* muzejā.

4. maijs Valsts prezidents E. Levits Rīgas pilī par godu Latvijas Republikas Neatkarības atjaunošanas dienai ar Atzinības krusta 5. (kavaliera) šķiru apbalvoja vb. Gintu Šimani.

5. maijā saviesīgs sarīkojums Aldiņu dzimtas mājā Ausmas ielā 2, kur noritēja prof. Unas Riekstiņas priekšlasījums par jaunievedumiem ģēnu terapijā un sekoja saviesīgas sarunas.

7. maijā ikgadējais *Austruma* pavasara pārgājiens no Liepas uz Cēsīm 25 km garumā. Pārgājienā piedalījās arī dalībiece no EŪS *Pohjala*.

14. maijā Vienību savienības Darba svētki Stendera biedrības rīkotajā Stendera talkā Sunākstē, Viesītes pagastā, Jēkabpils novadā. Austrumieši palīdzēja sakopt Sunākstes mācītājmuižas parku un dāvināja draudzes bibliotēkai *Austruma* vēstures grāmatu.

17. maijā draugu vakarā diskutēja par t. s. Uzvaras pieminekļa padomju karavīriem Pārdaugavā kā padomju režīmu slavinoša objekta demontāžu.

24. maijā viesu vakarā ar interesantiem faktiem par Latvijas ārējās tirdzniecības vēsturi uzstājās vb. Dr. oec. Viesturs Pauls Karnups.

3. jūnijā akadēmiskā gada noslēgumā *Austruma* namā Ģertrūdes ielā 123 – ar vecākā

uzrunu, balvām, iekurto mucveida pirti pagalmā un dziesmām un dejām – piedalījās arī pārstāves no akadēmiskās vienības *Latviete*.

21. jūlijā notika *Austruma* Dārza svētki vienības namā, klātesot viešņām no *Latvietes* un draugiem no EŪS – Igaunijas vēstniekam Latvijā vil! Arti Hilpusam (*Hilpus*), kurš teica nelielu uzrunu par abu organizāciju un valstu praktisko sadarbību, un NATO Stratēģiskās komunikācijas izcilības centra (*STRATCOM*) vadītāja vietniekam vil! Einaram Linnam (*Einar Linn*). Vb. I. Dimdiņš izklāstīja savus

piedzīvojumus Portugāles autonomajās salu teritorijās – Madeirā un Azoru salās.

20. augustā EŪS vil! sociālantropologu Jānu Sudaku (*Jaan Sudak*) Toronto rietumos un Austrumkalnos Sidrabenē uzņēma Kanādas kopas vecākais vb. E. Bērziņš. Viesim pozitīvs iespaids par Austrumkalniem, viņš arī atzinīgi vērtēja Latvijas un Igaunijas labo sadarbību, Kanādas atbalstu NATO un Rietumu atbalstu Ukrainai.

sav. **Ivars Dimdiņš**

AKADĒMISKĀ VIENĪBA LATVIETE

2021. gada 14.–15. augustā laivu brauciens pa Ahjas upi Igaunijā kopā ar akadēmisko vienību *Austrums*.

7. oktobrī semestra pirmais viesu vakars – radošā darbnīca: ierasto matu aksesuāru izgreznošana, izmantojot “dari pats” idejas.

21. oktobrī attālinātajā viesu vakarā referātu *Politiskā zīmola veidošana – partiju un kandidātu centrētas pieejas Latvijā* nolasīja alv! *Latviete* kandidāte Lāsma Gaile.

11. novembrī attālinātā sagaita Mārtiņdieņas noskaņās platformā *Google Meet*.

18. novembrī pandēmijas dēļ Rīgas Brāļu kapi tika apmeklēti individuāli.

24. novembrī attālinātajā literārajā viesu vakarā *Kā atmodināt dzejnieku sevī?* jaun! Emijas Grigorjevas dzejoļi un stāsts par radošā procesa (oriģināldzejas un atdzejojumu) aizkulisēm.

2022. gada 12. martā a!v! *Latviete* 97. gadsvētki tika svinēti pie audzinātājas vb! Gundegas Dambes Ādažos.

24. martā attālinātais literārais viesu vakars, kurā ar referātu *Ilgspējība un mikromobilitāte tās kontekstā: RIDE – pārvietošanās līdzekļi, priekšrocības un ietekme uz vidi* uzstājās sav! Guna Jākobsone-Šņepste.

Aprīlī visa mēneša garumā s!k! Imeria sportiskais izaicinājums, kurā a!v! *Latviete* draudzenes piedalījās visās trijās disciplīnās – iešanā, skriešanā un riteņbraukšanā.

30. aprīlī vb! G. Dambes apaļās jubilejas svinības un Lielā talka audzinātājas mājas teritorijā. A!v! *Latviete* vecākā sav! Beāte Lielmane piedalījās k! *Tervetia* 100 gadu jubilejas pasākumos – svētku dievkalpojumā, gājienā un ziedu nolikšanā pie Brīvības pieminekļa un svētku aktā.

3. maijā vienības vecākā piedalījās k! *Tervetia* 100 gadu jubilejas svētku ballē.

25. maijā radošais viesu vakars, pievēršoties origami mākslai un veidojot miera dzērves Ukrainas karoga krāsās.

3. jūnijā Akadēmiskā gada noslēguma sarīkojums pie a!v! *Austrums*.

3. jūlijā Zemeņu balle akadēmiskā gada noslēgumā pie audzinātājas vb! G. Dambes.

sav! **Marta Lapīņa**,
akadēmiskās vienības *Latviete* rakstvede

Noteikumi autoriem

Intelektuālais žurnāls *Akadēmiskā Dzīve* publicē zinātniskus rakstus **visās zinātņu jomās** plašai ieinteresētai publikai par Latvijai nozīmīgiem zinātnes, kultūras un sabiedriskiem jautājumiem – tādiem, kas jau ir kļuvuši vai kļūst par zinātņu un kultūras vēsturi. Rakstus pieņem un publicē latviešu valodā, arī prof. J. Endzelīna rakstībā. Žurnāls publicē arī zinātnisku darbu recenzijas.

Rakstu pieņemšana notiek nepārtraukti. Katru rakstu recenzē divi pārstāvji no redkolēģijas, iesakot rakstu publicēt, pārstrādāt vai noraidīt, gala lēmumu pieņem redkolēģijas sēdē. Recenzējot tiek vērtēta rakstu originalitāte, aktualitāte, saprotamība, izklāsta loģika, literatūras pārzināšana un valoda. Redakcija ievēro recenzentu anonimitāti. Autoru par pieņemto lēmumu informē nedēļas laikā. Autori var iepazīties ar recenzentu vērtējumiem un piezīmēm.

Pēc tam, kad raksts saņēmis pozitīvu redkolēģijas lēmumu un autors izdriņjis prasītās korekcijas, redakcija patur tiesības veikt nepieciešamos labojumus, lai panāktu izteiksmes skaidrību, kā arī stila un noformējuma viendabību. Šie labojumi tiek saskaņoti ar autoru.

Manuskriptus pieņem datorrakstā *Word* formātā, lappuses formāts – A4, standarta teksta izvietojums, burtu lielums – 12 punkti, starp rindām 1,5 intervālu atstarpe (arī parindēs). Vēlamais burtveidols jeb fonts *Times New Roman*.

Raksta sākumā tūlīt pēc tā nosaukuma jāievieto autora akadēmiskais dzīvesgājums 700–1000 iespaidzīmju apjomā (neskaitot atstarpes starp vārdiem) un 5–6 raksturvārdi. Rakstam jāpievieno autora ģimētnete – fotogrāfija elektroniskā formātā.

Literatūras saraksts (vēres jeb bibliogrāfiskās norādes) novietojams raksta beigās. Literatūru kārtu pēc latīņu alfabēta atbilstoši starptautiski pieņemtai transkripcijai, nešķirojot pēc valodām (netiek lietota kirilica utt.), un interneta publikācijām norāda datumu, kad tā aplūkota. Jālieto grāmatas, grāmatas nodaļas resp. rakstu krājuma raksta, žurnāla raksta un interneta publikācijas bibliogrāfiskā apraksta paraugi pēc Hārvarda sistēmas:

Lasmane, S. (2012) *Komunikācijas ētika*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds.

Hallin, D. C.; Mancini, P. (2004) *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge, New York : Cambridge University Press.

Brikše, I.; Skudra, O.; Tjarve, R. (2002) Development of the Media in Latvia in the 1990s. Vihalemm, P. (ed.) *Baltic Media in Transition*. Tartu : Tartu University Press.

Balčytienē, A. (2009) Market-Led Reforms as Incentives for Media Change, Development and Diversification in the Baltic States: A Small Country Approach. *International Communication Gazette*, 71 (1–2), 39–49.

Dimants, A. (2016) Valsts nepieder kaimiņiem, bet viens likums – viena taisnība visiem. *Delfi* (11.07.2016.). Pieejams: <http://www.delfi.lv/news/comment/comment/ainars-dimants-valsts-nepieder-kaiminiem-bet-viens-likums-viena-taisniba-visiem.d?id=47659107> (06.11.2016.).

Baltic Media Advertising Market 2011 (2012) TNS Emor. Pieejams: http://www.tns.lv/wwwtnslv_resources/images/relizes/ADEX/2012/Baltic_Media_Advertising_Market_2011.pdf (11.06.2012.).

Die Programme der Polytechnischen Schule zu Riga für die Jahre 1862/63–1881/82 (1881) Rīga : Müller.

Grosvalds, I.; Alksnis, U.; Ruplis, A.; Meirovics, I. (2001) *Ķīmija Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehiskā institūtā*. Rīga : Latvijas ķīmijas vēstures muzejs.

Rainis (1981) Kajs Grakhs. *Kopoti raksti*, 14. Rīga : Zinātne, 329–434.

Iekšējās atsauces uz vērēm un piezīmes, ieskaitot norādes uz arhīvu dokumentiem, numurētā secībā dodamas teksta parindēs attiecīgās lappuses beigās (burtu lielums – 10 punkti), parasti norādot izmantotās lappuses vai lapas; ērtības labad saprotami isinot garu nosaukumu līdz tā pirmajiem vārdiem; vairāk nekā trīs autoru gadījumā norādot pirmo autoru ar papildinājumu „et al.”; izdošanas gadam pievienojot alfabēta burtu (a, b, c utt.) atbilstoši nosaukumu alfabētiskajai secībai, ja vienam un tam pašam autoram vienā gadā izdoti divi vai vairāk darbi:

Balčytienē 2009, 41–42; Brikše, Skudra, Tjarve 2002, 100; *Baltic Media Advertising Market 2012*; *Die Programme 1881*; Grosvalds et al. 2001; Rainis 1981b.

Par vēru un atsauču precizitāti atbild raksta autors.

Nobeigumā jāpievieno raksta kopsavilkums angļu valodā 1500–2000 iespaidzīmju apjomā (neskaitot atstarpes starp vārdiem), kurā atsegtas raksta mērķis un uzdevumi, formulēta galvenā problēma, aprādīta novitāte un sniegti galvenie secinājumi.

Maksimālais raksta garums – 30 000 iespaidzīmes (neskaitot atstarpes starp vārdiem), rekomendējams – 6–12 datorraksta lappuses, šajā apjomā ietilpst arī dzīvesgājums, kopsavilkums, atsauces resp. piezīmes un literatūras saraksts.

Atbilstoši satura izklāsta gaitai raksts sadalāms nodaļās, dodot tām precīzus nosaukumus. Raksta saturam un struktūrai jāatbilst zinātniska teksta veidošanas prasībām. Raksta sākumā ievada daļā jāsniedz problēmas nostādne, pētījuma nepieciešamības pamatojums, pētījuma aktualitāte. Izklāsta daļā posmsecīgi jāapraksta problēmas risinājums. Šī sadaļa jāstrukturē ar nodaļu virsrakstu palīdzību. Nobeiguma daļā jānodod konspektīvi secinājumi, vērtējumi, ieteikumi, vispārinājumi. Izklāstam jāattīstās loģiski, tam jābūt kompozicionāli pārdomātam, terminoloģiski precīzam, skaidram. Rakstam jābūt uzrakstītam labā valodā, sliktā valodā uzrakstītus darbus redakcija nepieņem.

Rakstā minētiem svešvārdiem jānorāda oriģinālforma. Jāizvairās no pārmērīgas svešvārdu lietošanas. Izmantotajiem citātiem jābūt precīziem, ja tajos ir izlaidumi, tie noteikti jānorāda: nelieli izlaidumi (pāris vārdu) – ar divpunkti ..., bet lieli (vairāki teikumi) – ar divpunkti kvadrātiekvās [...]. Noformēšanas īpatnības: aiz punkta, komata, kā arī starp iniciāli un vārdu jābūt viena piesitiena atstarpei; teksta izcēlumi (trekninājums, slīpraksts jeb kursīvs, pasvītrojums u. tml.) jālieto konsekventi, nav vēlams rakstu pieblīvēt ar izcēlumiem. Visi nosaukumi, kurus citādi liek pēdīnās, kā arī nosaukumi svešvalodās sniedzami slīprakstā, paskaidrojumi svešvalodās – iekavās un slīprakstā.

Teiktā iekļautie attēli papildus ir jāiesūta kā atsevišķas labas kvalitātes datnes, diagrammas, grafiki u. tml. – rediģējamā formātā.